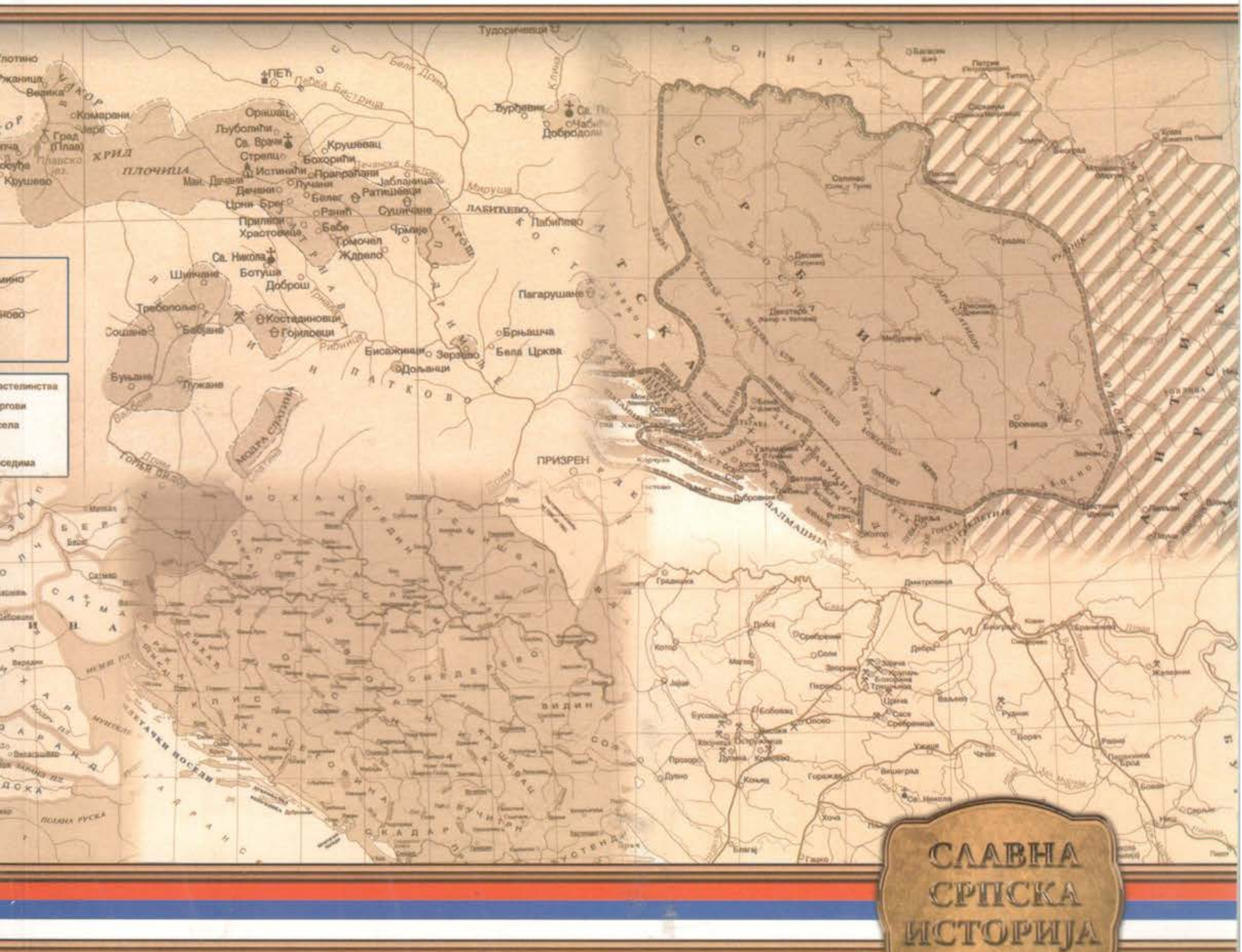
Синиша Мишић

ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

ОД 6. ДО ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА

СЛАВНА СРПСКА ИСТОРИЈА

МАГЕЛАН ПРЕС

МАГЕЛАН ПРЕС • MAGELLAN PRESS •

ОКО

Рецензент проф. др Радивој Радић

Књига 4
Едиција ОКО
Доноси књиге које расветљавају човекову душу, судбину и историју.

Синиша Мишић

ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

ОД 6. ДО ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА

Магелан Прес
Београд, 2014.

Сенима мога професора и пријатеља академика Милоша Благојевића (1930–2012)

СПИСАК КАРАТА

САДРЖАЈ

I

ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

1. ПРИРОДА ТЛА

Српске земље у средњем веку заузимају простор централног и делом северног Балкана, који је своје име добио на основу погрешног тумачења из 19. века, према коме постоји централно било које се зове *Хемус* (Балкан). Полуострво је потпуно отворено према северу, а Сава и Дунав су веза са Централном и Западном Европом. Унутрашњост Балкана је пресечена у правцу север – југ и југоисток великим уздужним (лонгитудиналним) удолинама, као што су Морава–Марица и Морава–Вардар. Трансверзалне (попречне) комуникације знатно су теже јер савлађују поједине планинске венце. Најтежи трансверзални правац, на простору српских земаља, био је онај од јадранске обале у залеђе преко Динарског планинског система. Ту су важне долине Неретве и Дрима које пробијају Динарско било. У средњем веку туда су водили важни путеви из унутрашњости Србије и Босне ка Јадрану.

Овакви географски услови простора који су населили Срби имали су одређени утицај на формирање и развој српске државе и друштва. Народи на Балкану били су изложени сталном фактору изолације и одвајања због постојања великих планинских масива (Динарски, Родопски), дубоких кањона (Морача, Пива, Тара), мочварних долина прекривених шумама. Тектонски басени у долинама кроз које теку реке, и басени у планинским масивима чине природне области мањег пространства – ***јужнословенске жупе.*** Раздробљеност рељефа у жупе израженија је у западним и централним деловима Балканског полуострва. Управо су то они простори где су се Срби настанили после сеобе.

Жупе су деловале изолаторски тамо где је комуникација између две жупе географски отежана (планински масив). Када су везане клисурама, оне су мање изоловане једне од других (жупе Полимља). Фактор изолације утицао је на окупљање појединих жупа у посебне *земље* у приморју, насупрот оним жупама у залеђу. Динарски систем пресудно је утицао на такав начин првобитног окупљања више жупа у већу друштвену целину. Најмање су изоловане оне жупе у великим долинама (Косово, Метохија, долина трију Морава). Најизолованији су красни басени (жупе у Травунији и Хуму). Комуникација између карстних поља и увала често је сведена на минимум. Шуме које прекривају планинске пречаге чине комуникацију међу жупама још тежом, као и велика језера. Степен изолације жупа зависи од ступња напретка народа, а он је био далеко већи по досељавању, у раном средњем веку, на шта упућује и историјско-политички развитак српских земаља у том периоду.

Срби су на Балкану заузели жупске пределе у централном делу (Рашка, Полимље, Подриње) и пределе у јадранском приморју (Дукља, Травунија, Хум, Паганија). На простору од Дрима до Цетине сусрели су се са красом и крашким пољима, где

настају прве српске жупе. У унутрашњости је такође постојала жупска организација. Повезивање жупа значиће превладавање географске изолованости и стварање већих политичких организама, прво *земаља*, а потом и држава. Сама природа рељефа доприносила је, у раном средњем веку, појави већег броја српских државних организама, јер је повезивање целокупног етничког простора било отежано природним и политичким факторима.

На овако различитом географском простору било је и осетних климатских разлика. На уском појасу јадранског приморја, као и у долини Неретве и долини Дрима до Везировог моста, влада топла, медитеранска клима. У осталим подручјима, присутна је континентална клима Централне Европе. Унутар тог простора постоје заклоњене области које имају блажу, измењену континенталну климу. Такве су: Жупа, Косово и Метохија, Полог, долина Дрине. Климатске прилике диктирале су начин привређивања и диференцирање на земљораднике и сточаре. У приморским српским земљама не сме се занемарити море и његови плодови у животу заједница на обали.

Када се говори о клими, треба имати у виду климатске промене које су настајале током времена. Захваљујући палиопалинолошким подацима (анализа полена), утврђено је да се количина падавина значајно повећава од 9. миленијума п.н.е. Зимске температуре од 1200. године п.н.е. до 500. године наше ере биле су знатно више него у претходном периоду. У 6. веку долази до захлађења које је повезано са повећањем падавина. Између 515. и 545. године у изворима је забележена појава велике оскудице хране и глади изазване климатским променама. У нашој климатској зони запажено је опште захлађење од краја 5. до 10. века, које је пратила стабилизација растиња, а обрадиве површине су смањене на рачун ширења шума, жбуња и жбуноликог растиња. Дошло је и до смањивања пашњачких површина. У 10. веку започео је период економског и демографског процвата који ће се завршити великим таласом епидемија, које су започеле 1347. године. Умереније температуре довеле су до повећања влажности, што је утицало на бујање растиња. У 15. и 16. веку наступило је осетно захлађење, што је опет утицало на промену климатских услова живота људских заједница.

Рани средњи век на Балкану обележава *инвазија* трава, грмља и шуме на обрадиве површине из доба антике. Досељавање Словена, као земљорадничког народа, допринело је проширивању обрадивих површина (обрада падина). Лагано повећање броја становника доводи до појаве крчења шума у потрази за обрадивим земљиштем. У Србији су нове обрадиве површине настајале крчењем шумског растиња од 12. века, па све до краја ове епохе. Крчење шума у подручју Средоземља, па и на обали Јадрана (Зета, Травунија, Хум), посебно је било опасно, јер се због честих суша оне тешко обнављају, а овде је и ерозија израженија. Потреба за огревом такође доводи до уништавања шума, посебно у близини градских насеља, као што томе доприноси и развој рударства. Ове појаве утичу на промене микроклиматских услова на одређеном простору.

Са рељефом и климом повезан је и режим атмосферских падавина који, као и претходна два фактора, непосредно утиче на физиологију и психологију човека. Простор на коме ће настати јака српска држава – Рашка, јесте развође три слива и из њега се лако приступа Морави и Вардару, што ће и бити правци ширења рашке државе. У Скопском басену осећа се утицај егејске климе и он је увек био привлачан

за насељавање. Динарска област, такође већим делом настањена Србима, одликује се карстним појавама. У њеном рељефу доминирају шкрапе, вртаче, увале и карсна поља. Овде се речни токови јављају по дну поља, и губе се у понорима (Требишњица). Извори су веома ретки и углавном их има по ободима поља. Суше су редовна појава, што изазива честе миграције становништва. Хумине и Рудине у Херцеговини су љути карст са малим пољима (Попово, Дабар, Гацко).

Срби су на Балканском полуострву населили земље које су географски различите. Од карстних поља, преко кањонских долина, до широких долина Косова и Поморавља. На овим просторима, рељеф, клима и атмосферске појаве битно се разликују, па је зато различит и њихов утицај на људе који живе на тим просторима. То ствара различите обрасце у понашању и деловању људи исте или различите етничке припадности. Северна граница српских земаља избијала је на Саву и Дунав, и она је била равна, ниска и приступачна, отворена за освајаче и миграциона кретања. Српска територија била је веома приступачна и са мора, од Цетине до Дрима, изузев територије Дубровачке републике. Знатно је теже било продрети у унутрашњост српских земаља, посебно у њиховом западном делу. Источни део је био знатно погоднији за кретање, захваљујући моравско-вардарској удолини. Ова долина оивичена је многобројним планинама Родопског и Динарског система. Планине овог последњег система покривале су читав западни део српских земаља. Насељавање географски различитих територија допринело је различитом развоју појединих српских земаља у политичком и привредном погледу, као и у погледу стварања психолошки различитих образаца понашања у оквиру исте етничке скупине.

2. РИМСКО НАСЛЕЂЕ

Територија српских земаља настањена је пре 40.000 година. У Ђердапу, археолошки налази документују културни и популациони континуитет од 11. до 5. миленијума пре нове ере. Ђердап је почетком холоцена постао џиновски збег за сав живи свет. Оштра промена климе (топла и влажна атлантска) снажно је деловала на културни преображај, због чега се стабилизовала култура земљорадника и сточара. Земља је обрађивана и до 350 м надморске висине, а њено брзо исцрпљивање доводи до честих сеоба. Током средњег неолита увећава се број насеља у Србији (старчевачка култура). Као реакција на сеобе из Анадолије на југоисток и југозапад Балкана, настаће **винчанска култура**, наследница старчевачке. Овој култури, номади отимају долине Тимока, Нишаве и Јужне Мораве, па она, сабијена на Шумадију и део Западне Србије, лагано замире. У последњим столећима 4. миленијума пре нове ере, клима се у целој Европи осетно изменила: због пада температуре и смањења влажности, шуме су се проредиле, а површине трава и шибља се прошириле. Плодно земљиште се на многим местима претвара у пустаре. Ове промене погодовале су развоју сточарства. У периоду 1125–750. године пре нове ере доћи ће до стварања првих историјски познатих етничких групација – Дарданаца, Трибала, Илира и Трачана. Око 725. године пре нове ере почела је сеоба Кимераца ка предњој Азији и средњој Европи. Они су се преко Срема спустили све до Косова и утицали на јаче разграничавање етничких групација на тлу Србије. У 6. веку пре нове ере српске земље насељавају Дарданци (Косово, Ибар, Западна и Јужна Морава), Трибали (Шумадија и Источна Србија), Дако-Гети (Срем) и Илири (Полимље, Подримље, Метохија, Приморје). Током 3. века пре нове ере, Келти покоравају Трибале и део Аутаријата (Илири) и заједно формирају моћно племе Скордиска.

Римљани у додир са Илирима долазе у време ратова са краљицом Теутом (229, 219), а са племенима у централном делу Балкана у време Другог македонског рата (200–197). Бранећи Македонију од северних суседа, Римљани су постепено продирали на простор данашње Србије. Рим је тежио да допре до Дунава као природне границе. У 2. веку пре нове ере започета су освајања у долини Саве, а 120–106. године п.н.е. сломљена је моћ Скордиска. У ратовима са Дарданцима од 85. до 72. године п.н.е, Римљани долазе до Дунава. У походу Марка Лицинија Краса 29. и 28. године п.н.е. покорени су Мези, а затим и панонска племена на доњој Сави. У међувремену, покорени су и Илири на јадранском приморју.

Од формирања провинције Македоније (148), Римљани на Балкану стварају свој провинцијски систем. Он ће своје коначно уобличавање добити у време Октавијана Августа (27.п.н.е.–14.н.е.). Велика провинција Илирик је, после устанка (6–9), подељена на Далмацију и Панонију. Граница провинције Далмације полазила је од реке Раше у Истри и ишла јадранском обалом до ушћа Дрима. Затим, долином Дрима, на Проклетије, па на север, тако да Ибар остаје изван провинције, а слив Лима у њој. У висини изворишта Колубаре, граница је окретала на запад, прелазила Дрину и обронцима планина ишла ка Емони (Љубљани). Равница Посавине остајала је у провинцији Панонији. Већ 15. године Дарданци, Трибали и Мези улазе у новоосновану провинцију Мезију. У њој се изграђује лимес на Дунаву и систем одбране унутар провинције (Прахово, Равно, Ниш). Мезија је 86. године подељена на

Горњу (Шумадија, Источна Србија, Косово и Метохија) и Доњу Мезију, са границом на реци Чибрици у Бугарској. Цар Трајан је од 102. до 107. године ратовао против Дачана и освојио Дакију, али су Римљани до краја антике задржали лимес на Дунаву и по једну легију на ушћу Саве (IV Flavia) и на ушћу Млаве (VII Claudia).

Подела старих провинција на већи број мањих започела је и пре Диоклецијана. За време Аурелијана, по напуштању Дакије (271), створене су *Dacia Ripensis* (Приобалска) и *Dacia Mediterranea* (Средоземна) на територији источне Горње Мезије, западне Доње Мезије и Тракије. На југу Горње Мезије основана је Дарданија (Косово и Метохија), а на северу, у време Диоклецијана, основана је *Mesia Prima*. Од југоисточног дела провинције Далмације створена је провинција Превалитана (Црна Гора). Све ове провинције улазе у дијецезу Мезију (Дакију). При формирању префектура, Илирик, коме су припадале и касније српске земље, први пут је издвојен у посебну префектуру 357/358. године, али је брзо враћен у централну префектуру, коју су чиниле, поред Илирика, Италија и Африка. Валенсова смрт и пораз код Хадријанопоља (378) у борби против Гота довели су до најезде варвара на балканске провинције. Готи су, након што их је 269/70. зауставио код Ниша цар Клаудије Готски, поново стигли до Горње Мезије. Теодосијева победа није донела трајне резултате, јер су 380. године, под вођством Фритигерна, нове скупине Гота прешле Дунав и преплавиле Тракију. У време борби против Гота (од 378. године) извршена је и прва подела Илирика, а до трајне поделе је дошло после Теодосијеве смрти (395). Дачку и македонску дијецезу Стилихон је 396. године уступио Аркадију, па су оне конституисане у посебну префектуру. Панонска дијецеза остала је на западу и чинила део префектуре Италије. Западни двор се трајно одрекао Илирика тек 437, када је поводом женидбе Валентинијана III, царица Гала Плацидија уступила Илирик са Панонијом Источном царству.

Укључивање наших области у територију Царства значило је и укључивање у привредни живот чијем су развоју допринели путеви које су Римљани изградили и градови који су се развили на овом простору. Путеви и градска насеља представљају најтрајније наслеђе које је Рим оставио Балкану. Један од најстаријих путева водио је из северне Италије долином Саве и код њеног ушћа улазио у Горњу Мезију, па се нешто источније од Виминацијума (Костолац) делио у два правца: један је водио на југ преко Наиса (Ниш) и Скупа (Скопље) према Солуну, а други је поред Дунава ишао ка Црном мору. Најзначајније саобраћајне раскрснице били су Сирмијум (Сремска Митровица) и Наис. Од Наиса су путеви водили према Дунаву, долинама Тимока и Мораве, а долином Нишаве, преко Сердике, водио је пут ка Хадријанопољу и мореузима, а касније Константинопољу. Овај пут од Сингидунума (Београда) до Цариграда касније је познат као Војни пут или Цариградски друм. Преко Наиса је ишао и пут од Дунава до Љеша на Јадрану, који је пролазио преко Улпијане (Липљан) и Теранде (Призрен). Од овог пута се одвајао један споредни који је ишао на Нови Пазар и Пријепоље. Главни римски путеви у Србији изграђени су убрзо после освајања. У Босни су главни путеви водили од јадранске обале према Панонији и Подрињу. Од Салоне (Сплит) полазили су путеви према Сисцији (Сисак), Сервицијуму (Босанска Градишка) и Домавији (Сребреница). Последњи пут је преко Триља, Дувна, Бугојна и Витеза стизао до Илиџе (Aquae S.). Одатле је једним краком поред Олова и Кладња скретао ка Тузли или ка Зворнику. Другим правцем је водио од Илиџе до Домавије, одакле је водио пут ка Сирмијуму.

Првобитно из војних, а затим и економских разлога, у Србији и Босни настају градска насеља. Најстарије градско насеље био је Сирмијум, чији почеци датирају из периода који наступио убрзо по освајању ових простора. У северозападној Горњој Мезији настали су градови Singidunum (Београд), Margum на ушћу Велике Мораве (Дубравница код Орашја) и Viminacium (Костолац). Јужно од Дунава, прво градско насеље је Horreum Margi (Равно = Ћуприја), па затим Nais (Ниш). Градски статус вероватно је имала и Remesiana (Бела Паланка) источно од Naisa. У јужном делу, осим колоније Scupi (Скопље), постојала су још два града: Ulpiana (Липљан) и Municipium Dardanorum (село Сочаница) на Ибру. У оквирима провинције Далмације, муниципијуми су се налазили код Ужичке Пожеге, на Коловрату код Пријепоља и у Коминима код Пљеваља. У Подрињу је постојао посебан рударски регион са центром у Домавији (Сребреница), где је била резиденција управника далматинских и панонских рудника. На развој ових насеља пресудно је утицао њихов положај на путевима и развој трговине. Настанак и развој оних у унутрашњости (Сочаница, Коловрат, Комини, Ужичка Пожега, Врмжа) може се довести у везу са развојем рударства. Сви градови, осим Сирмијума, настали су у 2. веку наше ере и касније.

Са ширењем кризе у 4. веку, расте и број становника у градовима, јер њихови бедеми пружају заштиту од варвара. Најезда Хуна крајем 4. и почетком 5. века довешће до прекида у развитку градова у Подунављу и доњој Посавини. Упоредо са кризом, са Истока продире хришћанство. Први епископски сабор одржан је у Сердици 343. године. Тада епископе добијају Сингидунум, Виминацијум, Ћуприја, Аква (Прахово) и Улпијана. У Белој Паланци (Remesiana) епископ се помиње касније (Никита, 366–415). Сви ови центри ће у доба цара Јустинијана I (527–565) бити потчињени архиепископији Јустинијани Прими (Царичин град код Лебана). Овај цар је извршио и обнову градова и подигао нова утврђења на лимесу. Са њима, као и са хришћанством, непосредно ће се сусрести Словени по досељавању на Балкан. Дакле, Словени ће се на Балкану сусрести са светом који је у културном, духовном и материјалном погледу увелико био измењен у односу на класично доба римске цивилизације.

II

СЕОБА СЛОВЕНА И СРБА

Велика сеоба народа захватила је и бројна словенска племена, од којих су нека, почетком 6. века, населила области које се простиру северно од доњег тока Дунава. Источно од ових територија, почевши од обала Црног мора и Кавказа, па даље на север, пружају се простране територије које су служиле као привремена станишта многим азијатским племенима. Савремени историчари су ова племена називали старим именима, као што су: Скити, Хуни, Бугари. У то доба је доњи и средњи ток Дунава представљао границу Византије (источни део Римског царства), дуж које се протезао читав низ мањих и већих утврђења.

Као и све *варваре*, и Словене је неодољиво привлачило релативно богатство византијских провинција и градова. Прокопије је први забележио податак о једном словенском нападу на Балкан за време владавине Јустина I (518–527). У питању су били Анти који су живели у пространим степама северно од ушћа Дунава. Напад је сузбио војсковођа Герман. Напади Словена и Бугара на Тракију постаће још чешћи за време владавине цара Јустинијана I (527–565). Упади су били краткотрајни и вршили су се првенствено ради пљачке. Када би и једни и други накупили довољно плена, враћали би се преко Дунава у своја станишта. Византија је ангажовала Анте као плаћенике, па се они од 537. године боре против Гота, чак и у Италији.

Средином 6. века још увек је постојао делимично очуван византијски лимес на Дунаву. Каструм на Ади Сапоји, између ушћа Караша и Нере у Дунав, преко пута великог каструма код Рама, штитио је прелаз Дунава испред Ђердапа. Код Турн Северина, Јустинијан је обновио Дробету, такође као заштиту прелаза реке. Лева обала Дунава, од ушћа до Ђердапа, била је већ испуњена словенским насељима. Бугари, Словени и Анти нарочито пустоше Тракију, Хеладу и подручје Херсонеса. Масе Словена продиру до зидина Цариграда, стижу до Драча (548), Ниша (550), пљачкају Далмацију. Они су се осећали толико сигурно да је једна скупина зиму 550/551. године провела у унутрашњости Балканског полуострва. Византија је због ове ситуације почела убрзано да обнавља на стотине утврђења, и то не само на Дунаву, већ и у дубини Балкана. Значајан успон међу овим градовима доживљава Јустинијана Прима (Царичин град код Лебана), која се развија у велико градско насеље које је било и седиште архиепископије. Јустинијан је из темеља морао да обнавља Липљан (Ulpiana), да појачава тврђаву Ниша (Naissus), а изнова је подигнут и градић Remesiana (Бела Паланка). Из темеља су обновљени Singidunum (Београд), Viminacium (Костолац) и низ мањих утврђења. У овим тврђавама су постојале војне посаде, али недовољно велике да би са успехом одбиле и спречиле провале *варвара*.

Немајући довољно снаге да сузбије Словене, Византија је покушала да уз помоћ једних туче друге *варваре*. Такав је случај био и са Аварима који се крећу половином

6. века из Централне Азије ка Европи. Једна делегација Авара понудила је 558. године помоћ Византији. Наредне, 559. године, Кутригури, под вођством Забергана, продиру до Цариграда, али их нападају Утигури северно од Дунава и Црног мора, па се они повлаче из Царства. Примивши *дарове* од Византије, Авари су сузбили све варваре који су пустошили Тракију. Потчинили су остатке Хуна и бугарска племена, а после 560. године разбили су племенски савез Анта и потчинили нека словенска племена. Авари уништавају државу Гепида 567. године, а 568. године, у Италију се селе њихови савезници у рату са Гепидима – Лангобарди, па Авари заузимају целу Панонску низију.

Пред крај осме деценије 6. века, самостална словенска племена поново упадају на територију Византије, која опет позива Аваре и помаже их у рату против Словена, упркос сукобима око Сирмијума (569). Међутим, односи међу савезницима компликују се због Сирмијума, а Аварима полази за руком да га 582. године освоје. Тада долази до заједничке акције Словена и Авара против Византије. Аварски коњаници су 585–586. године опустошили Скитију и Мезију, а словенске скупине доспеле су до зидина Цариграда. У ово доба, извори као *архонте* Словена на доњем Дунаву помињу Радогоста и Мужока (Мусокија), као и Пирагаста (Пирогост). Они имају своје посебне територије. Авари су 588. године поново напали Мезију и Малу Скитију, а мноштво Словена је прешло преко Дунава у Тракију. Опет су територије Царства биле изложене жестоком пустошењу.

Цар Маврикије је 591. године склопио мир са Персијом, што му је омогућило да војску пребаци на Балкан и поведе офанзивне акције против Авара и Словена. Византијска војска бележи значајне победе, а 594. године прелази на леву обалу Дунава где побеђује Ардагаста и заробљава Мужока. Следеће године, цар је преузео офанзиву против Словена у Тракији. На левој обали Дунава, а у висини Никопоља, налазила се још једна словенска територија на којој је обитавала скупина Словена на челу са Пирагастом (Пирогост). Он је покушао да спречи византијску војску да пређе Дунав, али је у тој борби погинуо. Авари су 597. године заузели подручје **Вонке** (антички Балбое) југоисточно од Бањалуке. Међутим, Царство није могло добити рат који је повело. После десетогодишњих (601) исцрпљујућих борби, покушај преласка Дунава 602. године, ради борбе са Словенима, завршио се катастрофално – трупе су се побуниле, збациле и убиле цара Маврикија, а на царски престо довеле једног од вођа побуне, центуриона Фоку (602–610).

Подунавски лимес је уништен, а мировање Авара је обезбеђивано данком у злату. Стање се погоршало са избијањем грађанског рата који је против Фоке повео син картагинског егзарха Ираклије (610–641). Ово је омогућило Аварима и Словенима несметане упаде на Балкан. За разлику од осталих варвара, Словени ће се на ове просторе трајно населити и постати значајан чинилац у историји Византије и Балкана. Словени прелазе доњи Дунав код Доростола (данашња Силистрија) у Бугарској, у близини Видина, а скупине из Паноније прелазе Саву и Дунав код Сингидунума и Сирмијума. По преласку великих река, један од најважнијих праваца кретања досељеника водио је долином Мораве и Вардара у залеђе Солуна и даље, у Тесалију, па све до Пелопонеза. Ту поједина племена насељавају одређене територије: Драгувити источно од Солуна у Родопима, Сагудати западно од Солуна и на Халкидику, Велегезити у Волоском заливу, Вајунати око Јањине и Верзити северно од Солуна.

Други правац кретања Словена био је према југозападу – све до Драча, и према истоку, уз северну обалу Егејског мора. Са обале, Словени су прелазили и на острва у Егејском мору. У пљачкању и насељавању, словенске скупине су користиле и пут који је од Београда водио за Цариград (*via Militaris*), приближавајући се Цариграду. Код Ниша, део је скретао према Липљану и Призрену, старим римским путем, а одатле долином Дрима све до Љеша. Од Сирмијума (Сремска Митровица) на југ, водили су путеви до обала Јадранског мора, повезујући Salonu (Солин) и Naronu (на ушћу Неретве) са доњом Посавином. Словени који су населили западни део Балкана свакако су се служили овим путевима. Користећи постојеће комуникације, Словени и Авари су преплавили цело Балканско полуострво, и избили на обале Јадранског мора. У походима после 602. године, а посебно после 610. године, освојено је и разорено више градова, а 614. године, пала је чак и Салона, центар провинције Далмације, којој је припадало приморје од реке Раше у Истри до Љеша, док се северна граница Далмације приближавала Сави, а источна долини Ибра. Убрзо после пада Салоне, били су освојени, око 615. године, Naissus (Ниш) и Serdica (Софија), најзначајнији градови Средоземне Дакије. Солун је морао да издржи неколико тешких опсада (614–616, 618), али је одолео нападима Словена и Авара. Сам град је био окружен бројним словенским насеобинама. Словени око 625. године освајају Пелопонез, а одатле својим бродовима нападају и Крит. Кулминација ових напада је 626. година и опсада Цариграда под вођством аварског кагана. И једни и други су у овој акцији претрпели осетне губитке. Неуспела опсада Цариграда допринела је слабљењу аварског утицаја на Словене. Авари су се углавном повукли на своја станишта између Дунава и Тисе, док су Словени остали на Балкану, разливајући се по свим његовим пределима. Додуше, на основу археолошког материјала и топонимије (Обар, Шпањи), може се закључити да су доминантну улогу у освајању простора западно од Дрине одиграли Авари, пре доласка Срба и Хрвата, и да су на овим просторима основали и своја насеља. Додуше, ови докази нису пресудни, јер је аварски материјал био присутан и у другим племенима.

Приликом насељавања освојених крајева, Словени су потискивали, а делимично и уништавали становништво које је до тада живело по провинцијама на Балкану. Пред најездом варвара, становници Сирмиума бежали су чак у Салону, а из Ниша и Сердике у Солун, вероватно и у Цариград. То су махом могли да чине имућнији људи, док је већина поданика Царства била препуштена својој судбини. Један део њих изгинуо је у сукобима са Словенима и Аварима, док се део овог становништва склонио у неприступачне и планинске пределе, као и у крајеве које су мимоилазили жестоки словенски напади. После више векова, ово становништво се појављује на историјској позорници под именом Власи, Мавровласи, Латини, Арбанаси. Део староседелачког становништва успео је да се одржи у утврђењима на морској обали, на острвима али и унутрашњости Балкана. Ово романизовано становништво изгубило је сваки контакт са Цариградом и било је упућено на зближавање и заједнички живот са досељеницима. Истина, густина становништва на Балкану није била велика ни пре доласка Словена, јер су ови простори били изложени великом пустошењу од стране Гота и Хуна. Словени нису подједнако густо настанили све крајеве, обично су остајали у онима који су били добро култивисани, а мање су их привлачили необрађени и планински предели.

Досељавање Словена у потпуности је разорило касноантички управни систем. Некадашња префектура Илирик била је сведена на град Солун са околином. У

унутрашњости су између преосталих староседелаца и Словена временом успостављене живље везе, на шта указује и чињеница да су досељеници једино од староседелаца могли сазнати и прихватити имена великих река (Savus – Сава, Drilon – Дрим, Drinus – Дрина), градова (Naissus – Ниш, Ulpiana – Липљан, Salines – Соли) и појединих области, која су се употребљавала у антици. Насеља у јадранском приморју углавном су очувала своја предсловенска имена и становништво (Улцињ, Будва, Бар, Котор, Скадар, Стон, Хвар, Корчула, Брач).

Насељавање појединих крајева на Балканском полуострву и размештај словенских скупина представљали су процес који је трајао више деценија. Нису се сви Словени доселили одједном, нити су одједном насељене све области на Балкану. Трајно насељавање одређене територије могле су извршити само бројне и добро организоване словенске скупине. У такве скупине свакако треба убројити и Србе и Хрвате. О процесу досељавања Срба говори нам извор из 10. века, па је разумљиво што се ту преплићу историјска истина и већ створена традиција. Према тој традицији, *прапостојбина* Срба налазила се северније од Угарске, у сливу горње Висле. Ова традиција је очувана међу Захумљанима, за које се изричито каже да су Срби, а за њиховог кнеза Михаила, сина Вишетиног, каже се да његов род потиче од некрштених становника на реци Висли, који се називају и Литицки. Срби су у прапостојбини имали своју територију где су се организовали у чвршћу етничку скупину. Они су на Балкан дошли под својим вођом – кнезом. По мишљењу цара Константина Порфирогенита, Србе је на Балкан довео кнез који је умро пре досељавања Бугара (680). Од цара Ираклија, он је добио дозволу за њихово насељавање југозападно од Солуна у Сервији (Србица). Срби су овде боравили извесно време, па су одлучили да се врате у постојбину. Прешавши Дунав, Срби су се предомислили и затражили од цара Ираклија да им додели другу земљу за насељавање, што је он прихватио и населио их у Паганији, Захумљу, Травунији, Конавлима и Србији. Тежња Константина Порфирогенита да сеобу Срба прикаже као да се одигравала уз дозволу византијских царева далеко је од истине. Међутим, правац и етапе сеобе могу бити историјска истина. Из овога се може претпоставити да су се Срби приликом досељавања кретали долином Мораве и Вардара, продирући далеко на југ, али се ту нису могли одржати, па су населили области западно од свог првобитног правца кретања. Нико од савременика не описује долазак Срба, нити их помиње. Име града Гордосерба у Битинији (Мала Азија), који се помиње 680. године и више пута у 8. веку, може се довести у везу са именом Срба, али не и са територијом коју су населили. Најстарија обавештења о Србима потичу из прве четвртине 9. века. Према франачким изворима, Људевит Посавски морао је 822. године да побегне из Сиска под притиском Франака. Он се склонио код Срба, *за који се народ казује да држи велики део Далмације*. Људевит Посавски склонио се негде у Србији, највероватније на територији данашње Босне.

Раздробљеност рељефа западног Балкана утицао је на изолованост и расцепканост српског етничког простора. Простор који су Срби населили био је опустошен од стране Авара, са малим бројем преживелих староседелаца, које су Срби делимично уништили, протерали или временом асимиловали. Срби су се разлили по жупама и разбили на мање или веће разбијене групе, ширећи племенско име на већем простору. Свака група се организовала као посебна заједница која се затим у циљу одбране повезује са другим

заједницама Срба. У почетку, свака скупина у једном пределу која је везана крвним сродством ствара посебну **жупу**. На челу ове родовско-територијалне јединице је **жупан.**

Поред Срба, знатан део Далмације држали су и Хрвати, али је ту било и других Словена који су се доселили пре Срба и Хрвата. Извори не говоре о судбини ових скупина, а посредно је јасно шта је се са њима догодило, према делимичном познавању истоветног процеса код Словена на другим територијама. Поједине скупине Словена су из прадомовине донеле, и бар извесно време задржавале, своја племенска имена. У широј околини Солуна, таква племена су: Драгувити или Дрогувити, Сагудати, Велегезити, Вајунати и Верзити. У истој области се помињу и имена скупина која су настала по досељавању и која су изведена од назива територије, у ствари долина река које су поједине скупине населиле. Добар пример за то су Ринхини (око реке Рихиос) и Стримонци – Струмљани (око реке Стримон), на ширем подручју Солуна. Сличног је порекла и име Тимочана, који се помињу тек 818. године.

Познати су случајеви када се стара племенска имена напуштају да би се прихватило име једног племена које чак није морало припадати сродној етничкој скупини. Карактеристичан пример за овај случај јесте досељавање Протобугара, који 680. прелазе Дунав и потчињавају осам словенских племена до планине Балкан. Међу њима се по имену једино помињу Северци. Протобугари су у наредна два века изгубили своје етничко обележје, али су зато поменута словенска племена прихватила заједничко име Бугара. Почетком 9. века, под њихову власт су доспела словенска племена око Мораве и Дунава и Тимочани, који су већ 823. године били самостални. Код словенских скупина насељених у провинцији Далмацији и источно од ње, могу се уочити све три појаве: прихватање заједничког племенског имена; упорно чување и одржавање племенског имена донетог из прадомовине; формирање новог племенског имена, изведеног из назива територије која је насељена (Дукљани, Травуњани, Конављани, Захумљани, Неретљани). Насупрот њима, Срби и Хрвати упорно чувају свој племенски назив који је донет из прадомовине. На ову појаву су пресудно утицали: бројност неке скупине, њена организованост, степен друштвене развијености и политички чиниоци. Географски фактори се не смеју занемаривати у овим процесима, али ни прецењивати.

Приликом досељавања на Балкан, Срби су били бројно и добро организовано племе, или већ формиран савез племена са стабилним језгром око којег су могле да се окупе сродне словенске скупине. Слично се може рећи и за Хрвате. Полапски Срби и Бели Хрвати у закарпатским крајевима вековима су очували своје име, што сведочи о постојаности њиховог племенског језгра. Од свих словенских скупина на Балкану једино су Срби и Хрвати успели да релативно рано изграде државну организацију. Ова чињеница имала је прворазредни значај за окупљање осталих словенских скупина око Срба и Хрвата, што се одразило на прихватање заједничког племенског имена.

Захваљујући подацима које је оставио Константин Порфирогенит, могуће је бар делимично објаснити процес формирања српског народа и изграђивање његове етничке свести. На једној страни, још увек је видљива регионална подела на племенске заједнице које су настале после или током досељавања, а на другој страни се запажа да су одређене заједнице већ прихватиле заједничко име – Срби. Због присуства оба фактора, чвршће повезивање се одвијало тешко и споро, а на сложеност овог процеса утицали су и класни, верски и спољнополитички чиниоци.

Према подацима које износи Константин Порфирогенит у *Сйису о народима*, Срби живе у **Паганији**, од Цетине до Неретве, а од Неретве до Дубровника живе **Захумљани** који су такође Срби. А Срби су и **Травуњани и Конављани** који живе на простору између Дубровника и Котора. Јужније од њих, па према кастелима Драча (Бар, Улцињ, Љеш) налазе се **Дукљани** за које се изричито не каже да су Срби. Дукља, Травунија, Конавли и Захумље граничили су се на *йланинским сшранама* са Србијом, у којој свакако живе Срби. Босна је у то доба (10. век) улазила у састав Србије, али је већ била позната по свом имену. Из излагања цара-писца, уочљива је регионална подвојеност, али и припадност српском народу који, посматран као целина, заиста држи и насељава знатан део Балкана. Кроз формирање насеља и најранијих држава, на овим просторима се учвршћивала српска етничка свест.

III

ПОЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

1. НАЈСТАРИЈЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Најзападнија српска област Паганија (област Неретљана) простирала се дуж морске обале између ушћа Неретве и Цетине. Према подацима које износи Константин Порфирогенит, Неретљани су имали четири утврђена града: Мокро (Макарска), Веруља (залив Врућа, али и данашње насеље Горња Брела), Осртог (Заострог) и Славинец (Градац). Оваква убикација показује да су два града била у жупи Мокро и два у жупи Растока (Острог и Славинеца). Неретљани су држали и острва Мљет, Корчулу, Брач и Хвар, која су населили у 8. веку. Пагани или Неретљани су на овом простору били организовани у три жупе: Растоцу (данашњи Расток на истоименом језеру код Вргорца), жупи која се пружала до Неретве, Мокру, која се простирала од Вруље до Вргорца, и Далену, жупи која се за разлику од друге две које су лежале уз море, налазила у њиховом залеђу.

Јужно од Неретљана, од Неретве до Дубровника, простирало се Захумље. Захумски градови у 10. веку су Бона (Благај), Хум (несигурна убикација), Стон на Пељешцу, Мокрискик (можда Мокро у југозападном делу Мостарског блата), Јосли (село Ошље), Галумаиник (село Глумине) и Добрискик (вероватно Дабар у Дабарском пољу). Према Летопису попа Дукљанина, у Захумљу су се налазиле следеће жупе: Стон, Попово, Жабско или Зажабље (око планине Жабе), Лука (у доњем току Неретве), Дубрава (између Стоца и Мостара, у долини Брегаве), Дабар (Дабарско поље), Велика (крај око Љубушког), Горимота – Имота (Имотско поље) и Веченике – Вечерић (од ушћа Требижата до Мостарског блата уз десну обалу Неретве). Ове жупе су постојале и пре 12. века, када је Летопис написан. Ако се Захумље у 10. веку простирало између Неретве и Дубровника, видљиво је да се до краја 12. века оно проширило на запад и преко Неретве, обухвативши и жупу Имоту, која се у време цара Константина Порфирогенита наводи као хрватска жупа. Захумље се до 12. века проширило и на рачун Паганије, обухвативши и долину Требижата.

Пишући о Травуњанима и Конављанима, цар-писац каже да је њихова земља „једна“, али се види да су у питању две области које су у политичком погледу биле веома рано обједињене. Дуж мора, земља Травунија се простирала од Дубровника до Котора. Као утврђени градови помињу се: Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи. Поуздана убикација Врма није утврђена, али се он вероватно налазио на простору у близини позносредњовековног града Клобука. Рисан се налазио приближно где и данашњи Рисан, тамо где су данашње Леденице. Преостала два града – Лукавете и Зетливи, требало би тражити у жупи Конавли због њеног значаја у земљи Травунији. Један од њих вероватно се налазио код извора реке Љуте. У близини се налази Градац

и село Застоље, што упућује на политичко седиште, а локалитети Ратаји, Царине и Меропшине сведоче о присуству потчињених земљорадника и обрадивих површина. Према Летопису попа Дукљанина, у Травунији постоје следеће жупе: Требиње, Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевица, Врм, Рисан, Драчевица (залеђе Херцег Новог), Конавли и Жрновница (Жупа дубровачка). Ни данас ове жупе није тешко убицирати.

Дукља се простирала од Котора ка кастелима Драча. Назив јој потиче од античког града *Doclea*, који је у 10. веку био само рушевина. Од насељених градова помињу се: Градац, Новиград и Лонтодокла. Ниједан се са сигурношћу не може убицирати. Градац је можда сачувао своје име у називу Граце или Градац у Грбљу. Новиград би можда требало тражити у околини Будве (Стари – град). Лонтодокла се свакако налазила на подручју античке Диокле (Дукље). По Летопису, у Дукљи је било више жупа, од којих је већина била распоређена око Скадарског језера, а остале у приморју. Лушка жупа је обухватала данашње Љешкопоље, између десне обале Мораче и Ситнице. Јужно од Љешкопоља, па до Скадарског језера, са жабљачким крајем, простирала се жупа Подлужје. Источно од Подлужја, такође на обалама Скадарског језера, налазила се жупа Купелник. Жупа Облик (Тарабош) простирала се јужно од Скадарског језера и десном обалом Бојане. Прапратна је лежала између Бара и Улциња, а Кучева у залеђу Будве. Жупа Црмница је излазила на западне обале Скадарског језера. Посебну жупу је представљао Грбаљ у залеђу града Котора. Источно од Подгорице и северније од десне обале Цијевне, простирала се Горска жупа чији би центар требало да буде град Медун, али њега Константин Порфирогенит не помиње.

У Летопису попа Дукљанина помиње се као посебна област Подгорје, о коме нема трага у другим историјским изворима. У његов састав улазиле су, наводно, следеће жупе: Оногошт (Никшић), Морача, Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Неретва, Рама, Вишева, Идбар и Ком (око Главатичева). Ове жупе касније припадају Зети, Рашкој, Босни и Хумској земљи. По Барском родослову, Подгорје је представљало један од четири саставна дела Дукље, што се само условно може узети као тачно.

Србија се на *планинским странама* додиривала са Дукљом и Травунијом, по свој прилици преко оних жупа које Летопис убраја у Подгорје. О северној граници Србије, Константин Порфирогенит не говори директно, али се на основу података о Мађарима може закључити да се она спуштала на Саву и ка Дунаву. Константин Порфирогенит међу српске градове убраја и Салинес = Соли (Тузла), а борбе кнеза Часлава са Мађарима водиле су се око Саве. На северозападу, Србија се граничила са Хрватском *према Цетини и Ливну*, пошто се у хрватске жупе убрајају Имотски и Плива, онда се може потврдити да је Србија на западу захватала долину Врбаса. Подаци о југоисточној граници су још оскуднији. Србија се на истоку граничила са Бугарском. Цар-писац каже да су у Србији постојали следећи насељени градови: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у Босни, Котор и Десник. Помиње се и Раса, као област на граници између Србије и Бугарске. То су ембриони касније политичке поделе. Тачан обим им је непознат, али Босна се везује за горњи и средњи ток истоимене реке, а Раса за долину реке Рашке. Дефинисању географског простирања Србије, посебно на истоку, допринела би убикација насељених градова. Нажалост, мало тога знамо о овим насељима. Сигурно је да је град Салинес био где и Соли, односно данашња Тузла. Пошто је овај град у 10. веку био у Србији, то може представљати додатни доказ да је

граница Србије избијала на Саву. Међуречје није могуће убицирати, јер постоји више топонима под тим именом. Можда се може помишљати на састав Пиве и Таре, где ће се касније развити град Соко, главни град Косача. Из истих разлога пажњу привлачи и Међуречје, северно од Горажда, насупрот ушћу Праче у Дрину. Ту се у жупи Прибуд налазио град Самобор, а у близини Горажда, град Нови. Порфирогенитово Међуречје требало би локализовати на простору *земље* Дрине. Када је реч о граду Чернавуску, постоје мишљења да је у питању жупа Црна Стена (пријепољски крај). Град Лесник може имати везе са Лешницом у Јадру, а могао је бити и испод Видојевице. За Дреснеик се претпоставља да може бити у ужичком (Дрежник) или пљеваљском крају. За град Достиник се зна да је био у близини српско-бугарске границе. Данашње село Дрсник на Клини је у 12. веку било посед Хиландара, и оно се везује за овај град. Из овога можемо закључити да је источни гранични појас Србије захватао долину Ибра, прелазио Западну Мораву и потом се долином Колубаре приближавао Сави.

Готово два века касније, Летопис попа Дукљанина говори о положају Србије на начин који подсећа на каквог ученог географа. Према подацима из Летописа, легендарни краљ Светоплек (Доброслав) поделио је своју државу на две географске области: Maritima (Приморје) и Transmontana (Загорје) или Surbia (Србија). Приморје се простире око оних река које теку са планина и уливају се у Јадранско море, док се Србија простирала око река које теку на север и уливају се у Дунав. Развође између јадранског и црноморског слива представља границу Приморја и Србије. Писац Барског родослова додаје да се Србија дели на две веће области: Босну и Расу (Рашку). Босна се простирала од Дрине на запад до Борове планине, а Рашка од Дрине на исток до Лаба и Липљана. Од већих насеља, Летопис на првом месту помиње град Рас. Географски положај Србије није се увек поклапао са политичким границама, нити са територијом на којој се до 10. века учврстила етничка свест Срба. Објашњење ових појава треба тражити у политичким збивањима на овим просторима.

Срби који су се доселили на Балкан, успели су до почетка 9. века да изграде властиту (најстарију) државну организацију. Они током 7. и 8. века нису били изложени већем спољном притиску, што је позитивно утицало на њихово етничко консолидовање. Жупска организација повезивала се у крупније целине – *земље*. Поједине *земље* ће се осамосталити и издвојити у посебне државе (Рашка, Босна). У унутрашњости српске државе оформиће се и друге *земље* које се нису осамостаљивале. Једна од таквих је и *земља* Дрина око горњег тока реке Дрине са жупама: Дрина, Сутјеска, Бистрица, Прибуд, Пива и друге. У долини Лима формирала се *земља* Лим. Око горњег тока Западне Мораве ствара се *земља* Моравица са жупама: Морава, Крушилница и Моравица. У долинама Спрече и Усоре рано се стварају услови за појаву *земаља* Соли и Усора. Нешто касније се на северу један број жупа (Колубара, Љиг, Топлица, Пепељевац, Непричава, Тамнава, Уб, Обна и Рађевина) групише у *земљу* Срем. Не зна се када је тачно настала српска држава. По мишљењу Константина Порфирогенита, елементи српске државности постојали су још у прадомовини – Срби су имали устаљене владаре и владарски род из кога је потекао и кнез под чијим вођством су и дошли на Балкан. Он је умро пре доласка Бугара, дакле, пре 680. године. Власт је даље прелазила на потомке из његовог рода, међу којима су и кнез Вишеслав, кога је наследио Радослав, а њега Просигој, а овога Властимир. Делатност прве тројице нам није позната.

Први озбиљнији притисак потекао је из Бугарске, чије нагло ширење на северозапад почиње пошто је Карло Велики уништио аварску државу (768–814). Бугарска се граничи са државом Карла Великог на Тиси. Пред експанзијом Бугара склонили су се Тимочани (818) на територију Франака, па је долина Тимока доспела у руке Бугара. Они продиру у Панонију дуж Драве 827. године, а освајају и Београд. До првог сукоба Срба и Бугара дошло је у време кнеза Властимира, негде између 836. и 852. године. Он је три године ратовао са каном Пресијамом. Упад Бугара у Србију завршио се неуспехом. Затим је дошло до новог рата око 880. године, када је заробљен Владимир, син бугарског кнеза Бориса. Између Бориса и српског кнеза Мутимира склопљен је мир, па је из заробљеништва, уз пратњу, пуштен и Владимир. Синови српског кнеза отпратили су га *до границе до Раса*. То је и први помен Раса, као области. У ово време, у састав српске државе улазе и Травунија и Конавли. Крајина, син травунијског жупана Велоја, оженио се кћерком кнеза Властимира, а Травунија је потпала под врховну власт Србије. За Травунију и Конавле, цар Константин Порфирогенит каже да је то једна земља, али и упозорава да су Конавли потчињени Травунији. Значи да су ове две територије у почетку биле самосталне целине, па су се временом ујединиле у већу политичку целину, али се и даље сачувала регионална подвојеност. У следећој етапи ујединиле су се Травунија и Србија, али је сада Србија дала име политичкој заједници. Травунија и Конавли ујединили су се пре половине 9. века, а до уједињења са Србијом дошло је око средине 9. века.

Почетком 10. века, а свакако и нешто раније, унутар политичких граница српске државе налазила се и Паганија (неретљанска област). У време кнеза Петра Гојниковића, Паганија је сигурно у саставу Србије. Заједничке политичке границе више *земаља* доприносиле су јачању етничке свести. У Захумљу, за које нема података о заједничким границама са Србијом, такође живе Срби, па се њихова етничка свест и овде учвршћује.

Са Мутимировом смрћу (891/892) отпочиње период династичких борби у Србији и уплитање Бугарске и Византије у ове сукобе. Као победник из ових сукоба изашао је кнез Петар Гојниковић (892/4–917), а Мутимирови синови су отишли у Хрватску. Бран Мутимировић је 895. или 896. године напао из Хрватске, али га је кнез Петар победио и ослепио. Из Бугарске га је 897. или 898. напао Клонимир Стројимировић, али је и њега кнез Петар победио. Петар Гојниковић је признао врховну власт цара Лава VI (886–912), а 893. године у Бугарској на власт долази Симеон (893–927), који ће довести Византију до руба пропасти. Ови сукоби изазивају сеобу Мађара (895) преко Карпата у Панонију, одакле они потискују Бугаре. Србија је у том тренутку морала да прихвати премоћ Бугарске. Српски кнез Петар Гојниковић је у Паганији водио преговоре са драчким стратегом Лавом Равдухом, али је о томе цара Симеона обавестио захумски кнез Михаило Вишевић. Бугарски цар уклонио је са власти кнеза Петра (917/18). У периоду 917–924. године у Србији се променило неколико владара, бугарских или византијских штићеника. Бугарски цар Симеон је ово стање пресекао тако што је освојио и опустошио Србију. По уништењу државне власти у Србији, за кратко време првенство у српским земљама преузима Захумље. Политички успон кнеза Михаила Вишевића досегао је врхунац после 924. године. Он присуствује сплитском црквеном сабору 925. године са својим *прватима*, а 926. године предводи напад на град

Сипонто у Јужној Италији, па се тада незванично помиње као *краљ*. После Симеонове смрти (927), захумски кнез Михаило Вишевић прешао је на страну Византије и учврстио своју власт и самосталност. Помиње се до 930. године.

После 927. године, из Бугарске бежи српски кнез Часлав Клонимировић, који обнавља Србију уз византијску помоћ и подршку. Од приморских српских земаља, он није завладао Захумљем, бар не за живота Михаила Вишевића. Кнез Часлав насељава земљу, становништво се враћа из Бугарске, Хрватске и Византије, и он се суочава са одбраном границе од Мађара. Крај Часловљеве владавине познат је само по Летопису попа Дукљанина. Он је у Дринској жупи победио кнеза Киза, али је у новом походу заробљен и удављен у Сави (после 950). О Србији се мало зна после смрти кнеза Часлава. Развој феудалних односа, нова религија и притисак моћних суседа утичу на лабављење и кидање оних веза на којима је првобитно започело организовање државе и стабилизовање етничке свести. У ово време се од Србије стварају две политичке области: Рашка и Босна. Ово разбијање допринеће бржем кидању веза са Паганијом, Травунијом и Захумљем. Спољнополитички догађаји у другој половини 10. и почетком 11. века погодовали су овој подвојености српских земаља. Византија је успела да сломи Бугарско царство, убрзо после смрти цара Петра, па су под њену власт дошле Раса, Босна и остале области.

Синови комеса Николе су 976. године подигли устанак, на чијем челу је био један од њих – Самуило. Устанак је захватио територију насељену македонским Словенима, а устаници су се позивали на традицију Првог бугарског царства. Самуило је постао цар Бугара са престоницом у Преспи, а касније у Охриду. Он је 987–990. године искористио грађански рат у Византији да прошири своју државу. Године 997/8, Самуило је извршио поход на Дукљу, а кнез Јован Владимир се покорио и постао његов вазал. Самуило је освојио Драч и стигао до Дубровника. Пошто је Рашка у ово време била у одређеној политичкој зависности од Дукље и она је, али веома лабаво, укључена у Самуилову државу. Јован Владимир се оженио Косаром, кћерком цара Самуила. Намесник Драча му је такође постао зет, али је 1005. године предао град цару Василију II Бугароубици. И Босна је такође ушла у састав државе Македонских Словена. После смрти Самуила, која је уследила након катастрофе на Беласици (1014), његов наследник, цар Јован Владислав, уклонио је дукљанског кнеза Јована Владимира, али је и сам почетком 1018. године пао под зидинама Драча. Тако је велика офанзива цара Василија II довела до пада Самуиловог царства, а тиме и до потчињености практично свих Јужних Словена Византији. Територија Самуилове државе углавном је подељена на теме (војно-управне јединице). Поред већ постојеће теме Далмације, коју је основао још Василије I Македонац, цар Василије II је основао нове теме: Паристрион (Парадунавон) између Дунава и Балкана, и Бугарска са центром у Скопљу. Постојала је и тема Сирмиј. На Јадрану је формирана и тема Дирахион, већ у првој половини 9. века. Питање теме Србије остаје отворено, ако она није идентична са Сирмијем, али чињеница да се она јавља у изворима, сведочи о томе да је и подручје Рашке било подвргнуто тематском уређењу. Тематски систем није остављао простора за вазалне кнежевине. Непосредна византијска власт простирала се до западних граница епископија чија су седишта била у Сирмијуму, Расу и Призрену, приближно до Дрине, Лима и Проклетија. Простор на коме су живели Срби нашао се делимично изван тема, а делом у оквиру тема Сирмиј и Србија, ако оне нису идентичне.

Услови за активнију политику према Византији створили су се после смрти цара Василија II (1025). Прва побуна Срба избила је после смрти цара Романа III Аргира (1034), али је покрет угушен до 1036, па су Срби морали да дају таоце, међу којима и Стефана Војислава, кога византијски извори називају *архонтом Срба, Травуњанин Србин* и *Војислав Дукљанин*. Кнез Стефан Војислав убрзо је побегао из Цариграда и крајем 1037. или почетком 1038. године подиже нови устанак. Изгледа да је устанак почео у Травунији, а прикључили су се Дукља, а потом и Захумље. На успех устанка позитивно се одразио и устанак Петра Одељана 1040. године, који је обухватио простор од Београда до средње Грчке. Он је освојио Драч и безуспешно нападао Солун. Овај устанак је угушен, а 1042. године велика византијска војска продрла је у Дукљу, али је скоро уништена у кланцима реке Зете. Стефан Војислав је сачувао самосталност и наметнуо своју власт и Травунији и Захумљу. Тиме је обновљена државност на просторима српских земаља, а Византија је морала да се задовољи симболичним признањем врховне власти над Дукљом.

Стефана Војислава наследио је син Михаило (1055–1082) који се измирио са Византијом, признао њену врховну власт и добио високо достојанство протоспатара. Централна област Михаилове државе постаје Дукља, а владарски дворови се налазе у Котору и у Прапратни. Он је наследио управу над Травунијом и Захумљем, а под његову врховну власт дошла је и Раса (Рашка). Углед Дукље расте међу Словенима, што се види и по томе што су, када је 1072. године избио устанак Ђорђа Војтеха на простору некадашње Самуилове државе, устаници тражили њену помоћ и Михаиловог сина Бодина у Призрену изабрали за цара, дајући му име Петар, што је било име последњег бугарског цара. Бодин, сада као цар Петар, са делом војске кренуо је ка Нишу, а његов војсковођа Петрило заузео је Охрид и Девол, али је претрпео пораз код Костура и побегао у Дукљу. Бодин је имао успеха у области Ниша, али је Византија освојила Скопље, а он је кренуо ка овом граду по јаком мразу, па су га Ромеји тешко поразили и заробили код места Пауни на Косову. Византија је угушила устанак, а Бодина је отац, уз помоћ млетачких трговаца, избавио из заробљеништва. Римски папа је Михаилу признао краљевску титулу, а после 1077. године он је потчинио Дубровник својој власти. Бодин, као Михаилов наследник, потчинио је својој власти и Рашку и Босну, али та власт није дуго трајала. У сукобу Нормана из Јужне Италије (Роберт Гвискард и Боемунд Тарентски) од 1081. до 1085. године, Византија се бранила. У почетном периоду борби око Драча, Бодинове снаге су се бориле против Нормана на страни Византије. Међутим, у одлучујућој бици под Драчем (1081), Бодин се држао по страни, а Византија је претрпела пораз, у којем је и цар Алексије Комнин био рањен. Нормани су по освајању Драча кренули ка Епиру, Тесалији и Македонији, освојивши Скопље и Полог. Бодин је искористио ову ситуацију и проширио своје територије. У тим данима, краљ Бодин је напустио улогу вазала према Алексију Комнину и настојао да ојача позицију Дукље. Норманска офанзива није дуго трајала јер је у Јужној Италији избила побуна, па се Роберт Гвискард вратио, оставивши на балканском ратишту сина Боемунда. Византинци потискују Нормане, а 1085. Млечани преотимају Драч. Исте године је умро Роберт Гвискард, па је опасност од Нормана трајно престала. После пропасти норманске офанзиве, Бодина је напао намесник Драча Јован Дука (између 1085. и 1090), победио га и заробио. Бодин се 1091. године вратио на власт, али

знатно ослабљен, као византијски вазал и са смањеном територијом. Од овог времена тежиште борби против Византије прелази у Рашку. Бодин се помиње све до 1101. године, када је умро, а 1096/1097. године у Скадру, у свом двору, дочекао је крсташе Рајмунда Тулуског, који су ишли у крсташки поход у Свету земљу. Том приликом, вођа крсташа и краљ Бодин су се побратимили, али то није спречило краљеве поданике да уз пут нападају крсташе.

О етничкој припадности најстаријег словенског становништва Дукље историчари су изнели више мишљења, која се своде на доказивање да су у питању Срби или Хрвати. Константин VII Порфирогенит не каже изричито да су Дукљани Срби, а Скиличин Настављач помиње, говорећи о 1072, *народ Срба који и Хрватима називају*, а затим Дукљане назива час Србима, час Хрватима. Он је очигледно изједначавао Србе и Хрвате. Јован Скилица назива кнеза Стефана Војислава владарем Трибала и Срба, што су за њега синоними. Из овога произилази да се етничка свест Срба учврстила и у Дукљи и то још у време кнеза Јована Владимира. Свака од области која је била обухваћена заједничким политичким границама српске државе од 9. до 11. века, уживала је самосталност која се граничила са независношћу. Слабљење једног политичког језгра доводило је до раскидања већ успостављених политичких веза, али је тиме стварана и могућност да водеће место преузме нека друга област. Процес окупљања, раздвајања и прегруписавања *земаља* праћен је великим унутрашњим потресима и уплитањем страних држава у ове догађаје. Премештање политичког центра из Дукље у Рашку било је јасно наговештено још за живота краља Бодина. Са Бодиновом смрћу (око 1101) и формално престаје доминација Дукље, која се нашла у вртлогу унутрашњих сукоба. Поред политичких узрока, премештању центра утицаја из Дукље у Рашку допринели су и природни чиниоци. Дукља је заузимала периферан географски положај у односу на *земље* које су населили Срби. Без добрих саобраћајница према залеђу, Дукља је била одсечена од простора централних српских земаља које су биле веће и многољудније.

2. УСПОН РАШКЕ И БОСНЕ

Крајем 11. века рашки велики жупан Вукан води активну антивизантијску политику. Тада је град Липљан на Косову био византијско погранично утврђење, док су Срби северно од Липљана држали град Звечан. Рашки велики жупан је 1091. године извршио снажан притисак на овај гранични појас који се називао *Зигос*, а који је обухватао Косово Поље са Липљаном. Вукан је 1093. године спалио у једном нападу Липљан. Спорно подручје око кога су се отимали Срби и Ромеји било је Косово Поље. Изградња пограничног одбрамбеног појаса, коју је лично надгледао цар Алексије I Комнин (1081–1118), није зауставила продор Срба на југ. Велики жупан Вукан временом осваја Липљан, пустоши и пљачка околину Скопља, осваја Полог и продире на југоисток до Врања. Са похода српски велики жупан се у земљу вратио са богатим пленом. Цар Алексије Комнин опет долази лично са великом војском и присиљава Вукана да поштује дата обећања (1094). Срби су морали да предају таоце, међу којима и два Вуканова синовца Уроша и Стефана Вукана. За свог живота, он је и 1106. године напао Византију и поразио њену војску, али је затим опет дао таоце. Рашки велики жупан је своје нападе усмерио на исток и трајно заузео долине Лаба, Топлице и Расине. Граница је померена из долине Ибра низ Топлицу до Јужне Мораве. Унутар државе се нашла плодна жупа Морава (између Чачка и Краљева) и жупе Лаб, Топлица и Расина. Ширење српске државе на ове просторе доприноси учвршћивању српске етничке свести и у долини Велике Мораве и на Косову и Метохији.

После смрти великог жупана Вукана (после 1106), Рашка је запала у кризу. Дошло је до грађанског рата у коме је била угрожена и Завидина породица, оца Немањиног, па се он из Рашке склонио у Дукљу (пре 1112). Под непознатим околностима, на власти се учврстио рашки велики жупан Урош I, синовац Вуканов. Византија је искористила нереде, заузела град Рас и ставила Рашку под чвршћу контролу. У рату Византије и Угарске 1127. године, Срби су стали на страну Мађара и протерали византијску посаду из Раса. Поново је успостављена контрола над земљама источно од Ибра. Настојећи да се ослободи византијског притиска, Србија је успоставила тешњу сарадњу са Угарском, заснивањем сродничких односа. Угарски краљ Стефан II (1116–1131) оженио је свог сина, престолонаследника Белу II (1131–1141), кћерком великог жупана Уроша I. Око 1130. године, син Уроша I, кнез Деса, загосподарио је као удеони кнез Захумљем, Травунијом и жупом Зетом. Све српске земље, осим Босне и Пагание, нашле су се у рукама синова Уроша I. Византија, после склапања мира са Угарском, пустоши Србију и одводи знатан број заробљеника, који су насељени у области Никомедије. Већ почетком 13. века помињу се њихова насеља у овој области. За наредних двадесетак година нема вести о нападима Срба, али изгледа да су и поред пораза унутар српских граница остали Рас и цела долина Ибра. Пре 1146. године, Уроша I је на великожупанском престолу наследио његов син Урош II.

До новог устанка Срба долази 1149. године уз подршку Мађара. Ослањање на Угарску било је оправдано, јер су Србија и Угарска имале заједничке политичке интересе. Поред краљице Јелене, у Угарској се тада налазио и њен брат Белош, који је био угарски палатин. Византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180) предухитрио је савезнике, па је исте године напао Србију, освојио град Рас, затим град Галич на

Ибру (код данашњег села Сочанице) и порушио више утврђења у области која се звала *Никава* (по свему судећи, простор Рожаја и Тутина, где се касније једним своји делом налазила жупа Јелци). У овом походу византијски цар је опустошио југоисточне области рашке државе и разбио одбрамбени појас према Византији. У походу је заузет и сам град Рас, а пустошењем Никаве, прекинута је веза између Рашке и Полимља. Наредне године долази до одлучујућих борби, а Мађари су благовремено Србима упутили помоћ. Византијска војска дошла је у Ниш, одакле су путеви водили и у Србију и у Угарску. Један део војске прешао је у Лугомир, који се тада први пут помиње. Покушавајући да спрече долазак војне помоћи коју је упутио Геза II (1141–1162), цар Манојло Комнин кренуо је најпре према Сави, а затим ка Дрини. Византијска војска се овде креће као по непријатељској територији, што значи да је простор између Дрине, Велике Мораве и Западне Мораве највећим делом припадао Србији. Византија је вероватно имала контролу над целом долином Велике Мораве, али не и над територијама западно од ове реке. До битке је дошло на речици Тари код Ваљева. Византијска војска је победила, а Урош II је морао да прихвати тешке услове које му је наметнуо цар Манојло Комнин (1155). Због незадовољства насталом ситуацијом у земљи, кнез Деса је збацио брата са власти, али је цар Манојло I одлучио да на великожупански престо врати Уроша II. Незадовољство је и даље расло, па је Урош покушао да се одметне, а цар Манојло је на власт довео његовог брата Белоша, који је био угарски палатин, али се он убрзо одрекао титуле и вратио у Угарску. Тада је византијски василевс доделио великожупански престо Деси (1162), који је по ступању на власт почео да сарађује са Угарском. Деса је такође одбио да врати област Дендру (Пуста Река) коју је раније добио од византијског цара. Због тога га је цар позвао у Ниш, где је ухапшен и одведен у Цариград. Деса се избавио из ропства и преко Угарске стигао до Требиња где је завршио свој животни пут.

После уклањања Десе (1163), великожупански престо припао је Тихомиру, свакако члану владарског рода, а његова браћа Страцимир, Мирослав и Немања добили су своје удеоне кнежевине. Страцимир је добио области око Западне Мораве са седиштем у Градцу Моравском (Чачак). Мирослав је постао кнез хумски, слично као Деса пре њега, са седиштем у Благају. Немањина област се налазила на истоку и обухватала је жупе: Ибар, Расину, Топлицу и Реке (Пуста Река). По свему судећи, седиште кнеза Стефана Немање налазило се у Топлици, код данашње Куршумлије (Беле Цркве). Приликом сусрета у Нишу, цар Манојло Комнин га је обдарио владалачким достојанством (*царским саном*) и жупом Дубочицом (Лесковачко поље и долина Ветернице) у наследни посед, што му је подигло углед у односу на браћу. Овим је Манојло I Комнин убацио јабуку раздора међу браћом, са жељом да Србију расцепка на удеоне кнежевине које ће се тешко ујединити. Немања је без сагласности великог жупана подигао храм Светог Николе код Куршумлије и Свете Богородице на ушћу Косанице, због чега су га браћа заточила у Расу. Овим поступком је кнез Стефан Немања, без дозволе свог господара, рашког великог жупана, преузео на себе ктиторско право које представља владарски домен права. Уз помоћ присталица, Немања се ослободио, протерао браћу и прогласио се великим жупаном. Браћа су побегла у Византију, где су добили војну помоћ. До битке је дошло код села Пантина у близини Ситнице, на Косову. Тихомир се утопио у Ситници, а Страцимир и Мирослав

су се измирили са Немањом и поново добили своје старе удеоне кнежевине. Немања је наставио политику својих претходника и отпочео борбу против византијске власти. Прилика се указала 1171. године када су заратиле Византија и Венеција. На подстицај Млечана, Немања је ушао у рат уз подршку Угара и Немаца. Због промене на угарском престолу и страдања млетачке флоте, он је остао усамљен и 1172. године морао је да изађе пред цара и да се покори. Одведен је у Цариград, али се одатле вратио, задржавши великожупански престо.

* * *

Првобитна територија Босне у 10. веку, када се први пут помиње њено име, обухвата долину истоимене реке и представља само географски појам, а не посебну државну целину. Она је била део Србије кнеза Часлава Клонимировића. Он је морао да брани Босну од Мађара, а ратне операције су се водиле у жупи Дрини. После смрти кнеза Часлава (око 950), Босна се осамосталила, али ју је убрзо покорила Хрватска, а затим Самуило и Византија (1018).

Босна у време краља Бодина признаје врховну власт Дукље. На власти је био његов штићеник, кнез Стефан. После смрти краља Бодина, почиње самостални политички развој ове српске земље. Око 1150. године, византијски писац Јован Кинам бележи да река Дрина „одваја Босну од остале Србије". Територија босанске државе није била довољно повезана јер су је сачињавале *земље* Босна, Соли, Усора и Доњи Краји, које нису представљале географски компактну територију. Међутим, Босна је убрзо ушла у сферу интереса угарске краљевине. Већ 1138. године, Угарска је ставила Босну под своју врховну власт. Земљом се управљало преко домаћих банова, а први је био бан Борић, који је 1154. године учествовао у византијско-угарском рату око Браничева као угарски вазал. Бан Борић је имао поседе у Славонији, где су живели његови потомци и после више од једног века. У сукобима у Угарској, после смрти Гезе II, бан Борић је подржавао Стефана IV. У обрачуну са Стефаном III, страдао је и бан Борић. Ови догађаји изазвали су реакцију цара Манојла, па је у походу 1166. године он загосподарио Далмацијом, делом Хрватске, Сремом и Босном.

У Босни је под византијским окриљем своје бановање започео бан Кулин. После смрти цара Манојла (1180), прекинут је сваки додир Босне и Византије. Бан Кулин се у походу 1183. године придружио Угрима и Србима, и том приликом је запленио кучевско Загорје. То је територија на којој је био рудник Железник, у подкосмајском, и Рудишта у подавалском крају. Бан Кулин је својом државом управљао на сличан начин као и Стефан Немања, јер је државна територија била подељена на удеоне кнежевине којима су управљали банови *чесшници* (удеони кнежеви). Због јереси у Босни, папа Иноћентије III је 1200. године наложио угарском краљу Емерику да је искорени, што је био притисак на бана Кулина. Он је потпао под врховну власт угарског краља. Босански бан није био у добрим односима са угарским краљем и 1202. године, када је напао његовог савезника, тадашњег рашког великог жупана Вукана, који је уз угарску помоћ протерао брата Стефана Немањића, Кулин је успео да се измири са папом, па је 1203. године папски легат Иван Казамари на Билином пољу узео изјаве од *крсшјана*. Бан Кулин се том приликом последњи пут помиње, није познато колико је још владао и како је завршио свој животни пут.

Решење са Билиног поља није дало трајан резултат, јер већ 1221. године од папе стижу исте оптужбе за јерес. Нови босански бан Матеј Нинослав, који се први пут помиње у изворима 1233. године, био је угарски вазал и католик. Притисак Угарске га је одвео у други верски табор, а Мађари су 1236. на своју страну придобили усорског кнеза Сибислава. У току наредне године, херцег Коломан је у походу у Босни. У мају 1237. године, у Босни су се водиле борбе јер је дубровачким трговцима забрањивано да иду у ову земљу. Том приликом, херцег је освојио и део Хума (1238) којим је управљао кнез Тољен. Бан Матеј Нинослав је своју власт обновио у целој Босни 1240/1241. године, чему је много допринела и најезда Монгола 1241. године, као и страдање Угарске, које је уклонило крсташе из Босне. До 1244. године босански бан се измирио са угарским краљем. Стање у Босни и даље није било за католичку цркву повољно, па већ 1246. године калочки надбискуп јавља папи да планира крсташки поход на Босну, а исте планове је имао крајем те године и угарски краљ Бела IV. Бан Матеј Нинослав се последњи пут спомиње у изворима 1249. године. Као нови владар помиње се Пријезда, рођак Матеја Нинослава. Угарска је 1253. године опет ратовала у Босни, која је тада потчињена и подељена на две бановине: Босну и Усору и Соли. Краљ Бела IV је 1255. године Пријезди, као свом вазалу и бану Босне, даровао жупу Новаке у Славонији, у близини Драве.

Угарска после најезде Монгола организује систем бановина са циљем да обезбеди заштитни појас за одбрану своје територије. Једна за другом основане су бановине: Усора и Соли, Мачванска, Браничевско-кучевска и Северинска. Бана је постављао краљ. Први мачвански бан Ростислав Михаиловић био је и бан Усоре и Соли (до 1263). Ростислава Михаиловића наследила је његова удовица, краљева кћи Ана – Агнеза и бановинама управљала до 1272. Тада је Ладислав IV Куманац дао Мачву, Усору и Соли и Босну на управу трима различитим личностима. Титула бана Босне била је номинална јер је у Босни и даље владао Пријезда. Затим је обема бановинама од 1274. до 1284. године управљала Јелисавета, мајка краља Ладислава IV. Обе бановине су 1284. године уступљене краљу Драгутину, као зету угарског краља. Крајем исте године склопљен је брак између Драгутинове кћерке и Пријездиног сина Стјепана I Котроманића. И 1287. године Пријезда је владао у Босни као угарски вазал. Унутрашња самосталност Босне је у овим, за њу тешким временима, ипак очувана.

На самом крају 13. века, Босна се нашла на путу ширења брибирског кнеза Павла Шубића. Полазна тачка успона Шубића била је наследна жупанска власт у Брибирској жупи. Када је почело расуло у Угарској, на челу породице налазио се Павле Шубић са достојанством приморског бана и влашћу над далматинским градовима. Он је до 1299. године потчинио Доње Крајеве, где је Хрватин Стјепанић признао његову врховну власт. У Босни је између 1287. и 1290. године на власт дошао Стјепан I Котроманић, који се одупирао Шубићима, али већ у јуну 1302. године, борбе су се водиле око Дрине, а као господар Босне наводи се Младен I, брат Павла Шубића, који носи титулу бана Босне. Међутим, земља није била у целини покорена, а Младен I Шубић није успео да се наметне за господара Босне, јер је у сукобима 1304. године био убијен. Тек после тога почиње право покоравање Босне. Њоме је заиста завладао син Павла Шубића, бан Младен II Шубић. Котроманићи су се одржали у Босни под врховном влашћу Брибираца, па је и 1319. године Стјепан II штићеник Шубића. После пораза у рату са српским краљем Милутином у Хуму, од Младенове власти почели су да се одмећу

далматински градови: Шибеник (1319) и Трогир. Њихове тежње подржала је Венеција. Од Младена су почели да се одмећу и његови најистакнутији вазали: Курјаковићи из Крбаве, Стјепанићи из Доњих Крајева, Михаиловићи из Ливна. Угарски краљ Карло I Роберт је по учвршћивању на престолу отпочео политику подизања ауторитета краљевске власти. Сукоби са великашком олигархијом били су неминовни. Прво су страдали Гизинги у Славонији (1316), затим Матија Чак, господар западне Угарске и Словачке, а онда је дошао ред и на Шубиће. Младена II Шубића је угарски краљ прогласио за издајника и он је уклоњен 1322. године. У Босни на сцену ступа син Стјепана I, Стјепан II Котроманић (1322–1353), који је остао лојалан угарском краљу Карлу Роберту.

3. СРБИЈА НЕМАЊИЋА И БОСНА У 14. ВЕКУ

После 1172. године, Стефан Немања, све до смрти цара Манојла I Комнина (1180), није отпочињао сукобе са Византијом. Након смрти цара Манојла, у Византији избијају немири, а Угарска под своју власт враћа део Хрватске, Далмације и Срем 1181. године. Бела III (1172–1196) је 1182. године напао Београд и Браничево, а 1183. године и Стефан Немања се прикључио Угрима. Савезници су опустошили Браничево, Ниш и Софију. Угарски краљ се нагодио са Византијом и вратио се у своју земљу, а Стефан Немања је наставио самостално ратне операције. Српска војска је продрла у Дукљу и до 1186. године Немања је повратио *Диоклитију и Далмацију прву дедовину своју*. Том приликом је разорио грчке утврђене градове: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ и Бар, а Котор је поштедео и у њега сместио свој двор. Заједно са браћом неуспешно је покушавао да заузме Дубровник (1184, 1185). Кнегиња Десислава, супруга великог кнеза Михаила, последњег владара из старе дукљанске династије, склонила се у Дубровник у августу 1189. године. У њеној пратњи налазили су се барски надбискуп Гргур, жупани Чрнеха и Црепун, казнац Грдомил и друга властела.

Током ових ратова, Немања је порушио и тврђаве југозападно од Софије: Перник, Стоб, Землн, Велбужд и Житомиски, као и градове у долини Тимока: Сврљиг, Равни (село Равна) и Козаљ (Кожељ), али их није задржао. Током ових похода, Срби су освојили и Скопље, Призрен, град Лешак у Доњем Пологу и Градац. Ни ове градове Немања није трајно задржао. Град Ниш је освојио и укључио у састав своје државе, са планом да од њега начини престоницу. Ту је 1189. године дочекао немачког цара Фридриха I Барбаросу који је ишао на Исток у крсташки поход. Крсташка војска је лепо дочекана и снабдевена храном и осталим потребама. У преговорима са крсташима, Немања је нудио 20.000 војника за заједнички рат против Византије. Заузврат, немачки цар би му признао освојене територије, а Немања је цару понудио и своје вазалство, али није успео да га придобије за свој план заједничког напада на Византију.

Византија се није могла одрећи контроле над долином Јужне и Велике Мораве, па је напала Србију после одласка крсташке војске у Малу Азију. У касну јесен 1190. године, цар Исак II Анђео је са војском кренуо из Филипопоља (Пловдив) на Стефана Немању и сукобио се са њим негде на Јужној Морави. Срби су поражени, али је војска сачувала борбену способност. Две зараћене стране су се измириле, а рашка држава је морала да се повуче са простора источно од Велике и Јужне Мораве. На југоистоку, Немања је морао да се одрекне градова Призрена и Скопља са околином, који су били освојени после 1183. године. Упркос томе, Србији су трајно прикључене Дукља са градовима, Горњи и Доњи Пилот око Дрима, жупе у Метохији (Патково, Хвосно, Подримље и Кострц), жупе на Косову (Дршковина, Липљан, Ситница и Лаб), жупе према обалама Јужне Мораве (Дубочица, Реке, Ушка), жупа Загрлата на саставу двеју Морава, и жупе уз леву обалу Велике Мораве према Гледићким планинама (Левач, Белица, Горња и Доња Лепеница). Сам Немања у оснивачкој хрисовуљи манастиру Хиландару каже да је ове жупе *приобретао* и тако обновио и уздигао своју *погибшу дедовину*, под којом је подразумевао Србију из времена његових предака. Северна граница Немањине државе пружала се између Дрине и Велике Мораве неправилном линијом која је спајала долине Јадра и Јасенице, обухватајући планине: Рудник, Сувобор,

Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколску планину, Јагодња, Борања и Гучево, као и жупе између Дрине и Колубаре (ваљевски крај са Подгорином). Западну границу је чинила Дрина до Вишеграда, даље је гранична линија скретала на запад, па је долина Неретве остајала у Србији. Западно од Неретве, српској држави припадале су жупе: Вечерић, Велика, Имота као и цела Крајина до Цетине и Омиша. Стечени су земљораднички предели повољни за земљорадњу и увећан је броја становника (демографски ресурси). Источна граница избила је на Велику и Јужну Мораву, полазећи северније од ушћа Лепенице, затим се спуштала уз Велику Мораву до састава Западне и Јужне Мораве, па левом обалом Јужне Мораве до Грделице, одакле граница скреће на југозапад, остављајући на византијској страни Врање и целу долину Биначке Мораве, да би избила нешто јужније од Липљана. Одатле граница иде више према западу и прелази преко Црнољеве и долази до планине Милановац. Ту су граничне српске области биле Дреница и Кострц. Негде од планине Милановац граница мења правац према југу, прелази Бели Дрим и избија на Паштрик. На византијској страни остали су Призрен и Призренска котлина, а и доњи ток Белог Дрима, све до састава са Црним Дримом. Даље је граница ишла планинским гребенима уз леву обалу Дрима све до ушћа поменуте реке (Доњи и Горњи Пилот).

После битке на Морави (1190), између Србије и Византије успостављени су савезнички односи, учвршћени династичким браком између Немањиног сина Стефана и Евдокије, синовице цара Исака II Анђела. Овим миром, Византија је признала Србији све поменуте области и жупе, а самим тим и нове државне границе. Српска држава је извојевала политичку самосталност, а велики жупан је постао суверени владар. Када је 1195. године Алексије III Анђео (1195–1203) збацио брата са власти, Стефан је постао царев зет, коме је таст доделио титулу севастократора која је била одмах иза деспотске. Стефан Немања је на сабору у Расу за наследника одредио средњег сина Стефана (1196–1228), а старији син Вукан је добио титулу великог кнеза и удеону област у коју су улазиле Дукља, Далмација (мисли се на тему), Требиње, Хвосно и Топлица. У питању су *земље*, а не жупе, што значи да је велики кнез Вукан држао, поред земаља у Приморју, Северну Метохију и Топлицу са Пустом Реком. У Захумљу су се уз много мука учврстили наследници кнеза Мирослава (Петар и Тољен западно од Неретве, а Андрија источно у Попову и Стону), па је земља и даље имала две удеоне области, јер је Страцимирова област на северу државе престала да постоји. Као монах Симеон (од 1196), Немања се повукао у Студеницу, а затим се 1197. придружио сину Сави (Растко Немањић) на Светој гори. Ту су одлучили да подигну српски манастир. Пронашавши стари и разрушени Хиландар, они су га из темеља обновили, а византијски цар је манастиру дао пуну аутономију.

После Немањине смрти (1199), Вукан почиње да иступа самостално, што је Стефан 1199. године казнио, одузимањем Хвосна и Топлице, а до 1201. године, и Котора. Српски велики жупан се 1200/1201. године развео од Евдокије, а Вукан јој је пружио гостопримство на путу из Србије у Цариград, што показује да су браћа у лошим односима. Вукан је склопио савез са угарским краљем Емериком, па су средином 1202. године они напали Стефана Немањића и истерали га из земље. Он се склонио у Бугарску, а у лето 1203. године бугарски цар Калојан опустошио је Србију. Вуканов положај у земљи се погоршао, а Стефан се вратио у земљу и отпочео борбу за повратак

на власт. У јесен 1204. године, Вукан је изгубио подршку Угарске и био приморан да одустане од борбе за врховну власт. Крсташи су исте године заузели Цариград, што ће се одразити на међународни положај Србије. Вукан је задржао своју удеону кнежевину, без Хвосна и Топлице. Последице грађанског рата биле су страшне и у питање је доведен опстанак државе. Потресно сведочанство о приликама у земљи, које су биле последица грађанског рата, записао је Доментијан. У сврху обнове, измирења и јачања државе, организован је и пренос Немањиних моштију из Хиландара у Србију (1206). Браћа су Саву дочекала у Хвосну на граници према Византији, одакле су сва тројица допратила мошти до Студенице. На молбу своје браће, Сава је остао у Србији пуних десет година, управљајући Студеницом као архимандрит.

Освајањем Цариграда (1204), од освојених територија образовано је такозвано Латинско царство са царем и патријархом у Цариграду. Оно је било састављено од више формално вазалних, а у суштини самосталних држава. То су биле Солунско краљевство, са седиштем у Солуну, затим Ахајска кнежевина (Мореја) на Пелопонезу, а од Атике и Беотије образовано је Атинско војводство. Византинци су сачували власт у западним деловима Мале Азије са центром у Никеји, где је боравио и васељенски патријарх (Никејско царство). Грци су се одржали и у Епиру. Овим је Србија стекла нове суседе који се боре за превласт, што ће довести до осетних промена граница. После смрти бугарског цара Калојана (1207), његова држава се распала на неколико области, па је Стефан Немањић својој држави припојио Ниш и нишку област, Врање са околином, жупу Мораву око Биначке Мораве, Призрен са жупом, и Горњи и Доњи Полог.

Стефан Немањић је после 1207. године пружио подршку обласном господару Стрезу који се учврстио у Просеку на Вардару и признао врховну власт српског великог жупана. Убрзо је међу њима дошло до сукоба, али су Стреза убили његови дворани. Стефана је напао и господар Епирске државе Михаило I Анђео и освојио Скадар, али су затим и њега убили његови људи (1214). Србији је опет запретила опасност 1215. године, када су се удружили угарски краљ Андрија, латински цар Хенрих Фландријски и бугарски цар Борило. Њихове војске требало је да се споје код Ниша, али је српски владар пошао у сусрет угарском краљу и у Равном (Ћуприја) се нагодио са њим, а Хенрих Фландријски је једва извукао живу главу из сукоба, јер су Срби балванима запречили Сићевачку клисуру и у ноћном препаду растерали непријатељску војску. Тиме је одбрањено Немањино наслеђе.

За време владавине Стефана Првовенчаног, источна и јужна граница Србије претрпеће значајне промене. Поновно освајање Ниша померило је границу источније. У састав Србије ушла је цела долина Велике Мораве јужно од ушћа Лепенице. У Србији су Равно (Ћуприја) и жупа Поморавље (на десној обали Јужне и Велике Мораве). Са Нишем, у састав Србије ушла је цела долина Јужне Мораве, као и доњи ток Нишаве. Србији је припала Грделичка клисура, жупа Врања, као и долина Биначке Мораве (жупа Морава). На византијској страни остало је Жеглигово (Кумановска област) и Скопље. На југу, Србији су прикључени Горњи и Доњи Полог, а највероватније и Качаник. Освајање Полога није имало трајнији карактер, као ни у време Немањине владавине. Али су у састав српске државе трајно укључени Призрен и Призренска котлина, као и доњи ток Белог Дрима. У житију Светог Симеона, Стефан Првовенчани ова освајања приписује своме оцу, јер је он ове територије држао до 1190. године и

битке на Морави. Ова освајања остварена су после 1207. године и смрти бугарског цара Калојана под Солуном. Србија је ставила под своју контролу важан комуникациони правац који води долином Велике и Јужне Мораве.

Од ушћа Дрима у море, државна граница је била идентична са природном границом, простирући се уз источну обалу Јадранског мора све до у висину Макарске, до реке Цетине. Једино Дубровник са својом територијом није улазио у састав српске државе. Дубровник је имао малу територију, али већ Цавтат је припадао Србији, као и цело Сланско приморје. Србији су припадали Стон и Пељешац, као и острво Мљет. Острво Корчула се осамосталило, а касније припало Млечанима, управо у време Стефана Немање. На северу се Србија граничила са Мађарском, која је поново освојила Срем и Београд. Под појмом Срема подразумевало се далеко шире подручје од данашњег, јер је он обухватао и територију јужно од Саве (*Оностранu Срем*). У Угарској, овај простор је био познатији као бановина Мачва, која ће касније у свом највећем обиму обухватати данашњу Мачву, Битву, Поцерину, Посавину од Дрине до ушћа Саве, Колубару у ужем смислу (између Ваљева и Словца) и Непричаву (североисточно од Словца). Западно од Ваљева, Угри су држали долину Обнице, а јужно од Словца, долину Топлице (десна притока Колубаре), а извесно време и доњи и средњи ток Љига. Ово је највећи опсег мађарске власти јужно од Саве и то крајем 14. и почетком 15. века. Унутар граница Србије налазили су се Рудник, Сувобор, Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколске планине, Рожањ, Јагодња, Борања и Гучево. Гранични појас између Мађара и Срба полазио је нешто северније од ушћа Лепенице у Велику Мораву и водио на запад до Дрине на описани начин. Ваљевски крај, Рудник и Лепеница, увек су били у саставу Србије.

На западу и југозападу Србија се граничила са Босном. Дрина је била граница у делу тока од Вишеграда до Гучева. После Вишеграда граница је скретала на југозапад, прелазећи преко планинских масива Јахорине, Трескавице, Бјелашнице и Битовње, тако да је цела долина Неретве припадала Србији. Унутар српских граница се до 12. века нашло и Имотско поље. На северозападу су се додиривале Србија, Босна и Хрватска као део Угарске. Још је Немања у састав рашке државе укључио и Травунију, Захумље и већи део Паганије (Крајну). Око 1220. године, Стефан Првовенчани даје Светој Богородици у Стону село Живогошће код Макарске, на територији којом непосредно господари велики кнез хумски Петар, што значи да он признаје врховну власт српског краља.

Поновно окупљање свих српских земаља, осим Босне, омогућило је Стефану да од папе затражи краљевску круну. Могао је рачунати и на помоћ Венеције после женидбе са Аном Дандоло (1207/1208), унуком дужда Енрика Дандола. У току лета 1217. године, папа Хонорије III послао је Стефану краљевски венац. То је представљало крупан корак у осамостаљивању државе и њеном признавању на међународном плану. Томе је допринела и међународна ситуација на Балкану. После Четвртог крсташког рата 1204. године и пада Цариграда, у њему је организовано Латинско царство, а од неосвојених византијских земаља организовано је у Малој Азији Никејско царство. На Балкану се Епирска држава, као наследник Византије, такмичи са Бугарском за првенство. Учвршћивању међународног положаја Србије допринело је и стицање црквене самосталности 1219. године.

У времену од 1220. године, а свакако пре доласка на власт краља Владислава (1234), Србија је на истоку изгубила Ниш, који је прешао у бугарске руке. Слом Епирске државе и заробљавање Теодора I Анђела (1214–1230) у бици код Клокотнице 1230. године ослабио је позицију краља Радослава, кога је незадовољна властела збацила и довела на власт његовог брата Владислава (1234–1243). Он је ожењен кћерком победника код Клокотнице, бугарског цара Ивана II Асена (1218–1241). После сређивања ситуације у земљи, Сава је по други пут кренуо на Исток у Свету земљу. Стигао је само до Трнова, где је умро (1236). По преносу Савиних моштију из Трнова у манастир Милешеву, краљ Владислав је повео војску у Крајину, коју је напао угарски краљ. Он се задржао неко време на Цетини и са Сплитом закључио уговор о пријатељству (1237). Граница на Цетини била је одбрањена. Монголска најезда, која је 1241. године бацила Угарску на колена, делом је захватила и Србију. Та чињеница и смрт бугарског цара Ивана Асена II, допринели су да 1243. године властела збаци са власти краља Владислава. Трећи син Стефана Првовенчаног, краљ Урош I (1243–1276), укинуо је после 1254. године удеоне кнежевине у Хуму и Зети и покушао да централизује државну управу. У Хуму је хумски жупан Радослав, у време сукоба Србије са Бугарском (1253), када је бугарска војска продрла до Полимља где је спалила манастир Светих апостола Петра и Павла на Лиму, постао *верни клетвеник* угарског краља. После отклањања бугарске претње, краљ Урош I је из Хума уклонио жупана Радослава, а његов брат Богдан се задржао у Попову и Стону, али више није имао статус удеоног кнеза. Бугарски продор није озбиљно угрозио краља Уроша, па су Дубровчани одустали од овог савеза и 1254. године склопили мир са Србијом. Том приликом су потврђени стари уговори који су Дубровчанима гарантовали слободу трговине и право на мешовити суд (пороту). Они су наставили да плаћају *могориш* за њиве и винограде уРијеци дубровачкој и у Жрновници, као и много већу обавезу познату као *српски доходак* или *светодмитровски доходак* који је од овог времена износио 2.000 перпера. Дубровчани су се обавезали на то да у граду држе краљеве царинике ради убирања дела прихода од извоза соли у Србију.

У борбама Бугара и Никејаца, Урош I је био непоуздани савезник Никеје, а по оснивању Мачванске бановине, Србија трпи појачани притисак Угарске. После 1257. године, српски краљ постаје савезник Епираца и активно учествује у борбама у Македонији. Његов одред војника освојио је Скопље и опсео Прилеп, али га је потиснуо никејски војсковођа Михаило Палеолог, који је 1258. године постао никејски цар. Србија је убрзо прешла у његов табор, а почела је и тешњу сарадњу са Угарском. Српски одреди су 1260. године помагали угарској војсци у борбама против чешког краља Пшемисла II Отокара. Међутим, угарски притисак се повећао, па је 1267. године краљ Урош I покушао да се ослободи, напавши и опустошивши Мачванску бановину. Наредне, 1268. године, угарски краљ је напао Србију и заробио српског краља, који је морао да се откупи и прихвати вазалне обавезе према Угарској. Изгледа да је брак Драгутина и Кателине склопљен тек након ових догађаја. Урош се обавезао да ће део земље дати на управу *младом краљу* Драгутину, угарском зету.

Краља Уроша је са власти збацио, бојем у Гатачком пољу, старији син Драгутин (1276–1282). Он је одлучио да подели државу, па је својој мајци, краљици Јелени, уступио Зету, Требиње, Плав и Гусиње и Горњи Ибар, којима је она управљала као прави владар. Изгледа да је и његов брат Милутин добио своју област. Краљ Драгутин

се ослањао на Угарску и следио њену спољну политику. Око 1280. године, у Србију је пребегао византијски аристократа Котаница, па су Срби на његов подстицај почели да нападају византијске пограничне територије. Србија се 1281. године придружила антивизантијској коалицији на челу са Карлом I Анжујским, али је у марту 1282. *сицилијанско вечерње* Карла лишило власти над Сицилијом, па су планови коалиције пропали. Почетком 1282. године краљ Драгутин је пао са коња и поломио ногу, па је због ове повреде и незадовољства у земљи, које је било последица његовог ослањања на Угарску, морао да преда власт млађем брату Милутину (1282–1321). При повлачењу са власти, краљ Драгутин је за себе задржао жупу Дабар (доњи ток Лима), крајеве око Ужица и Градца Моравског (Чачак) – *земљу* Моравице и погранични појас према Угарској, са Рудником као већ развијеним рударским центром. Две године касније (1284), од мађарског краља, иначе његовог таста, Драгутин је добио Београд, Мачванску бановину и бановину Усору и Соли. Тиме је северна граница његове области ишла од Београда уз Саву до ушћа Врбаса. Страни извори ову област називају Србијом, а Драгутина српским краљем, а у домаћим изворима се он назива *сремским* краљем. Становништво у његовој области било је српско, а доласком Драгутина на власт, превладала је православна црква.

Драгутин је у својој области убрзо угрожен од господара Браничева и Кучева, бугарских великаша куманског порекла, Дрмана и Куделина. После Драгутиновог неуспешног одговора, и упада Кумана у Србију, када је спаљена Жича, он позива у помоћ краља Милутина и у заједничкој акцији, они освајају *земљу* Браничево око 1292/1293. године. Тако су освојене долине Млаве, Пека и ушће Велике Мораве. Затим је уследила контраакција владара Видина Шишмана који је напао Србију и продро до Пећи. У противакцији, краљ Милутин је продро до Видина и спалио га, а Шишмана учинио својим вазалом. То је изазвало акцију монголског заповедника Ногаја, али је Милутин, прихватањем вазалних обавеза, спречио најезду Монгола и очувао присуство Србије на Дунаву. Када је Драгутин умро (1316), Милутин је покушао да задржи Мачву, Београд, Браничево и Кучево. После трогодишњих сукоба (до 1319), морао је да врати Београд и Мачву Мађарима, али је задржао Браничево и Кучево. Граница Србије усталила се на Дунаву од Гроцке до ушћа Поречке реке. То је утицало на стабилизовање етничке свести становништва које је живело на овим просторима.

Поред освајања на северу, краљ Милутин је, заједно са братом Драгутином, већ 1282. године кренуо у поход на југ, на византијске територије. Браћа освајају Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец (на Брегалници). Унутар Србије нашли су се и Жеглигово и Славиште (Крива Река). Овом приликом је освојено и Скопље. У наредној години, браћа су заједно продрла у Византију све до Егејског мора. Идуће године (1284), краљ Милутин је сам освојио Дебар, Кичево и Пореч (долина Треске). У овим походима освојен је и Велбужд (горњи ток Струме). Српски краљ се оженио бугарском принцезом и том приликом су освојене територије признате Србији. Тако су Србији припали долине Треске, Црног Дрима, горњи и средњи ток Вардара и горњи ток Струме. На новоуспостављеној граници ратовало се готово 20 година, док 1299. године није закључен мир. По овом споразуму, који је крунисан женидбом Милутина са Симонидом, Србији су припали сви крајеви северније од линије Охрид – Прилеп – Штип – Струмица. Ово је био освајачки поход, па и краљ Милутин каже

да је ове територије узео *йо мачу*, и да му их је византијски цар дао у *йрћију* (мираз), после женидбе са Симонидом. Женидба византијском принцезом изазваће грађански рат у Србији, јер је Драгутин осетио да је угрожен одредбама Дежевског споразума по коме Милутина треба да наследи Драгутинов син. Сукоби су изгледа почели већ 1301. године око Рудника, и са прекидима су трајали најмање једну деценију, а одредбе Дежевског споразума су остале на снази. У току сукоба, краљ Милутин је у једном тренутку био веома угрожен, јер се већина властеле окренула против њега. Међутим, подршка српске цркве и довођење најамника помогли су му да се одржи на власти.

У току ових сукоба, краљ Милутин је морао да ратује и са Хрватима којима је тада владао бан Павле Шубић Брибирски. Он је своју власт проширио на Хрватску и Далмацију и на знатне делове Босне, где је за бана поставио свога брата Младена I, али је он у сукобу са босанским *јеретицима* изгубио живот (1304). Павле Шубић је имао претензије на Хумску земљу, којом је у периоду 1303–1306. управљао кнез Константин из рода Нелипића. У току ових сукоба, Павлов син Младен II допао је у заробљеништво краља Милутина (1305/6). Тиме је Хумска земља одбрањена од напада Брибирских.

У току сукоба са братом Драгутином, Милутин је за свог наследника одредио сина Стефана (око 1306) и на управу му поверио Зету. После измирења браће, Стефан се осетио угроженим, па се 1314. године побунио против оца. Српски краљ је упао са војском у Зету и присилио сина на предају, који је затим одведен у Скопље, где је наводно ослепљен. Одатле је са женом и два малолетна сина послат у Цариград на чување цару Андронику II. После Драгутинове смрти (1316), Милутин је заточио синовца Владислава и заузео његову област, што је довело до рата са Угарском. Тада су Шубићи по трећи пут продрли у Хум, али је Милутин изашао као победник и заробио Гргура, брата бана Младена II Шубића, који је морао да се измири са српским краљем (1319).

После Милутинове смрти (1321), због немира и борби у земљи, на западу, у Хуму, покушаће да се осамостале Бранивојевићи. Они су у кратком периоду загосподарили већим делом Хумске земље са центром у Стону. Тако су изазвали Дубровчане и босанског бана Стјепана II Котроманића, па ће 1326. године бити уништени, а босански бан ће освојити долину Неретве. Стефан Дечански (1321–1331) је до 1330. године повратио Стон и Хумску земљу, али је сукоб са сином Душаном поново довео до територијалних губитака на овом простору. У исто време (1330), Србија је победом код Велбужда, на реци Каменчи (Словоштица), одбранила своје територије и бацила Бугарску на колена (Михаило Шишман је погинуо у бици), поставши прворазредна сила на Балкану. Приликом доласка на власт, односи између Стефана и његовог брата од стрица Владислава били су miroљубиви. Владислав је носио титулу краља, ковао свој новац. До сукоба је дошло у јесен 1323. године због Рудника, а сукоб је трајао и 1324. После тога се вести о Владиславу губе, изгледа да је напустио земљу и склонио се у Угарску. После битке код Велбужда, у састав Србије је поново укључен Ниш и долина доњег и средњег тока Нишаве. На бугарски престо доведен је Иван Стефан, син сестре српског краља, али је он 1331. године уклоњен у корист Ивана Александра чија се сестра Јелена удала за Стефана Душана. Стефан Дечански је од Византије 1328. године освојио Штип, Велес, Просек, Чрешће и Добрун.

По доласку на престо, краљ Стефан Душан (1331–1355) је 1333. године уступио у лено Стон са Пељешцем Дубровнику, а босански бан је остао у долини Неретве и у

непријатељским односима са српским краљем. Дубровчани су српском владару давали годишњи трибут као надокнаду за поседовање Стона и Пељешца – *стонски доходак*. Требиње постаје погранична област на западу српске државе и граница се овде неће усталити још неколико деценија. Наиме, у ово време Неретвом и Невесињем господаре Милтен Драживојевић и његови наследници (Санко Милтеновић) који су у више наврата мењали своје опредељење према српском и босанском владару. У Душаново време, углавном су били на српској страни. Од ове породице је зависило да ли су Неретва и Невесиње у Србији или Босни. Овај проблем ће бити трајно решен у корист Босне тек 1373. године.

Краљ Душан је повукао ове потезе на западу како би могао да се посвети ширењу државе на југ, на рачун Византије. Српска војска је већ 1332. године упадала на византијску територију од Струмице до Егејског мора, па је тада освојена Струмица. Убрзо је на српски двор дошао византијски пребег Сиргијан, који је помогао Душану у припреми похода на Византију. Већ у походу 1334. године, краљ Душан је освојио Охрид, Прилеп и Костур, тако да је граница померена на планинске венце некадашње југословенско-грчке границе. После овога је склопљен мир, а Србија је задржала Охрид, Прилеп и Струмицу. Стефан Душан се пребацио на север, где је напала Угарска, па су се угарске трупе у паници повукле преко Саве, а граница је успостављена на Сави. Том приликом је освојен и Београд који је извесно време остао у српским рукама. За наредну етапу освајања Душан је искористио избијање грађанског рата у Византији, после смрти Андроника III, и 1342. године примио у Паунима Јована Кантакузина, склопивши са њим савез. Споразум је подразумевао да свако задржи оно што буде освојио. Том приликом се разговарало и о Хрељи који се одметнуо од српског краља и самостално управљао територијом од Вардара до Мелника са средиштем у Струмици. Хреља се у току преговора покорио српском краљу, али је пред крај исте године (1342) умро у Рилском манастиру, чији је ктитор био. Док је Јован Кантакузин неуспешно нападао Сер, краљ Стефан Душан је у Албанији освојио градове: Кроју, Берат и Канину и целу Албанију сем Драча. У северној Грчкој је освојио градове Воден, Костур и Хлерин, а почетком 1344. године и Мелник у долини Струме. У пролеће исте године разишао се са Јованом Кантакузином, који је нашао нове савезнике у Турцима Селџуцима. Кантакузин је на своју страну привремено привукао и обласног господара у Родопима Момчила (војвода Момчило из народних песама). У септембру 1345. године, заузет је Сер и долина Струме до Христопољских кланаца. Света гора је ушла у састав српске државе. После тога, Душан је донео одлуку о проглашењу царства, а крунисан је на Ускрс 1346. године у Скопљу.

Душан је на царску круну почео да помишља тек од времена боравка Јована Кантакузина на његовом двору. Од 1343. године у његовој титули се наглашава да је он владар и дела грчких земаља (*честник* Грцима). Српски архиепископ Јоаникије проглашен је за патријарха почетком 1346. године, чиме су створени услови за царско крунисање. Царску круну су признали Бугари и утицајна Света гора, а Венеција и Дубровник су поздравили ту одлуку српског владара. Цариградски патријарх је на подстицај цара Јована VI Кантакузина бацио 1350. године анатему на цара Душана и патријарха Јоаникија. Цар Душан се приближио законитом византијском цару Јовану V Палеологу који је од 1351. године Душана почео да назива *преузвишеним царем Србије*.

Освајања су окончана 1348. године, када су освојени Епир, Тесалија и Акарнанија. У састав царства су ушли: цела долина Вардара, Халкидик, цела долина Струме, па је граница била близу долине Месте. Ван српских граница, на овом простору, остали су Солун и Драч са својим ширим залеђима, а јужна граница се спуштала према Коринтском заливу (Акарнанија, Етолија). Од обала Егејског мора граница је ишла на северозапад, обухватајући долину Струме (Велбужд), средњи и доњи ток Нишаве (Пирот, Ниш) и на север уз Поречку реку до Дунава. Мађари су на северу држали Голубац, Београд и Мачву, али је цар Душан једно време држао Мачву и Београд. Граница на западу није промењена без обзира на успешан поход цара Душана 1350. године у Хумску земљу, када је стигао до Крке, али је морао хитно да се врати на југ због напада Јована Кантакузина, који је у међувремену постао цар, на неке градове у Македонији. Стефан Душан је умро 20. децембра 1355. године, а за цара је крунисан Стефан Урош I (1355–1371).

Почетком 1356. године, погинуо је ћесар Прељуб, Душанов војсковођа, па је Тесалију заузео Нићифор II Анђео, а затим и Епир и Етолију. Деспот Симеон – Синиша, брат цара Душана, склонио се у Касторију (Костур) и ту се прогласио за цара, али је код Скадра поражен од цара Уроша (1358). Наредне године погинуо деспот Нићифор II, а тесалски феудалци су за свог господара изабрали цара Симеона, што представља почетак распада српског царства. У исто време, браћа Јован и Алексије Палеолог су дуж северне обале Егејског мора заузели Христопољ, Анакторопољ и Хрисопољ. Матија Кантакузин је са Турцима напао Сер, али их је српска војска тешко поразила (1357). Матија Кантакузин је заробљен и неко време је провео као заточеник код кесара Воихне, братучеда цара Душана, господара Драме. Такође, цар Урош је 1357. године без тешкоћа присилио на послушност самовољног властелина Жарка у Зети. На северу царства, браћа Растислалићи признају врховну власт угарског краља и тако издвајају Браничево из српске државе. Пре тога, они су тражили заштиту од српског цара, јер их је угрожавао други српски великаш. Вероватно је у питању кнез Војислав Војиновић, јер се 1359. године у Железнику и Рудиштима у Кучеву помињу његови цариници, што значи да је он ове руднике преотео Растислалићима. Исте године, српска војска је одбила напад Угара који су продрли до Рудника.

Промене које су наговестиле распад Царства наступиће са 1360. годином. Српски велможа Радослав Хлапен, господар Верије и Водена, заузео је независан став према оба српска цара и почео да ствара независну област. Слично се десило и у Серу, али са тежим последицама: царица Јелена, 1360 и 1361. године, у Серу иступа све самосталније, јер је прилике у земљи на то приморавају. На другој страни, осамосталио се њен брат деспот Јован Асен Комнин у Канини и Валони, а затим је формално признао власт цара Симеона. У Зети од 1360. године самостално наступају браћа Балшићи (Ђурађ, Страцимир и Балша). На истоку, са центром у Велбужду, постепено се издваја област деспота Дејана, а у Славишту иступа као вазал Мрњавчевића севастократор Влатко Паскачић. На западу и северозападу почиње да се формира велика област кнеза Војислава Војиновића, која ће 1363. године обухватати простор од Дрине, Рудника и Космаја до мора, на потезу од Дубровника до Котора, и на југу до Звечана (долина Ибра). Док је кнез Војислав Војиновић био жив, цар Урош је поштован као легитимни владар, иако недорастао политичкој ситуацији у земљи. Иако најмоћнија личност у

Царству, кнез Војислав је формално признавао власт цара Уроша, што се види и по томе што мир између Дубровника и Србије 1362. године потписује цар Урош иако је моћни кнез рат водио ради својих интереса. Дакле, Војислав Војиновић није имао статус обласног господара, и упркос свему, кнез Војислав је био најсигурнији ослонац Урошеве власти.

После Војислављеве изненадне смрти (1363), цар Урош је подршку потражио код Вукашина и Угљеше Мрњавчевића који су се учврстили у долини Вардара и у Серској области. Угљеша је у Серу заменио остарелу царицу Јелену, а свој положај је учврстио женидбом са Јеленом (Јефимијом), ћерком кесара Воихне, и тиме се ородио са бочном граном Немањића. Сродничке везе успостављене су и између Радослава Хлапена и Вукашина, чији се син Марко оженио Хлапеновом ћерком Јеленом. Јелена, сестра Вукашинова и Угљешина, удала се за Радоњу, најстаријег сина севастократора Бранка Младеновића, господара Охрида. Вукашинова ћерка Оливера била је удата за Ђурђа I Балшића. Тако су Мрњавчевићи засновали сродничке везе са најмоћнијим породицама у *грчким земљама* и у Зети. У лето 1365. године, Вукашин је крунисан за краља, Угљеша је постао деспот, а Вукашинов син Марко је постао *млади краљ* и Урошев престолонаследник. На помолу је била смена династије Немањића новом династијом. Отпор Мрњавчевићима пружа властела у Рашкој, Требињу и Поморављу. Центар Вукашинове области био је у Скопљу, а он је држао и Прилеп, Охрид и Призрен. Угљеша је, поред Сера, држао Мелник и Струмицу, а на истоку је освојио и долину реке Месте, а држао је и Свету гору. Турци су били непосредни суседи деспота Угљеше. Они су 1354. године загосподарили Галипољем и одатле започели освајање Балкана: године 1360. пала је Дидимотика, а 1363. године, Пловдив. Турци су освојили и Једрене 1368/69. године. Масовно су се насељавали у долини Марице. Сукоб са њима постао је неизбежан. До њега је дошло на граници Угљешине области, па су браћа кренула у поход, али су 26. септембра 1371. катастрофално поражена на Марици. Угљешина област је делом дошла под власт Турака, већим делом у руке Дејановића (Мелник), синова деспота Дејана, а Сер је узео солунски деспот Манојло. Краљ Марко, са браћом (Андријаш и Дмитар), одржао је део очевих земаља, са центром у Прилепу, али је изгубио Скопље (Вук Бранковић) и Призрен (Балшићи). Сви они су већ до краја 1372. године постали турски вазали. Цар Урош је свога савладара краља Вукашина надживео нешто више од два месеца, умро је 2. или 4. децембра 1371. године. Његовом смрћу угасила се светородна династија Немањића.

* * *

По доласку на власт, бан Стјепан II Котроманић је између 1324. и 1326. године успео да заузме Крајину, а 1326. и долину Неретве. Због стицаја политичких околности, српски краљ није могао да реагује. Упркос протеривању из Хума 1328/9. године, ипак је, после 1330. године, Босна трајно заузела највећи део Хумске земље. Још пре тога (1324), босански бан је *реокупирао земље* Усору и Соли и Доње Крајеве, које су још у 12. веку биле у саставу босанске државе. Северна граница Босне је тако избила на Саву између ушћа Дрине и реке Босне, и нешто западније, јер је жупа Ненавиште припадала Босни. Укључењем и Доњих Крајева, граница на северу дошла је до долине Врбаса. Одатле се

граница спуштала на југ, обухватајући слив реке Сане (жупе Сана, Лушци), као и поља Гламоч, Дувно, Имотско и избијала на реку Цетину. Није познато када је босански бан завладао Ливањским, Дувањским и Гламочким пољем, али се у његовој титули јављају и Западне стране које чине ова поља. На истоку, граница је ишла од Сланског приморја, остављајући на босанској страни хумске жупе Попово и Дабар, а долина Дрине је до изнад Вишеграда припадала Србији. Даље је граница ишла Дрином до ушћа у Саву. На овом простору, босански бан покушао је да продре у Доње Полимље 1328/29. године, али је заустављен одлучном акцијом српске војске коју је предводио *млади краљ* Душан. Том приликом је страдао манстир Светог Николе у Бањи код Прибоја. После смрти краља Карла Роберта (1342), на престо је дошао Лајош I, према коме бан Стјепан II Котроманић заузима другачији став. Већ 1343. године његови посланици у Венецији преговарају о склапању савеза. Заједнички противник у ово време био им је хрватски великаш Нелипац. Он је умро 1344. године и његова удовица Владислава је заштиту од угарског краља потражила у Венецији. Њу су напали, у име угарског краља, босански и славонски бан, па је 1345. године Стјепан Котроманић ушао у Книн и у краљево име преузео градове, а Ивану Нелипићу потврдио породичне поседе. После неуспешне опсаде Задра (1346), босански бан је почео да сарађује са Венецијом против угарског краља. Ипак, његови односи са Лајошем нису доведени у питање.

По доласку на власт бана Твртка I Котроманића (1353–1391), Босна се нашла у тешком положају у односу на Угарску. Он је 1357. године био принуђен да краљу Лајошу I уступи, као мираз уз Јелисавету, територију између Неретве и Цетине (Западни Хум) са тргом Дријева. Краљ је затим Твртку потврдио Босну и Усору, којом он није изгледа одмах завладао, јер се у титули помиње тек од 1356. године. У суседству Босне, на почетку Твртковe владе, десиле су се крупне промене. Венеција је миром у Задру 1358. године потпуно истиснута из Далмације, а Дубровник је дошао под власт угарског краља. На другој страни, после смрти цара Душана 1355. године, српско царство је почело да опада, па су се на границама Босне појавиле земље појединих великаша, а не јединствено царство.

У ово време (1359), кнез Војислав Војиновић контролише Дабар и Попово, а једно време и Зажабље, тако да се босанска власт није учврстила ни у Источном Хуму. Твртко преко свог вазала Санка Милтеновића, од Хумске земље држи само леву обалу Неретве и жупу Неретву. Он је после 1363. године заузео и остале делове Источног Хума, али није успео трајно да их задржи. У сукобима са жупаном Николом Алтомановићем, који је наследио свог стрица кнеза Војислава Војиновића, казнац Санко Милтеновић је између 1370. и 1372. године погинуо, а жупан Никола је завладао Источним Хумом. Изазвавши против себе Угарску, због приближавања Венецији, Никола Алтомановић је морао да се бори против коалиције чију су окосницу чинили бан Твртко и кнез Лазар Хребељановић. После *расйа* жупана Николе Алтомановића 1373. године, који је ухваћен у Ужицу и ослепљен, бан Твртко је повратио Источни Хум, а од српских земаља припало му је доње и средње Полимље (добар део жупе Дабар, Црна Стена), а граница је пресецала Лим код Бродарева тако да су Комарани остајали у Србији, а Бреза је припала Босни. У доњем Полимљу, Босни је припао већи део жупе Дабар, али не и долина Увца, као ни манастир Светог Николе у Бањи код Прибоја. Ту је граница ишла на Клек у Рутоши, па на Оштрик, тако да долина Бистрице остаје Босни,

а граница избија на обронке Златара и спушта се ка Милешевцу и Милошевом Долу. Тврткује припала и *земља* Дрина (жупе Дрина, Прибуд, Сутјеска, Пива) и Гацко. Жупе Требиње, Конавле и Драчевицу узели су Балшићи, али је бан Твртко 1377. године узео и њих и тако је источна граница Босне, преко Оногошта, избила на Котор. Заузимање старих српских земаља, родбинске везе са Немањићима и нестанак краљевске власти у Рашкој дали су право Твртку да се у јесен 1377. године крунише у Милешеви *сугубим венцем*, за краља Срба и Босне. Поред краљевске круне, Твртко је узео и име Стефан које је у Србији имало одређено државно симболичко значење. Краљ Твртко је од 1377. године био у сукобу са Балшићима, а 1379. се налазио под Спужем у Зети у ратном походу. Миром који је закључен 1381. године, Котор је припао Угарској, па је Твртко приступио изградњи Новог у малом заливу Боке которске, на обали жупе Драчевице. Ту је у лето 1382. године отворен трг соли, али већ у децембру 1382. године, под притиском Дубровчана, сам босански краљ је овде забранио трговину сољу. На ову одлуку је утицала и смрт угарског краља и повратак Дријева Босни.

Краљ Твртко Котроманић искористио је грађански рат који је избио у Угарској после Лајошеве смрти да би вратио под своју власт Западни Хум до Цетине и трг Дријева. Твртко није одмах раскинуо односе са Угарском, па и 1385. године он истиче своју верност угарским краљицама. Оне су му у пролеће исте године признале право на Котор. Крајем лета 1385. године, у Угарску је продро Жигмунд Луксембуршки и изнудио женидбу са краљицом Маријом, кћерком Лајоша I. После Жигмундовог повратка у Чешку и убиства Карла Драчког у Будиму, Угарска је ушла у вртлог грађанског рата. У ово време Твртко користи сукоб две струје у Угарској за продор на запад према далматинским градовима, одлучивши да се бори против Жигмунда и Марије. Први далматински град који је у овој кризи пришао краљу Твртку био је тврди град Клис (1387). Овим је угрожен Сплит, који тражи заштиту од краља Жигмунда. У ово време долази и до првог озбиљног продора Турака у босанску државу, али их је војвода Влатко Вуковић потукао код Билеће (1388). После притисака, пустошења околине и преговора, Сплит је 1390. године изјавио покорност босанском краљу, а за његовим примером полазе и Шибеник, Брач, Хвар, Корчула, Трогир. Тако су се у Твртковој држави нашле целокупне старе хрватске земље (Ливно, Книн, Брибир) и обала Далмације од Зрмање до Котора, сем Задра и Дубровника. После овога, краљ Твртко је својој краљевској титули додао Хрватску и Приморје. Босанска држава је дошла до свог највећег географског обима и највеће политичке моћи. Њен творац, краљ Твртко I Котроманић, умро је у марту 1391. године, не оставивши достојног наследника. Убрзо по његовој смрти, хрватске земље и далматински градови збацили су босанску власт.

4. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ

Турци су код Черномена на Марици (1371) учврстили свој положај на Балкану и отворили нове освајачке путеве у српске земље. Српског царства више нема, а ојачало племство преузима водећу улогу у земљи и државу постепено дели на више области. Српски господари некадашњих *грчких земаља*, убрзо после битке на Марици, постали су турски вазали (до краја 1372). Слободне су остале *српске земље*, али политички разједињене. После Марице, Турци су загосподарили источним деловима Серске области (долина Месте), а намесник Солуна, деспот Михаило, узео је Сер и Халкидик. Највећи део територија заузели су синови деспота Дејана: деспот Јован Драгаш и господин Константин. Првобитни поседи деспота Дејана налазили су се у Жеглигову и Прешеву. Браћа Дејановићи су овим поседима прикључили Врање, Славиште, Иногоште, а на западу су њихови поседи обухватили горњи ток Црне Реке. Њима је припала цела област између Вардара и Струме, а на истоку град Мелник. Они су преузели део територија од Мрњавчевића, али и од деспота Јована Оливера. Западно од њихове области и реке Вардара налазила се област краља Марка и његове браће Андријаша и Дмитра, са центром у Прилепу. Наследници краља Вукашина су 1372. године изгубили Призрен, који је преузео Ђурађ Балшић. Скопље је пре 1377. године узео Вук Бранковић, а у Охриду се осамосталио велики жупан Андрија Гропа. И град Костур је изгубљен у нејасним приликама овога доба. Маркова браћа су у оквиру ове области имали своју територију којом су управљали. Андријаш је своју задужбину, манастир Светог Андрије, изградио (1389) на обали реке Треске, југозападно од Скопља. Ни краљ Марко, ни Дејановићи, нису могли активно да учествују у обнављању српске државе, јер су били притиснути вазалним обавезама према турском владару.

У Зети су се учврстили Балшићи, првобитно на територији између Скадра и Јадрана. Тројица Балшиних синова (Ђурађ, Страцимир и Балша II) знатно су проширили ову територију, узевши 1372. године Призрен, чиме су загосподарили целом Метохијом, јер су већ држали Хвосно (Пећ). Они су 1373. године заузели Требиње, Конавле и Драчевицу, које су, додуше, изгубили 1377. године. Поседе су проширили женидбом Балше II са Комнином, ћерком деспота Јована Асена Комнина. Тако је Балша добио Берат, Валону и Химару. Ови поседи су одвојени од поседа Балшића земљама арбанашког великаша Карла Топије. Пре пролећа 1385. године, Балша II је завладао и Драчем. У Зети су успели да овладају свим градовима, осим Котором, који је 1420. године признао власт Венеције. У јесен 1385. године, у бици на Саурском пољу код Берата, погинуо је Балша II у борби са Турцима. Балшићи губе ове територије: Драч је преузео Карло Топија, а остали поседи у Албанији прелазе у руке Мркше Жарковића. Ђурађ II Страцимировић наследио је Зету са Скадром, Дривастом, Љешем, а столовао је у Улцињу. Балшићи су 1378/79. године изгубили и Призрен, који им је узео Вук Бранковић. Судећи према дипломатичким изворима, до овог времена северну Метохију и Пећ преузео је кнез Лазар.

У рашким земљама, после 1371. године, најмоћнији великаш постаје жупан Никола Алтомановић, синовац кнеза Војислава Војиновића. Он се помиње већ 1367. године као господар Рудника и Ужица са околином. Исте године је загосподарио и облашћу којом је управљала Гојислава, удовица кнеза Војислава, а у коју су улазили: Драчевица,

Конавли, Требиње, Оногошт, Гацко, *земља* Дрина, *земља* Лим и долина Ибра. Николина област се на северу граничила са Мађарском од Космаја, преко Рудника, до Дрине. Жупану Николи припадала је и долина Ђетиње и горњи ток Западне Мораве, као и Старовлашка висија. Стварање ове велике области извршено је брзо, али је она исто тако брзо и нестала са историјске позорнице. Ове области су брзо обједињене јер су представљале језгро старих српских земаља. Био је то ефемеран покушај оживљавања старог државног центра у новим историјским условима у којима је он био осуђен на неуспех. Жупан Никола Алтомановић повео је сличну спољну политику какву су и пре њега водили господари ових земаља. Тежио је да загосподари Зетом, Требињем и Хумском земљом где му се привремено придружио Санко Милтеновић. Нападао је босанског бана, и на другој страни настојао да се дочепа Призрена. Сматрајући себе наследником српских владара, он је од Дубровника тражио исплату српских трибута, што га је довело и у сукоб са Републиком Светог Влаха. Ови подухвати су превазилазили снагу Николине области. Пошто је угрожавао и босанског бана и кнеза Лазара, они су га 1373. године заједнички напали. У томе су добили подршку и помоћ угарског краља, чију је наклоност Никола изгубио због приближавања Венецији у сукобу са Дубровником. Убрзо је Никола Алтомановић опкољен у Ужицу, ухваћен и ослепљен од стране Мусића, а победници су поделили његову област. Кнезу Лазару припале су земље између Рудника и Дрине, а босански бан је заузео највећи део жупе Дабар на левој обали Лима, десну обалу до Прибојске Бање, а пошто је жупу Црну Стену држао кнез Лазар, Комарани су припали Вуку Бранковићу, као и жупа Брсково. Бану Твртку припала је и *земља* Дрина.

Кнез Лазар, чија се област простирала око Новог Брда, где су му били породични поседи, ширила се у Поморавље (Крушевац, Сталаћ, Ниш), а после 1371. године, он је заузео и Пирот. Иначе, у Расину кнез Лазар долази после 1365. године када је отишао са царског двора да као земаљски кнез управља овом територијом. Поред Расине, кнез Лазар је на управу, као земаљски кнез, добио Топлицу и Ибар. У међувремену, кнез Лазар је успоставио родбинске односе са челником Мусом, господарем Брвеника на Ибру, а у исто време и са породицом деспота Иваниша у Топлици. Када је постао кнез са седиштем у Крушевцу, успоставио је можда родбинске односе и са породицом Вукославића која је господарила Петруским крајиштем (шире подручје око Параћина, према Честобродици). Кнез Лазар је силом натерао на послушност Николу Зојића са поседима око Рудника и Новака Белоцрквића са поседима у Хвосну и Топлици. После *расайа* Николе Алтомановића, он је заузео Рудник, Ужице, као и област између Рудника и Дрине, па се његова територија граничила са Мачванском бановином. На југу, кнезу Лазару су припале долине Ђетиње, Западне Мораве и Увца. Кнез Лазар је 1379. године заузео Браничево где је победио Радича Бранковића, а у исто време је постао и господар Мачве. Тако је његова област на северу избила на Саву од ушћа Дрине и на Дунав од ушћа Саве до ушћа Поречке реке. Источна граница Лазареве државе се од Пореча спуштала на Ртањ, Озрен и Сврљишке планине. Одатле је граница скретала на исток, обухватајући долину Нишаве до иза Сукова и долину Јерме, где граница скреће на југ преко планине Сто у област Власине и Крајишта. Граница са Дејановићима (Јован Драгаш и Константин) ишла је сливом Власинског блата, па на Острозуб и на огранке планине Кукавице, тако да Врање и Иногоште остају Дејановићима. Даље

на југ, област кнеза Лазара обухвата Старо Нагоричино, па се одатле пење на север, обухватајући Ново Брдо и Липљан, горњи и средњи ток Лаба, укључујући и Звечан, долину Ибра, као и Хвостанску земљу (Северну Метохију и Метохијски Подгор). Даље на север, кнезу Лазару припада и Рашка са Трговиштем, као и Сенице, где се 1388. године налазе његови цариници, али и област која, обухватајући долину Увца, избија на Дрину. Пре битке на Косову, кнез Лазар је 1386. године изгубио Пирот и Ниш, чиме је Понишавље први пут пало Турцима у руке. Освајање Ниша било је тежак ударац за Лазареву државу.

Баштински поседи Вука Бранковића били су на Косову, у Дреници. Као обласни господар, био је самосталан, али је у много чему следио политику свога таста. Његова област била је знатно мања од Лазареве, али је била добро насељена и привредно развијена. Вукова област обухватала је градове Скопље и Призрен, Приштину, Вучитрн и Полимље до Комарана, где је била граница са Босном. Области Вука Бранковића припадало је и Брсково на Тари, предели у горњем току Мораче, као и Плав и Гусиње, Алтин и Патково, где је била граница са Балшићима. Ова граница успостављена је после 1378/9. године када су Балшићи изгубили Призрен. Треба нагласити да је ово био обим Вукове области пре битке на Косову. Вук Бранковић је следио политику свога таста све до страдања на Косову (1389). После битке на Косову, Вук Бранковић је заузео Хвостно, Звечан, стари Рас, Сенице, и тиме одузео Лазаревићима део територије њиховог оца кнеза Лазара, што ће бити увод у дуготрајни сукоб ове две породице. Циљ заузимања ових територија био је што чвршће повезивање са Босном.

Слични односи успостављени су између кнеза Лазара и Ђурђа II Страцимировића, али та сарадња није била дугог века. Она је постала чвршћа после 1386. године. Кнез Лазар је имао и подршку Српске православне цркве, под његовим покровитељством је извршено измирење српске и византијске цркве 1375. године у Призрену. Својом политиком, српски кнез је створио чврст бедем српских земаља од Дунава до Јадрана са циљем ефикасног отпора Турцима. Они су 1380. године најпре поражени на Дубравници, испод Петруса (код данашњег Параћина), од стране господара Петруског крајишта Црепа Вукославића, па су заустављени код Плочника 1386, а потом су 1388. године поражени код Билеће од стране војводе Влатка Вуковића. Турци су остварили делимичан успех 1386. године заузимањем Ниша, али су тада заустављени код Плочника у Топлици. Султан Мурат је после ових неуспеха кренуо у одлучан обрачун. До битке је дошло на Косову Пољу 15 (28). јуна 1389. године. У бици су погинула оба владара, по исходу на бојном пољу, она је била нерешена, али је по последицама значила велики пораз за Србе.

После битке на Косову, земље Лазаревића нападнуте су са севера од стране Мађара. Већ у септембру 1389. године, краљ Жигмунд је продро у Шумадију и заузео Борач и Честин у Гружи. Истовремено, Вук Бранковић је заузео већ поменуте територије. Краљ Жигмунд је овластио Николу Горјанског да пређе у Србију и преговора са Вуком Бранковићем. Одметник од угарског краља Иваниш Хорват заузео је градове Мачву и Белин, а отеран је тек интервенцијом Николе Горјанског. Притиснута овим недаћама, а уз савет патријарха Спиридона, кнегиња Милица је била принуђена да преговара са Турцима чије су се трупе надметале са угарским у пустошењу. Преговори су у првој половини 1390. године окончани, успостављањем вазалног односа, а кћи Оливера је

послата у Бајазитов харем. Након тога су Турци Лазаревићима послали помоћ, па су у пролеће 1390. године Срби и Турци заједно на северу напали Угре. Турци заузимају Голубац, а краљ Жигмунд у противудару продире у Браничево до града Витовнице. У јесен исте године (1390), угарски краљ је опет напао Србију, и из Срема продро до Островице на Руднику. У мају 1392. године, Жигмунд је опет у Србији и продире у долину Млаве до града Ждрела. У ово време, Лазаревиће потискује и Вук Бранковић, који се после Косова није покорио Турцима. Међутим, најкасније до јануара 1392. године Турци су Вуку узели Скопље и ту успоставили крајиште на челу са Јигит-пашом (Пашајит). До новембра 1392. године, Вук Бранковић је постао Бајазитов вазал, а Турци су притисак усмерили на Босну и Балшиће. Лазаревићи су уз помоћ Турака успели да очувају своје земље и остану на политичкој сцени уз тешке вазалне обавезе према Бајазиту. Ђурађ II Страцимировић је 1392. године пао у ропство, а избавио се наредне године, али је због тога морао Турцима да преда Скадар, који је успео да преотме 1395. године. Бајазит је 1393. године узео Трново на јуриш и укинуо Бугарско царство (у Видину се привремено одржао цар Страцимир). Две године касније (1395), Бајазит је кренуо у поход на влашког војводу Мирчу Јована. У бици на Ровинама, Турци су поражени, а погинули су Бајазитови вазали краљ Марко и господин Константин Дејановић. Њихове области су Турци после тога припојили својој држави. Битка на Ровинама је прва у којој је као турски вазал учествовао и млади кнез Стефан Лазаревић, који је нешто раније почео самостално да влада. Тада се његова мајка кнегиња Милица замонашила, али је до смрти (1405) остала веома утицајна у земљи.

Вук Бранковић се није одазвао Бајазитовом позиву на поход у Влашку, а ни на поход 1396. године, када је у бици код Никопоља крсташка војска под вођством угарског краља Жигмунда (1387–1437) катастрофално поражена од Турака. Угарског краља спасило је бекство на млетачки брод на Дунаву. Турска војска је затим продрла у Срем, разорила Земун и заточено становништво одвела у ропство. Одмах после тога султан Бајазит је кренуо да казни Вука Бранковића. До августа 1396. године, Турци су заузели Звечан, Јелач и Глухавицу, где се стационирају њихове посаде. Вук Бранковић је заробљен и свој живот је окончао 6. октобра 1397. године, у тамници. Највећи део Вукове области привремено је предат Стефану Лазаревићу. Удовица Мара са синовима задржала је породичне територије у Дреници. Турци су задржали важније градове и тргове под својом непосредном контролом. Преко Рашке је султан почетком 1398. године напао Босну, али због оштрог мраза и снега поход је пропао, а Бајазит је подозревао да у томе има и Стефанове кривице и да се он тајно договарао са Угрима, у чему је изгледа било истине. Истовремено, да би ослабили позицију кнеза Стефана, Турци подстичу сепаратизам властеле, па 1398. године долази до побуне Новака Белоцрквића и Николе Зојића. Млади кнез је енергично реаговао и угушио побуну, погубивши Новака Белоцрквића, а Никола Зојић је био приморан да се замонаши са целом породицом. Гушењем ове побуне, Стефан Лазаревић је сломио моћ своје властеле и постао неприкосновени господар земље. Крајем 1401. или почетком 1402. године, Бајазит је Стефану Лазаревићу одузео Вукову област и предао је Мари и синовима (Гргур, Ђурађ и Лазар). Тиме је турски владар створио услове за поновно избијање сукоба између Лазаревића и Бранковића, и створио новог такмаца власти Стефана Лазаревића.

5. СРПСКА ДЕСПОТОВИНА И БОСНА У 15. ВЕКУ

Темерлан, вођа Монгола, страховито је поразио Турке код Ангоре 1402. године и заробио Бајазита. Гргур Вуковић је заробљен, а Стефан и Вук Лазаревић и Ђурађ Вуковић повлачили су се према Цариграду под борбама са Монголима. У Цариграду је Стефан Лазаревић од византијског цара добио титулу деспота. Ту је дошло до сукоба са Ђурђем Вуковићем који је затворен, али је успео да побегне код Сулејмана, чију врховну власт деспот Стефан не признаје. По заробљавању Бајазита, његови синови су започели сукобе око престола. У Малој Азији су се сукобили Иса и Мехмед, који је победио, а у Европи ће се низ година борити Сулејман и Муса. Турци и Ђурађ затворили су путеве ка Србији, па су Лазаревићи били принуђени да се у земљу враћају преко Зете Ђурђа II Страцимировића, који им је пружио помоћ. У бици код Трипоља (код Грачанице) у новембру 1402. године, деспот Стефан Лазаревић је разбио турску војску, а Вук Лазаревић је изгубио од Ђурђа Вуковића, али су успели да се пробију до Новог Брда. После ове битке, на Стефанову страну прешао је кесар Угљеша Влатковић, господар Врања, Иногошта и Прешева, па су ове територије прикључене земљама Лазаревића.

Слом код Никопоља (1396) натерао је краља Жигмунда да промени политику према Србији. После Ангоре, он је упутио посланике деспоту Стефану, међу којима се истицао тамишки жупан Филип де Сколарис, родом из Фиренце, кога су Угри звали Пипо Спано, а Срби Филип Маџарин. Деспот Стефан је постао Жигмундов вазал (1403), и на управу је добио Мачву и Београд, а нешто касније је у његов посед доспео и Голубац. Том приликом, деспот је добио бројне поседе у самој Угарској, тврде градове и села, руднике сребра и злата. Поседи су се налазили широм Угарске у жупанијама: Сатмарској, Бихарској, Саболчкој и Торонталској, у Потисју и на југу Угарске. Београд, који је био запуштен и разрушен, деспот је претворио у престоницу и целог живота га изграђивао. Када је угарски краљ одузео Босни рудник Сребреницу, он га је предао деспоту Стефану (1412), па је српска граница овде прешла реку Дрину. Град Борач је постао босанска погранична тврђава, а Србији је припала цела велика окука Дрине, северно од Вишеграда до ушћа Дрињаче, крећући се на западу до планина Јавор и Деветак.

Турцима није одговарало окупљање српских земаља око деспота Стефана, па против њега подстичу Ђурђа и Лазара Вуковића и брата му Вука. Сукоби су се распламсали после смрти кнегиње Милице (1405), када избија отворен сукоб између деспота Стефана и његовог брата Вука. Деспот је 1409. године био веома угрожен, чак је морао да подели земљу са братом Вуком, уступајући му јужни део земаља Лазаревића са Новим Брдом. У ратовима између Сулејмана и принца Мусе, овај последњи је заробио и убио Вука Лазаревића и Лазара Вуковића. Ђурађ Вуковић је до 1412. године признао врховну власт свога ујака, па се и област Бранковића нашла у саставу Деспотовине, чиме су породични сукоби окончани. После уклањања Сулејмана, деспот Стефан Лазаревић био је у сталном сукобу са принцом Мусом. Он је 1412. и 1413. године, у два наврата нападао Србију. У походу 1413. године освојио је Копријан, Сталаћ, Болван, Липовац и Петрус, а акинџијски одреди су се залетали на Браничево и Топлицу. Деспот је изгубио битку код Врбнице, али је тиме омогућио Мусином брату Мехмеду да пређе у Европу и почне одлучни обрачун са Мусом. У бици код села Чаморлу под Витошом (5. јула 1413), Муса је потучен и погубљен, а на власт је дошао најмлађи

Бајазитов син Мехмед (1413–1421). Од њега је Стефан Лазаревић добио Копријан, Знепоље и друга пространства, која подразумевају пиротски крај са градом Пиротом. Источна граница Србије после 1413, па до 1425. године, ишла је нешто источније од ушћа Поречке реке у Дунав, обронцима Мироча, на Велики Гребен, па на Дели Јован, са кога је прелазила на Велики Крш, па на Малиник. Ту је погранично подручје Црни Врх. На турској страни остају данашње село Кривељ и Бор, а на српској, простор око данашње Жагубице. Са Малиника граница иде обронцима Ртња, остављајући Црну Реку Турцима, а Честобродицу Србима. Мимоходна царина се налазила у селу Извор, насељу на путу који је преко Честобродице водио у Црну Реку. Даље је граница преко Озрена и Девице ишла на Сврљишке планине (бар до 1421), па на Видлич. Одатле се граница спушта на југ, обухватајући Знепоље са Крајиштем, спушта се до планине Дукат, а затим иде на запад на Шар-планину.

Окупљање српских земаља око личности деспота Стефана окончано је прикључењем Зете. Пре тога, 1396. године, Млечани су преузели Скадар, Дриваст и Свети Срђ. То ће изазвати трајне сукобе између Балше III и Венеције. У рату од 1403. до 1411. године, у коме је деспот помагао Балшу III, Балшић је задржао Бар, Будву и Улцињ. Пред крај рата подржао га је и Сандаљ Хранић, који се 1411. године оженио Јеленом Балшић, сестром деспота Стефана и постао његов савезник. Када је 1418. године избио нови рат између Угарске и Венеције, Балша III је 1419. године напао околину Скадра и освојио Дриваст. Међутим, Млечани исте године склапају мир са Турцима, по коме за Скадар, Дриваст и Љеш плаћају данак, а Турци штите њихове поседе у Албанији. Котор је 1420. године прихватио власт Венеције. Балша III се у међувремену разболео, дошао у Србију и умро, остављајући деспоту Стефану Зету. Деспот је наследио и недовршен рат са Млечанима. Рат је окончан 1423. године Скадарским миром, по коме је Венеција задржала Котор, Скадар и Улцињ, а Србима су припали Бар и Дриваст и обећана им је Будва. Спорна питања решена су тек 1426. године споразумом у Вучитрну. У Горњој Зети су се проширили Ђурашевићи – Црнојевићи, који су признали власт деспота Стефана. Тек 1426. године Будва и Луштица су враћене деспоту, а Грбаљ и Паштровићи су остали Млецима.

Мехмеда I је 1421. године наследио султан Мурат II, који није имао поверења у српског деспота због његових веза са Угарском. Одмах је Србији одузето Знепоље. У јесен 1425. године Мурат је провалио у Србију и преко Ниша доспео до Крушевца. Ако не 1421. године, онда су Турци сигурно приликом похода 1425. године трајно заузели Врање, Иногоште и Прешево. Деспот је преговорима зауставио Турке, а са војском је кренуо у Босну, прешао набујалу Дрину и угушио побуну у Сребреници. Гонећи босанског краља, продро је дубоко у *босанске крајеве*. Тада је српско подручје на левој обали Дрине проширено. Наредне године (1426) на сабору у Сребренику код Страгара, Ђурађ Вуковић је проглашен за деспотовог наследника. Исте године, деспот Стефан је у бањи Тати постигао споразум са краљем Жигмундом, по коме је угарски краљ признао Ђурђа за наследника, а он је требало да Угарској врати Београд, Мачву и Голубац. Ђурђу су, поред титуле деспота, признати у наслеђе и деспотски поседи у Угарској. У пролеће 1427. године Турци су опет напали Србију и опсели Ново Брдо, упали у Поморавље, и стигли до Ресаве. Усред рата, 19. јула 1427. године, на путу за Београд, код Главице (код Младеновца), умро је деспот Стефан Лазаревић.

Деспот Ђурађ Вуковић (1427–1456) је приликом ступања на власт био у изузетно тешком положају. Земља је била пуна Турака, а према Угрима га је обавезивао уговор у Тати. Београд је враћен краљу Жигмунду, уз незадовољство његових становника, Мачва је остала Србима, а Голубац је војвода Јеремија уместо Угрима предао Турцима. Жигмунд је наспрам Голупца подигао Град Светог Ладислава (Ласловар) и опсео Голубац (1428). Турцима је изненада стигла помоћ, па се краљ Жигмунд спасавао бекством. У овим сукобима су коришћени топови који су са реке тукли град. У борбама под Голупцем погинуо је и чувени витез угарског краља Завиша Черни. Турци су харали земљом од Скопља и Новог Брда до Рудника и Голупца. Деспот Ђурађ се под веома тешким условима измирио са Турцима (између осталог, годишњи данак од 50.000 дуката), а 1428. године, границе државе биле су знатно сужене у односу на државу Стефана Лазаревића.

Турци су освојили Голубац са околином, што је значило губитак свих територија источно од долине Пека, укључујући Пореч и Гребен и град Вишесав, као и крајеве у долини Црног Тимока до обронака Кучајских планина и Равног на Морави. Турци су освојили и цело Петруско крајиште са Петрусом, као и жупу Дубравницу од Ћуприје до Ражња. Заузет је Бован са околином, као и Ниш, Сталаћ, Крушевац и Козник. Тиме је под турску власт потпала и десна обала Западне Мораве, бар до Трстеника, као и сви крајеви до источних обронака Копаоника (Загрлата, Расина, Топлица, Реке, Дубочица, Изморник, Горња Морава, Прешево, Врање, Иногоште). Турцима су, поред поменутих, припали и градови: Врање, Лесковац, Копријан, Прокупље, Куршумлија, Козник. Изгубљена је једна трећина државне територије, и освојен је ток Јужне Мораве у целини. Ново Брдо се нашло у турском окружењу са три стране.

Деспот Ђурађ Вуковић задржао је деспотске поседе у Угарској, који су били извор значајних прихода. Србија је 1428. године изгубила обе престонице, па је деспот, уз велике жртве, до 1430. године подигао Смедерево (мали град) на ушћу Језаве у Дунав, где је постојало насеље још у 11. веку. Град су сачињавале две утврђене целине: Мали град који је завршен 1430. године, и Велики град који је изграђен до 1439. године. Турци су 1430. године заузели Солун, Грци беже на север а деспот Ђурађ их радо прихвата и даје им положаје (Тома Кантакузин). Краљ Твртко II Твртковић је 1430. године напао и искоренио Златоносовиће, што га је довело у сукоб са Србијом. Сандаљ Хранић је стао на деспотову, а Радослав Павловић на краљеву страну. У пролеће 1433. године деспот Ђурађ је освојио Звоник (Зворник) и тврђаву Теочак. Тиме је лева обала Дрине од Зворника до ушћа ушла у састав Деспотовине и у њој је остала до 1458. године. У лето 1437. године угарска војска је без дозволе српског деспота ушла у Србију преко Дунава и продрла до Сталаћа, где је спалила турске бродове и спалила Крушевац. Турци су поражени на Годоминском пољу, али се Угри повлаче преко Дунава, а Турци врше одмазду над Србима. Деспот Ђурађ је морао да преда султану град Браничево, али то није зауставило Мурата II. Он је 1438. године заузео већи део Србије, разорио Борач у Гружи, Островицу на Руднику, Раваницу, и преузео Вишесав и Ждрело. Преузимање Вишесава 1438. године могло би да значи да је овај град остао у српским рукама после 1428. године и заузимања Голупца. Наредне, 1439. године, пало је и Смедерево, после тромесечне опсаде. Ново Брдо се одржало до 1441. године, а Зета је остала ван ратних операција. Султан Мурат II је 1440. године напао и опсео Београд, али су житељи града и угарска посада успели да га одбране.

Деспот Ђурађ се 1439. године повукао у Угарску, па у Зету, али је морао да се врати у Угарску, где је папа Евгеније IV покренуо крсташки рат против Турака, коме се деспот прикључио. Турци су 1442. године подигли град Жрнов на Авали да би држали угарски Београд под присмотром. Војска под командом краља Владислава, Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа је у јесен 1443. године прешла Дунав код Београда чиме је отпочела такозвана *Дуīа војна*. Између Бовна и Ниша је до ногу потучен румелијски беглербег Касим. Крсташи су преко Ниша и Пирота стигли до Софије, коју су опљачкали. Турци су затворили кланце и по оштрој зими даље напредовање није било могуће. Крсташка војска је кренула назад кроз Србију, где се није задржала без обзира на понуду деспота Ђурђа да финансира њен останак у Србији преко зиме. Угарска војска је у јануару 1444. године већ била у Београду. Током рата, босански краљ преотима Сребреницу од Турака. У јуну 1444. године Мурат II и Угарска склапају мир на десет година (Сегедински мир). Деспот је склопио посебан споразум са султаном који му је вратио ослепљене синове (Гргура и Стефана) и земљу са 24 града и уз велики харач. Стефан Вукчић је српском деспоту вратио Горњу Зету са тврђавама Медун и Соко, али су Млечани одбили да врате Бар, Будву и Дриваст. Српски деспот никада више неће успети да обнови своју власт у Доњој Зети. Он ће изгубити позиције и у Горњој Зети, када је 1452. године Стефаница Црнојевић прешао на страну Млечана и угушио буну у Грбљу. Стефаница је тада заузео Горњу Зету до Мораче. Ратничке дружине са оне стране Мораче су 1455. године признале млетачку врховну власт. Деспоту је остао само Медун који је по његовом налогу војвода Милош Белмужевић 1456. године предао Турцима, чиме је српска власт престала да постоји у Зети.

У Босни је деспот Ђурађ 1445. године на кратко вратио Сребреницу, али ју је 1446. године краљ Стефан Томаш опет преотео. Рат са Босном трајаће до 1448. године када су Срби повратили Сребреницу, а тада је освојен и Вишеград са околином, где је деспот успоставио царину. Српска деспотовина је, после обнове, до 1452. године, повратила територије у Босни, па је на том простору граница остала слична оној пре 1439. године. Ова граница је ишла од ушћа реке Лукавац у Саву на југозапад, пратећи ток реке, спуштала се на југ ка обронцима Мајевице, тако да је Горња Тузла остајала Деспотовини. Даље на југ, долина Спрече је остајала Босни, а средњи и доњи ток Дрињаче Деспотовини. Ту граница скреће на југоисток и обухвата на српској страни Сребреницу и њену област, спуштајући се на Дрину долином Жепе, чија је лева обала, после заузимања Вишеграда, такође припала Деспотовини. Долина Лима од ушћа у Дрину, па до ушћа Увца, није припадала Деспотовини. Даље је граница ишла реком Лим, а долина Увца је остајала српском деспоту. Ту граница није прелазила на леву обалу Лима упркос Дуглошевом помињању Северина и Ковина као деспотових градова, јер се исказ овог пољског хроничара показао нетачним. Негде код Ковина граница је прелазила на леву обалу Лима и ишла обронцима Златибора и Златара, тако да долина Увца остаје Србији, а долина Бистрице Косачама, а онда се код Бродарева спуштала на Лим, тако да су Косачама остајали Милешевац и Пријепоље. Ту су Комарани остајали Србији, а Бреза херцегу Стефану Вукчићу, тако да њему припада и Маоче. Граница је Тару пресецала тако да су Брсково и његова жупа остајали деспоту, а област Крича херцегу. Даље на југ, граничну зону чине жупе са градовима: Морача, Никшић са Сусједом, Острог, Будош, Подгорица, Соко.

Упркос Дуглошевом исказу, а судећи на основу турског пописа, на истоку земље деспоту Ђурђу Вуковићу нису враћени Крушевац, Козник, Прокупље, Копријан и Лесковац. Дакле, овде није враћено оно што је изгубљено 1427/1428. године. Турци су у ово време држали и Бован и села Бованске нахије. Дакле, под турском влашћу су после 1444. године остали слив Јужне Мораве, као и десна обала Западне Мораве од ушћа па до Трстеника, као и Козник, чиме је граница избијала на обронке Копаоника. Одатле се граница спуштала на југ, обухватајући речицу Грабовницу са селима, горњи ток Топлице, као и долину Луковске реке. Даље је скретала на југоисток, па су Турцима остајала и села у долини Косанице, цео ток Јабланице, као и Изморник. Граница је ишла гребеном планине Гољак, а онда више Врања нагло окретала на југозапад и запад тако да је Србима остајала жупа Тополница и Ново Брдо. На север, од Сталаћа, Петрус је после 1444. године углавном припадао Деспотовини, а трајно је изгубљен 1457. Голубачка власт са Голупцем била је у српским рукама до лета 1458. године. Том приликом је изгубљен и Вишесав са долином Поречке реке. Дакле, граница северно од Сталаћа је после 1444, па све до 1457. године, ишла оном линијом којом је ишла и до 1427. године.

После погибије краља Владислава код Варне (1444), Јован Хуњади (Сибињанин Јанко из народних песама) руководи угарским борбама против Турака. Деспот Ђурађ се држи уговора са султаном, одбијајући да пружи помоћ Угрима. У јесен 1448. године Јован Хуњади је код Ковина прешао Дунав и улогорио се код Суботице на ушћу Мораве. Деспот је остао неутралан, па је Хуњади пролазио кроз Србију као кроз непријатељску земљу. Прошао је између Копаоника и Јастрепца кроз клисуру, која ће после овог похода добити име Јанкова клисура, доспео у Топлицу, а одатле на Косово Поље, близу Приштине. Ту је дошло до жестоке тродневне битке у којој су Турци сатрли Хуњадијеву војску. Приликом бекства са Косова, Јован Хуњади је пао у руке деспоту Ђурђу, а он га је бацио у смедеревску тамницу, одакле га је пустио када је Угарска надокнадила штету причињену овим походом.

Мурат II је умро 1451. године, а на престо је дошао Мехмед II Освајач (1451–1481). Он је на име Мариног издржавања (ћерка деспота Ђурђа) вратио деспоту Топлицу и Дубочицу, али их је након две године опет одузео. Султан је 29. маја 1453. године освојио Цариград, а средином јула 1454. године кренуо је на Деспотовину и неуспешно опсео Смедерево и Островицу. Турци се затим повлаче ка Софији, а Јанко Хуњади, усиљеним маршем преко Рудишта и Жабара, стиже до Крушевца где је разбио Турке. Хуњади је опустошио околину Ниша и Пирота и преко Видина се вратио у Угарску. У овим сукобима, Срби су страдали од обе војске, посебно њихова насеља на правцима кретања војски. На југу, око Новог Брда, против Турака ратује војвода Никола Скобаљић, али је код планине Трепање поражен и набијен на колац. Србија се једва одбранила.

У пролеће 1455. године султан Мехмед је поново кренуо на Деспотовину преко Велбужда. Овај пут су Турци освојили целу област Бранковића (Косово и Метохију) са Новим Брдом, Приштином и Призреном. Почетком 1456. године, војвода Милош Белмужевић је, у договору са деспотом, предао Турцима Медун, а Црнојевићи постају господари Црне Горе. Деспотовина је овом акцијом Турака територијално преполовљена. После овога јужна граница је успостављена на Западној Морави близу

Чачка, чиме је цела долина Ибра припала Турцима. Ту је граница скретала на југ развођем Студенице и Моравице, па на северозапад и преко Златибора избијала на Дрину код Вишеграда, тако да је долина Увца остала Турцима. Овде до 1459. године гранични појас чине Лепеничка, Борачка и Островичка власт. Наредне, 1456. године, Мехмед II је опсео Београд, који су бранили Срби и Угри, као и крсташи Ивана Капистрана. Српски бродови су на Дунаву разбили турску флоту, што је онемогућило блокаду града. Београд су одбранили деспот Ђурађ и Јован Хуњади, али су убрзо, исте године, обојица умрли.

Султан је у јануару 1457. године склопио уговор са новим деспотом Лазаром Ђурђевићем (Бранковићем) и вратио му очеве земље. На сређивање односа утицала су и моћна браћа Анђеловићи (Махмуд и Михаило). Први је био румелијски беглербег, а други војвода на деспотовом двору у Смедереву. Због великашких сукоба у Угарској, присталице краља Ладислава су 1457. године деспоту Лазару предале Ковин и друге дунавске тврђаве. Крајем маја деспотова војска је потучена на Тамишу, а Михаило Силађи је повратио дунавске градове тек после Лазареве смрти (1458). У ово време се српска граница први пут померила на леву обалу Дунава. Деспот Лазар је сачувао и поседе у источној Босни, али је, у својим тридесетим годинама, 20. јануара 1458. године умро. Србијом управља тројно намесништво: удовица Јелена Палеолог, Михаило Анђеловић и слепи Стефан. У Угарској на власт долази млађи син Јована Хуњадија Матија Корвин (1458–1491). На пролеће 1458. године Турци опет крећу на Деспотовину. Освојени су Ресава, Вишесав, Жрнов, Бела Стена код Ваљева, а касније те године, и Голубац. У септембру 1458. године, Турци су провалили у Срем и спалили Митровицу. У јесен 1458. године, Стефан Томашевић се оженио Лазаревом кћерком Јеленом, добио титулу деспота и поседе у Угарској, а у марту 1459. године ушао је у Смедерево. Србија и Босна су тако на крају свог државног постојања ушле у персоналну унију под круном Котроманића. Слепи Стефан је збачен и протеран. Католика Стефана Томашевића Срби нису радо прихватили као владара. Махмуд Анђеловић са турском војском опседа Смедерево, које се 20. јуна 1459. предало, и тиме је и формално престала да постоји Деспотовина. Стефан Томашевић и његов стриц Радоје предали су град под условом да им Турци дозволе да са пратњом и стварима оду у Босну.

* * *

После смрти краља Твртка I Котроманића (1391), у Краљевини Босни наступио је период слабљења краљевске власти и појаве обласних господара. За новог краља изабран је Котроманић Дабиша, који је у пролеће 1392. године одбио једну турску најезду. Под Дабишом се све више афирмише властела. Први такав покушај браће Санковића, одмах после смрти краља Твртка (1391), централна власт је осујетила. Санковићи су, иступајући самостално, продали Дубровчанима Конавле. У име краља, напали су их Сандаљ Хранић и Павле Раденовић, заробили Радича Санковића, а Конавле међусобно поделили. Током 1393. године босански великаши су се приближили краљу Жигмунду Луксембуршком, посебно војвода Хрвоје Вукчић из Доњих Крајева. До краја 1394. године избио је отворен сукоб између краља Дабише и вође хрватског племства Иваниша Хорвата. Краљ Жигмунд је поразио Хрвате, а под градом Добором му се покорио и Стефан

Дабиша, одрекавши се власти над Хрватском и Далмацијом, и сагласивши се са тим да га на босанском престолу наследи угарски краљ. У јесен 1395. године умро је Дабиша, а у Босни је дошло до привременог решења, па је Дабишину владавину продужила његова удовица Јелена Груба (1395–1398). За време њене владавине, прва личност постаје војвода Хрвоје Вукчић. Он је већ до 1399. године стекао статус обласног господара. При боравку у Задру 1403. године, Ладислав Напуљски је Хрвоју Вукчићу доделио титулу *херцеīа сūлиīскоī* и поставио га за намесника Хрватске и Далмације. Под његовом управом била су и острва Брач, Хвар, Корчула и Вис. Херцег Хрвоје постаје најмоћнија политичка личност у Босни. Његова област, по формирању, обухвата трећину босанске државе. Поред *земље* Доњи Краји, на северу јој је прикључена и Дубица. У *земљи* Босни, жупа Лашва је под његовим утицајем, а у Усори, он држи Сребреницу, Кучлат, Бродар и Сусед. У *земљи* Западне стране, његово је било Ливно са Бистричким градом. Држао је и Омиш и Западни Хум од Цетине до Неретве. Његову врховну власт, поред Сплита, признавали су и сви далматински градови до Зрмање.

Истовремено када и Хрвоје Вукчић, уздижу се и кнез Павле Раденовић, чији су баштински поседи били у источној Босни, и војвода Сандаљ Хранић, наследник војводе Влатка Вуковића из племена Косача, чији су поседи били у *земљи* Дрини (горњи ток Дрине). Сандаљ Хранић је искористио борбе између Радича Црнојевића, господара Горње Зете, и Ђурђа Страцимировића Балшића, и 1396. године заузео Будву и њоме господарио пуне две године. Успео је да се наметне и Котору као врховни господар. Ови потези су га довели у љуто непријатељство са Балшићима. Упоредо са овом тројицом босанских велможа, помиње се и тепчија Батало који је држао Лашву у централној и Сану у западној Босни. Ове две жупе су биле одвојене земљама Хрвоја Вукчића чијом сестром је Батало био ожењен. У ово време се у источној Босни јавља властелин Влатко Влађевић, а и представници властеоских породица из Подриња, Златоносовићи и Дињичићи. Крај 14. и почетак 15. века обележени су борбама обласних господара да потчине властелу са својих територија. Тек када је тај процес завршен, формиране су области обласних господара.

Краљ Остоја је 1399. године, уз посредовање војводе Радича Санковића, уступио Републици Светог Влаха Сланско приморје од Курила до Стона, чиме је она добила копнену везу са Стоном и Пељешцем. Упркос томе, односи са Дубровником ће се погоршати толико да ће половином 1403. године избити рат, који ће трајати до маја 1404. године. Рат је покренуо војвода Радич Санковић који је ушао са војском у *Нове земље* и протерао дубровачког кнеза. У јесен 1403. године дошло је до отвореног сукоба и између краља Остоје и Хрвоја Вукчића који су Дубровчани настојали још више да продубе. Краљ Остоја измирио се са краљем Жигмундом. Херцег Хрвоје Вукчић је почетком 1404. године склопио савез са Дубровником, а убрзо су му се прикључили и војвода Сандаљ Хранић и кнез Павле Раденовић. Краљ Остоја је био приморан да побегне на двор краља Жигмунда, а за новог краља доведен је син краља Твртка I – Твртко II Твртковић. Војвода Радич Санковић (господар Хума) остао је уз краља Остоју, па га је Сандаљ Хранић напао и ликвидирао, заузевши Источни Хум, до Неретве. Од 1404. године, поред Хрвоја Вукчића, обласни господар постаје и Сандаљ Хранић, коме је припала област од Дрине до мора. У исто време, обласни господар постаје и кнез Павле Раденовић, са центром у источној Босни (Прача) и делом поседа у Приморју (Конавли).

После 1404. године, Босна ће морати да издржи десетак година сталних сукоба са краљем Жигмундом Луксембуршким. Босански великаши ће се умешати у сукобе око угарске круне, стајући или на страну Жигмунда или Ладислава Напуљског. Истровремено трају и унутрашњи сукоби, што ће уништити централну власт. Краљ Жигмунд подржава Остоју, што му даје прилику да се меша у унутрашње борбе. Сандаљ Хранић је истиснуо краљевску власт из долине Неретве. Краљ Жигмунд у више наврата напада Босну и Хрвоја Вукчића, а 1408. године је под Добором нанео страховит пораз босанској војсци. Последица овог похода била је та да се 1409. године херцег Хрвоје Вукчић измирио са угарским краљем и покорио му се, иако је раније подржавао Ладислава Напуљског. Краљ Жигмунд је почетком 1410. године поставио Хрвоја Вукчића за вицекраља Босне, али му је том приликом одузео некадашње краљевске градове и тргове у североисточној Босни: Сребреницу, Кучлат, Сребреник и тврђаве Бродар и Сусјед. Сребреницу је 1411. године поклонио деспоту Стефану Лазаревићу, а на северу је створио област под непосредном угарском управом банова Усоре. Краљ Остоја и део властеле са Сандаљем Хранићем на челу одбио је да призна Жигмунда за свог краља. Уз помоћ Турака, Остоја је до краја 1409. године поново дошао на власт. У рано пролеће 1410. године, Хрвоје Вукчић је заједно са угарском војском из Врандука напао и заузео Подвисоки, из кога је побегао краљ Остоја. За то време, на другој страни, Сандаљ Хранић одузима Хрвоју Вукчићу трг Дријева на Неретви. Њих двојица су се до пролећа 1412. године измирили, а 1413. године, војвода Сандаљ Хранић је као зет и савезник деспота Стефана Лазаревића учествовао у походу против принца Мусе. Док је био одсутан, његове поседе је напао херцег Хрвоје Вукчић. Краљ Жигмунд је Хрвоја Вукчића прогласио издајником (1413), после чега је Сплит збацио његову власт, а Жигмунд је острва Брач, Хвар и Корчулу предао привремено Дубровчанима. У мају 1414. године, Хрвоје Вукчић је у Босну довео велики одред Турака, што је изазвало поремећаје у целој Босни. Турци су 1415. године, јужно од Саве у Лашви, поразили угарску војску, после чега су се Сандаљ Хранић и краљ Остоја измирили са Хрвојем Вукчићем. Угарска је овим поразом трајно истиснута из Босне, али је босанска држава постала турски вазал.

Исте године (1415), краљ Остоја и Сандаљ Хранић сковали су заверу и на сабору у Сутјесци на превару погубили Павла Раденовића, присталицу краља Твртка II Твртковића. Његови синови Петар и Радослав позвали су Турке у помоћ, па су они угрозили Сандаља Хранића. Следеће године (1416) умро је херцег Хрвоје Вукчић, а највећи део његових поседа приграбио је краљ Остоја, који се оженио његовом удовицом Јеленом. Од тада је Јајце остало у рукама краљева Босне. Доње Краје и већи део породичних поседа наследио је Хрвојев синовац, војвода Ђурађ Војсалић. Још пре друге удаје, Хрвојева удовица је дала Омиш своме брату Иванишу Нелипићу. У марту 1417. године Павловићи су се измирили са краљем Остојом, који је продро у Хумску земљу, заузео Благај и потиснуо Сандаља Хранића из Приморја. Краљ Остоја је умро у рану јесен 1418. године, што је дало нови импулс сукобима у Босни, где су опет провалили Турци и овај пут помогли Сандаљу Хранићу.

До преокрета долази 1420. године када је Исак-бег напао Павловиће, убио војводу Петра и довео на власт у Босни краља Твртка II Твртковића (1420–1443), а Сандаљ Хранић је повратио територије које је изгубио 1417. године. Он је покорио и

Западни Хум и угрозио Омиш Иваниша Нелипића. У јесен 1425. године краљ Твртко II напао је Сребреницу, али је деспот Стефан дошао са свом војском, разјурио краљеву војску и пленио *босанске сшране*. Исте године је дошло до формалног измирења између босанског и угарског краља. Већ 1426. године, Турци су упали у Босну, одакле су пустошили Хрватску и Усору, а у Подрињу су страдале области војводе Вукмира Златоносовића.

У међувремену, исте године (1426) војвода Радослав Павловић је одлучио да прода Дубровчанима свој део Конавала. Сандаљ Хранић је свој део продао 1419. године. Незадовољан Дубровчанима, Радослав Павловић је у пролеће 1430. године напао Конавле и започео рат. Сандаљ Хранић и краљ Твртко нису смели да се мешају у овај сукоб због турске подршке Радославу Павловићу. После низа перипетија, сукобљене стране су 1432. године склопиле мир, па су Конавли остали Дубровнику. Исте године су босански краљ и српски деспот били у сукобу у Подрињу. Деспот је тада загосподарио Зворником и Теочаком. На страни деспота налазио се и Сандаљ Хранић, а касније им се придружио и Радослав Павловић. Они су 1433. године у Босну довели Радивоја Остојића као противкраља Твртку II, који је привремено морао да се повуче у Угарску. У пролеће 1434. године, Сандаљ Хранић је напао Радивојевиће у Западном Хуму, али су се они одбранили уз помоћ војводе Ђурђа Војсалића, наследника Хрвоја Вукчића. Тиме је Сандаљ Хранић изгубио Западни Хум.

У Босни долази до новог преокрета Сандаљевом смрћу 15. марта 1435. године. Његов наследник и синовац Стефан Вукчић је у првим годинама своје власти морао да издржи борбу са угарским краљем и Радославом Павловићем (1435). На страни младог Косаче били су само Турци, али су они били одлучујући фактор. Они су му 1435. године пружили пресудну помоћ, нарочито приликом успостављања власти између Неретве и Цетине. Угарски краљ је вратио Твртка II у земљу, а бану Матку Таловцу наложио је да заузме Западни Хум са Дријевима. Локална властела Радивојевића – Влатковића је у овоме видела своју шансу да се ослободи власти Косача. Наредне године (1436), краљ Жигмунд је послао Матка Таловца против Ивана Франкопана и Стефана Вукчића. Франкопан је умро, а Таловац је 1437. године заузео земље Нелипића. Стефан Вукчић се 1436. године измирио са босанским краљем, а 1437. године и са угарским краљем. Наставио је рат са Радославом Павловићем, који је 1437. изгубио подршку Турака. Стефан Вукчић је до 1439. године успео, на свим странама, да одбрани Сандаљево наслеђе и да се учврсти на власти.

У ратовима 1438. и 1440. године, Стефан Вукчић је Радославу Павловићу преотео Требиње и све поседе у Приморју. Када је крајем 1439. године умро краљ Алберт, Стефан Вукчић је почео да преузима непријатељске акције против Угарске, у ствари против земаља Матка Таловца. Он је 1440. године опсео и заузео Омиш, а том приликом је освојио и Пољица. После турског освајања Србије (1439), Зета је остала одсечена и незаштићена. Стефан Вукчић је на своју страну привукао браћу Црнојевиће и у току септембра 1441. године заузео Горњу Зету. У томе му је посебно помагао Стефан – Стефаница Црнојевић. Приликом заузимања Доње Зете, Косача је наишао на моћног противника – Венецију. Он је 1442. године успео да заузме Бар, а 1441, после смрти Радослава Павловића, заузео је Клобук, последње упориште Павловића у Приморју. Пошто је краљ Стефан Томаш дошао на власт (1443), против њега је од почетка био

Стефан Вукчић, а подржавали су га Венеција и војвода Иваниш Павловић. Пошто су га непријатељи притисли, Стефан Вукчић је вазални положај понудио краљу Алфонсу V Арагонском (1444), који му је потврдио све поседе. Међутим, са те стране Косачи није стигла конкретна помоћ, али су га из тешке ситуације опет извукли Турци. Ратне операције су се углавном водиле у долини Неретве, око трга Дријева. Стефан Вукчић је 1443. године изгубио Бар, а 1444. Млечани су заузели Омиш и Пољице. Исте године је Стефаница Црнојевић прешао на страну Венеције, па је Косача изгубио све позиције у Зети. Са доласком Турака у помоћ, он је повратио своје позиције у долини Неретве и поново потчинио Радивојевиће – Влатковиће. До измирења је дошло 1446. године, када се Стефанова кћерка удала за краља Стефана Томаша, па су 1447. године Турци опустошили и Хум и краљеве земље, а упад су поновили и 1448. године. У јесен 1448. избио је нови сукоб са босанским краљем, који ће се продужити до 1450. године. Те године (1448), Стефан Вукчић узима титулу херцега од Светога Саве, што је значило и формално осамостаљење од Босне. Половином 1451. године почеће рат између херцега Стефана и Дубровника, а сукоб ће трајати до 1454. Ратне операције су се углавном одвијале у долини Неретве. Дубровчани су успели да на своју страну привуку породицу Влатковић која је била најкрупнија властела у Западном Хуму. Њима ће се 1452. године придружити и најстарији херцегов син Владислав, што је херцега Стефана довело у тежак положај. Неспоразуми савезника, посебно Владислава и босанског краља Стефана Томаша, омогућили су херцегу да одржи равнотежу. Када се измирио са сином, Дубровчани су започели преговоре о миру. У време своје највеће моћи, Стефан Вукчић је господарио простором од горње Дрине и Фоче до мора (Херцег Нови) и од Зете до Цетине. Још за живота херцега Стефана, ова територија почеће да се назива *Херцеīовина.*

После пада Цариграда (1453), притисак Турака на Босну је све јачи, што утиче на зближавање краља Томаша и херцега Стефана Вукчића. Обојица 1456. године траже папину помоћ против Турака. Исте године је босански краљ донео одлуку да поведе крсташки поход против Турака, што није било реално. Он је у самом срцу Босне, у граду Ходидједу у Врхбосни, имао турску војску и турског *војводу Врхбосне.* Турци су и 1457. године били у Босни и пустошили земље херцега Стефана. Почетком 1458. године, краљ Стефан Томаш напао је деспотове поседе са ове стране Дрине у Усори. Том приликом је освојио део ових поседа, али не и Сребреницу.

Због сукоба унутар породице, херцег Стефан Вукчић је 1463. године морао да подели земљу са сином Владиславом. Турци су, нарочито после 1459, стално присутни у Босни и у Херцеговини, и врше све јачи притисак. У ово време највећи удар на јединство Босне задао је херцегов најстарији син Владислав, који се 1462. године побунио против оца и отишао на Порту да тражи део очевих земаља. Владислав је уз помоћ турске војске потукао херцега Стефана 1463. године на реци Брезници код Пљеваља. Половином маја 1463. године, Турци су кренули у поход на Босну. Прво су пали источни крајеви: земље Ковачевића и Павловића, а затим су освојени градови Бобовац, Горуша и Травник у *земљи* Босни, одакле је султан кренуо на град Јајце. Босански краљ је бежао на северозапад, али је стигао само до Кључа на Сани, где је заробљен и погубљен (Стефан Томашевић). Тиме се угасила лоза Котроманића и краљевство Босне. Када су се Турци повукли из Босне, Владислав Херцеговић, који

се опет помирио са оцем, отпочео је акцију ослобађања Босне од Турака, освојивши Ливно, Ускопље и Раму. Херцег и Владислав су повратили све своје градове, а Влатко Косача је освојио Борач у земљи Павловића.

У јесен 1463. године краљ Матија Корвин напао је долину Врбаса и освојио Јајце. Турци нису, у контраудару, успели да врате Јајце 1446. године, а угарски краљ није успео да заузме Зворник. Да би осигурао освојене територије јужно од Саве и учврстио одбрамбени појас, краљ Матија Корвин формирао је две бановине. Од градова у *земљи* Усори, између Врбаса, Дрине и Саве формирана је **Сребреничка бановина** са седиштем у Сребренику на Мајевици. На простору Доњих Краја, без жупе Ускопље, створена је **Јајачка бановина** са центром у истоименом граду. Турци су од дела заузете територије 1465. године оформили ***Босанско краљевство***, али је 1467. ова творевина укинута. У лето 1465. године Турци су поново напали херцегове земље под командом Иса-бега Исхаковића. Област око ушћа Неретве и Крајину заузимају Млечани, а Турци заузимају највећи део Херцеговине. У мају 1466. године умире херцег Стефан Вукчић Косача, не остављајући неке значајније територије свом наследнику херцегу Влатку. Мађари су запосели Почитељ на Неретви и претворили га у упориште против продора Турака у доњу Неретву. Херцег Влатко се отима дуги низ година са Влатковићима око Крајине и градова Имотског, Вргорца, Љубушког и Височког. Турци су 1466. године освојили Благај, а 1468, Кључ. Они су 1471. године од Угара освојили тврђаву Почитељ на Неретви и притисли Влатковиће у Крајини. Херцег Влатко и Иван Црнојевић су 1476. године предузели поход против Турака када је у Босну упао Вук Гргуревић. Поход се завршио катастрофално, а Турци су херцега гонили до Новог. Када су Турци 1481. године опсели Нови, херцег Влатко се предао и тиме угасио последњи остатак Херцеговине.

6. МИГРАЦИЈЕ СРБА И РАНА ТУРСКА УПРАВА

До половине седме деценије 15. века све српске земље нашле су се под влашћу Турака. То ће убрзати и појачати процес сеоба Срба, који је започео одмах после Маричке битке (1371). Не мирећи се са губитком социјалног статуса, националног идентитета и припадности српској цркви, део српског становништва напушта стара огњишта и повлачи се на север. Међу првима се склањају припадници истакнуте српске аристократије. Вукашинови синови Андријаш и Дмитар напустили су наслеђене земље 1394. године и преко Дубровника отишли у Угарску. Дмитар се помиње и 1407. године као кастелан Вилагоша и жупан Зарандске жупаније. У току прве половине 15. века и обични људи прелазе Саву и Дунав и насељавају се у Угарској. Њихови преласци били су тихи и углавном нису бележени у историјским изворима, али су уочене последице тог насељавања. Наспрам Српске деспотовине простирале су се угарске жупаније у које долази српски живаљ. До обала Саве и Дунава пружале су се Вуковарска, Сремска, Ковинска и Крашовска жупанија. Западно од Сремске Митровице била је граница између Сремске и Вуковарске жупаније, Ковинска је обухватала већи део данашњег Баната, а Крашовска је ишла даље на исток до Карпата. У залеђу наведених жупанија лежао је други појас који су чиниле Бачка, Торонталска и Тамишка жупанија. Најприступачнији је био равни, јужни део Срема, јер је ту словенски елемент јак од раније. Папа је 1437. године обавештен да у Срему живе Срби: *јеретици* из Босне и *шизматици* из Рашке, али још увек има и нешто католика. Као места у којима живе измешани католици и православци, наведени су Ковин, Ковиљ, Храм, Оршава, Себеш. Срби су, као што се види, населили и леву обалу Дунава у Банату, као и леву обалу Дунава у данашњој Бачкој. По пресељавању престонице у Смедерево, Срби интензивирају насељавање Јужног Баната. У Ковину, још почетком 15. века, живе и Срби, који су тада населили и празна селишта Бaваниште и Скореновац (1405). Срби из Ковина страдали су при опсади Смедерева (1439), део становништва је одведен у робље, а део је кренуо на север уз Дунав. Краљ им је 1440. године дао острво Чепел на Дунаву, јужно од Будима, где су основали Горњи (Српски) Ковин (Raczkeve). Слична судбина је морала задесити и многа друга места 1438–1439. године. Из Деспотовине је тада, по једној савременој процени, одведено 60.000 душа у робље. Тада је путевима уз Тису, једна група Срба, под војством Ђорђа, Павла, Радослава и војводе Јакше стигла у жупанију Спољни Солнак у близини деспотових поседа. Војвода Јакша се, са делом становништва, 1444. године вратио у Србију.

Деспотски поседи у Угарској, које је Стефан Лазаревић добио 1403. године, били су тачке ка којима ће се кретати насељеници током целог 15. века. Деспот је добио град Дебрецин, трговиште Бесермењ и 34 села у жупанијама Бихарској и Соболачкој, 15 села у Сатмарској жупанији, са градовима Сатмар, Немци, Нађбања и Фелшебања. У Бодрошкој и Торонталској жупанији добио је Арањан, Апатин, град Бечеј, трговишта Бечеј и Бечкерек. Поседи у Бачкој жупанији и Срему можда не припадају најстаријем језгру. Деспот Ђурађ је ове поседе још и увећао, а и српски великаши (протовестијар Богдан, челник Радич) имали су поседе у Угарској (Купиник). После смрти деспота Лазара, већ 1458. године, Бранковићима су одузети поседи у Угарској. Међутим, до овог времена, Срби су већ у великом броју населили ове просторе. До средине 15. века

јасно су обележени правци којима су се Срби кретали и где су се насељавали: Срем, Јужни Банат, Јужна Бачка, долина Дунава, Тисе и Поморишје.

После 1459. године, већина преживелих српских велможа остала је под Турцима. Мара Бранковић је од султана добила поседе у Јежеву у долини Струме, па су код ње нашле уточиште неке угледне велможе (Тома Кантакузин, Ђурађ и Оливер Големовићи, Ђурко Крајаковић), као и знатан број угледних монаха. У првој половини 1464, на угарску територију прешао је ванбрачни син Гргура Ђурђевића (Бранковића), Вук Гргуревић – Змај Огњени Вук из народних песама. Пре њега у Угарску су већ пребегли Стефан и Дмитар Јакшић и добили властелинство са центром у граду Нађлаку, на десној обали Мориша у Чанадској жупанији, западно од Арада. Исте године (1464), у Угарску је прешао и војвода Милош Белмужевић и добио поседе у Тамишкој, Чанадској и Бачкој жупанији, а добио је и Јенипоље. Највеће властелинство и деспотску титулу од Матије Корвина добио је Вук Гргуревић. Његово властелинство је обухватало: Купиник, Ириг, Беркасово, Белу Стену, Татушевину, Градису, Комогојно, Костајницу. У Угарску је прешао и Владислав, син херцега Стефана Вукчића, а и војвода Иваниш Влатковић. Обојица су поседе добили у Славонији. Сви су дошли са групом својих ратника и ојачали угарски одбрамбени систем. Деспот Вук Гргуревић је са својим ратницима продирао дубоко на турску територију и стизао до Крушевца, Сребренице и Врхбосне, одакле је доводио велики број Срба и насељавао их у Срем, Банат и Бачку. У походима 1480. и 1481. године, по неким прорачунима, из Србије у Угарску је преведено око 100.000 људи. У Угарску је прешао и један део властеле која се није успела на високе положаје и која није засновала великашке династије. Тако се међу угарским племством нашао Гргур Поповић. У Срему се у време краља Матије Корвина усталила властеоска породица Потречића, чији је члан Дмитар држао села у околини Земуна. Крајем 15. века на територији Угарске било је од 10.000 до 12.000 српских ратника. На насадима и шајкама (речне лађе) посаде су углавном чинили Срби. У зиму 1475. године, Матија Корвин је заузео Шабац, уз помоћ флоте. Краљева речна флота састојала се од 330 бродова са посадама и око 10.000 бораца. Бродови су били наоружани великим топовима и пушкама. У Београду су држана 34 брода који су се звали *насад* и имали су по један топ, а покретани су са 18 весала. Касније се уз *насаде* јављају и *шајке*. Осим у Београду, ови бродови су били стационирани у Шапцу, Сланкамену, Тителу и Петроварадину. *Насадисти* су највећим делом регрутовани из српских редова. Међу њиховим капетанима у Петроварадину, пред Мохачку битку истицао се Радич Божић.

У рату Венеције и Порте (1463–1479) Млечани су изгубили Скадар. Од 1465. године Иван Црнојевић је преузео власт у Горњој Зети са центром у Жабљаку, али Турци врше јак притисак на њега. Пре освајања Скадра, они су потчинили Бјелопавловиће, Горњу и Доњу Морачу и Ровце, и обновили су Подгорицу. Иван Црнојевић је морао да се склони у Италију. Турци су миром који је закључен Млечанима признали знатно сужене дистрикте Будве, Бара и Улциња. Године 1481. узели су Нови, а херцег Влатко је окончао живот на Рабу. После смрти Мехмеда II (1481), из Италије се вратио Иван Црнојевић, повратио земљу и потчинио се султану Бајазиту II. Под турском влашћу су остали Подгорица, Медун и Жабљак. Иван Црнојевић је за своје седиште изабрао село Цетиње у Брдима, и ту подигао двор, манстир и цркву (1485). Катуни

и ратничке дружине стичу одлучујући утицај у Горњој Зети, посебно Малоношићи, Пјешивци, Бјелопавлићи и Лужани. Ивана је наследио син Ђурађ Црнојевић, као турски вазал, али је он 1496. године отишао у Венецију, а Турци су његову област прикључили Скадарском санџаку. Скадарски санџак-бег управљао је Црном Гором преко свог субаше, односно војводе, са седиштем у Жабљаку. Турске посаде смештене су и у Подгорици и Медуну. Према попису из 1523. године, територија Црне Горе је подељена на седам нахија: Жупа, Малоношићи, Пјешивци, Цетиње, Ријека, Црмница и једна без имена. У посебном положају налазила се нахија Грбаљ. Црна Гора је издвојена у посебан санџак, а за санџак-бега је 1513. године постављен Скендербег Црнојевић, односно Станиша, трећи син Ивана Црнојевића. Његово седиште налазило се у Жабљаку. Због терета харача, Порта је 1523. године донела одлуку да цела Црна Гора плаћа *филурију по влашком обичају*.

Када је умро деспот Вук Гргуревић (1485), краљ Матија Корвин одлучио је да његово место заузму синови слепог Стефана, Ђорђе и Јован Бранковић, који су са мајком Ангелином живели у Штајерској. Они су 1486. године дошли у Угарску и добили неке Вукове поседе: Беркасово, Купиник који је постао резиденција. Ђорђе је постао деспот, али се 1499. године замонашио, па је достојанство деспота пренесено на Јована. У пролеће 1490. године умро је краљ Матија Корвин, па су почели династички сукоби у којима учествују и српски великаши. У угарско-турском рату (1501–1503) деспот Јован Бранковић је преко Дунава продро у Србију у више наврата. У пролеће 1502. године, рат се пренео у Босну, а крајем године је умро деспот Јован. Његов брат Максим (Ђорђе) и мајка Ангелина отишли су у Влашку, али су се убрзо вратили у Срем и подигли манастир Крушедол (1509–1514), а Максим је постао београдски митрополит (умро 1516). Заједно са мајком, братом и оцем, сахрањен је и канонизован у Крушедолу.

После Јованове смрти, угарски краљ доделио је деспотско достојанство славонском великашу Иванишу Бериславићу (1504–1514). Он је од 1511. године постао и бан Јајачке бановине, али је 1513. ослобођен ове дужности. Турци су 1512. године освојили Сребреник, Тешањ, Сокол, Сињ и Чачвину. После Иванишеве смрти, деспотска титула пренета је на његовог сина Стефана (1515–1535), који није имао ни десет година. Угарска у ово време тоне све дубље у кризу, 1516. године умире краљ Владислав, а 1520. у Турској умире Селим I, кога наслеђује Сулејман Величанствени (1520–1566). Он је већ 1521. године напао Угарску и заузео Шабац, а Срем је опустошен. Главни удар усмерен је на Београд, који је освојен 30. августа и претворен у полазну тачку за освајање Угарске. Павле Томори је 1523. године изведен из манастира и постављен за калочког надбискупа и команданта одбране од Турака. Томори се у одбрани ослањао на Србе и уживао њихово поверење. Посебно је настојао да добро организује насадисте. Крајем 1525. године из Турске је прешао Павле Бакић, поверљив човек Ферхат-паше, са имовином и 50 коњаника. Бакићи су 1476, по турском попису, имали 64 села у ужичком крају и Шумадији. У пролеће 1526. године султан је кренуо на Угарску из Срема, где је обновио Сланкамен. Срби из Срема, пред Турцима беже у Поморишје. Турци освајају Петроварадин, па Осијек, и 29. августа у бици на Мохачком пољу побеђују Угарску, а краљ Лудовик II гине у бици. Султан без отпора улази у Будим, спаљује Пешту и повлачи се, оставивши посаде по Срему.

Део властеле је за краља изабрао ердељског војводу Јована Запољу, а други део Фердинанда Хабзбурга. Стефан Бериславић и Павле Бакић стали су уз Фердинанда, а Радич Божић уз Запољу који га је именовао за српског деспота (1527). Тако је свака страна имала по једног српског деспота. У оваквом политичком хаосу долази до устанка Срба у Поморишју, који се шири до Саве и Дунава. Вођа устаника постао је самозванац Јован Ненада (Црни човек), који је у Срему почео да преотима тврђаве од Турака (Черевић, Баноштор). Он је пристао уз Фердинанда и Срби су се нашли у вртлогу грађанског рата. Јован Ненада тешко је рањен у сукобу са Запољиним људима и умро је напуштен од свих (1527). Побуна Срба се угасила. Радич Божић остао је веран Запољи до смрти 1528. године, а Стефан Бериславић је 1535. погинуо у сукобима са Турцима. Фердинанд је деспотско достојанство дао војсковођи Павлу Бакићу (1537), али је он погинуо у бици код Горјана у близини Ђакова, не дознавши да је постао деспот. Турци су 1541. године опет заузели Будим и основали између Дунава и Тисе пашалук, а Ердељ је остао вазална територија. У походу 1543. године, Сулејман Законодавац је освојио источну Славонију (Воћин, Чаковац, Бијела Стена, Ораховац, Валпово). Султан је превео војску преко Дунава и за два месеца узео Шиклош, Печуј, Острогон, Тату и Столни Београд. Године 1544. Турци су освојили Вишеград, Новиград и Хатван, а 1545. године Улама-бег је освојио Мославину. Поседи у Славонској Подравини прикључени су Пожешком, а Посавина Босанском санџаку. У Банату, Срби дочекују спремно преговоре о Запољином наслеђу. Мехмед Соколовић 1551. године прелази Тису и осваја Бечеј, Бечкерек, Чанад. У октобру је узео Липову, и опсео Темишвар, али се у новембру повукао због оштре зиме. Турци су Темишвар освојили у јулу 1552. године и основали нови пашалук са седиштем у овом граду. У међувремену, 1527. године, пало је Јајце, 1528. године Лика, а 1537. Турци су узели Клис, а ускоци су се пребацили у Сењ. Турци су 1536. године освојили Пожегу, а 1538/1540. ту је основан санџак коме су припали и Брод и Градишка. Турци су 1544. године освојили Славонију до Вировитице, а 1552. освојили су Чазму, где је 1557. основан санџак, чији је центар касније пребачен у Пакрац, а потом у Цернику. Овим је заокружена првобитна управна организација турске власти у Европи.

У време највеће турске моћи, у време владавине Сулејмана, долази до великих померања српског становништва. Срби из Угарске повлаче се на аустријске поседе и у Млетачку Далмацију. Истовремено, Срби из унутрашњости турског царства долазе у турске пограничне санџаке где добијају влашки статус. Хабзбурзи почињу организовање Војне Крајине у којој живе и главну улогу имају Срби – ратници. Међу најстарије досељенике треба убројати и ускоке из Босне који су 1526. године насељени под планином Жумберак. А 1530. године, педесет породица из Гламоча насељено је од Жумберка до Краса уз границу. Срби из поречја Цетине, 1538. године долазе у околину Сења (седиште капетаније). Истовремено, Турци у Чазмански и Пожешки санџак доводе Србе из Босне као граничаре. Посебно густо је насељен простор од Пакраца до Пожешког поља (Мала Влашка – Мала Србија). Један број српских насеља никао је и у Штајерској, Горњој Славонији и у околини Птуја и Марибора.

IV

УПРАВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА

По досељавању на Балкан, Срби су почели да се организују у одређене друштвене и територијалне заједнице. Основна територијална јединица код Словена, па и код Срба, била је **жупа.** То је управна и територијална јединица која представља и заокружену географску целину. Жупе су се простирале у речним долинама и котлинама, крашким пољима и равничарским, култивисаним пределима. Одређењем жупе доминира географски фактор, мада она поред територије обухвата и значење управног подручја, а код Хрвата жупом се назива и црквена парохија. Једну жупу сачињава одређени број сеоских насеља и бар једна тврђава или град. Жупе су територијално биле различите по обиму, некада је то била мања речна долина (Пек, Хомоље, Белица, Јасеница), некада велика поља у карсту (Попово, Дабар, Невесиње, Имота). Велики број жупа у српским земљама носи називе по рекама у чијим долинама се простиру: Ибар, Лаб, Топлица, Морава, Подримље, Зета, Лим, Љубовиђа, Пек, Рашка, Ситница, Белица, Лепеница, Босна, Усора, Дрина, Плива, Врбања. Жупе се често деле на горњу и доњу, према току реке (Горњи и Доњи Ибар). Један број жупа носи имена по карстним пољима, а неке и по градовима: Брвеник, Призрен, Браничево. У изворима се жупе помињу од 12. века, али су оне постојале и раније и чиниле основу најраније управне организације у српским земљама. Средиште жупе био је град (тврђава), који је становништво жупе морало да чува и оправља. Он је имао управну функцију и служио је као рефугијум околном становништву. У развијеном средњем веку, неки од ових градова добијају и привредну функцију (Призрен) и постају и привредна средишта једне уже или шире територије. Међе између жупа, посебно у раном средњем веку, биле су или неко пусто брдо или шума, где су становници суседних села морали да чувају путеве. У развијенијим областима, границе жупа у позном средњем веку су на границама сеоских атара суседних села. У средњем веку постоји колективна одговорност жупе, а на њеном челу налази се жупан, као највиши орган локалне управе. Поред колективне одговорности, постојала су и заједничка добра и права у једној жупи, као што су паше, воде и шуме. Њих је становништво жупе колективно искоришћавало, а са развојем феудалних односа, феудалци настоје да што више колективних добара ставе под своју контролу.

Титула жупана помиње се још у најранијем периоду изградње српских држава. То је разлог што се она није стицала на двору већ се добијала наслеђем. До 11. века титула је постала наследна у оквиру једне породице. Сви мушки чланови владаревог рода, уколико нису као удеони кнежеви стекли титулу кнеза, имали су право на титулу жупана (Првослав, Димитрије – Давид, Деса). Поред жупана принчевског порекла било је и других породица које су стекле право на ову титулу (Драгош, Бодин, Твртко, Никола, Мањушат, Брајан, Прибил, Петар, Вукослав). Они су свакако припадали кругу велике властеле, а на подручју које им је било поверено бавили су се судским

и управним пословима. Међу жупанима је било и обичне властеле (двојица жупана у Стону: Доброслав Топлић и Ђорђе Пријановић). У време владавине краља Душана долази до промене, па онај ко није имао стварни утицај и власт над неком жупом, није више могао да носи титулу жупана. У време царства, поред жупана, помињу се и *велики жуйани* (Алтоман Војиновић, брат кнеза Војислава).

Још од времена великих жупана постоји једноставан, али ефикасан управни апарат. Поред већ поменутог жупана, представника локалне управе, најистакнутији представници управе били су казнац и тепчија. Казнац се бринуо о државним финансијама, а тепчија је водио рачуна о владаревим земљишним поседима. Казнаци су представници централне управе, као и тепчије. Њихова појава представља највидљивије обележје трећег периода у развоју државне управе. Тада су иста звања постојала и по жупама. Први по имену познати казнац је Грдомил, који је 1189. године био у служби кнегиње Десиславе, жене дукљанског великог кнеза Михаила. Деловање казнаца ће доћи до пуног изражаја током 13. и у првој половини 14. века. Његова основна дужност је била да прикупља владареве приходе. Они су деловали и у Србији и у Босни, где су *земље* имале своје казнаце (Босна, Усора, Доњи Краји, Хум), па је на тај начин било више *главних* казнаца. Али је само један могао бити велики казнац, и то онај који се налазио у непосредној служби владара. У Босни се казнаци јављају од времена владавине бана Матеја Нинослава. У држави Немањића је, док су постојале удеоне кнежевине, истовремено деловало више казнаца, јер је свака од њих имала свог казнаца (на пример Богдан Радојевић у Хуму). У централној управи, он је носио титулу великог казнаца, па је од 1305. до 1307. године велики казнац био Мирослав, а после њега, Драгослав. Казнац је у централној државној управи увек заузимао прво место. Поред ових, било је и казнаца нижег ранга по важнијим жупама, на пример казнац Богдан у *жуйи* града Брвеника или казнац Толислав *од Земуника*. У 15. веку казнаци нестају, а у Деспотовини њихове дужности преузима велики ризничар. Тепчије су у државној управи рангиране одмах иза казнаца. У служби српског краља налазио се велики тепчија, у служби удеоних кнежева биле су тепчије, док су *мале* тепчије највероватније службу вршиле по жупама. Први по имену познати, велики тепчија Обрад, вршио је службу у доба краља Владислава (1234–1243). Тепчија је *йесао* међе селима која су непосредно припадала владару. У време владавине краља Милутина помињу се велике тепчије Хардомил, Кузма и Владоје. У Босни су тепчије посведочене од времена владавине бана Нинослава, а први који се помиње 1240. године јесте тепчија Радоња. После 1366. године, углед тепчије је у Босни нагло опао, али је свака *земља* у својој управи имала и тепчију. У Босни 15. века нема више ни казнаца ни тепчија. Поред цивилних, постојале су и војне власти. Најистакнутије војне старешине називале су се војводе. Нижи војни заповедници били су десетници, петидесетници, стотници и тисућници. Војни заповедници понекад су учествовали и у цивилним пословима.

Поред жупа и жупана у најранијој територијалној организацији, као и касније, значајну улогу играју градови. У 10. веку, према наводима Константина Порфирогенита, у српским земљама најзначајнију улогу играју ***насељени градови***. Цар-писац и не помиње жупе, већ нас о њима обавештава тек Летопис попа Дукљанина, у 12. веку. Ови *насељени градови* (Стон, Благај, Требиње, Рисан, Врм, Соли, Достиник и остали) представљају окосницу територијалне организације која се развила до средине 10.

века. Они представљају ослонац тадашњих власти. Тим градовима и околином (жупом) управљају жупани, који су потчињени кнезу (владар).

Током периода од краја 8. до почетка 12. века траје процес окупљања и повезивања више суседних жупа око једног центра и тако настају територијалне, а затим и управне јединице – ***земље***. Неке од ових земаља (Рашка, Босна) успеле су да се развију у државе и да своје име и политичку власт наметну и другим *земљама*. Неке од *земаља* развиле су се из старих историјских области (Зета, Требиње, Хум), а један број *земаља* конституисао се на подручју духовне јурисдикције појединих епископија (Рашка, Хвостанска, Сремска, Моравичка, Браничевска, Лимска, Топличка). Старије *земље* у држави Немањића имају чвршће географске оквире, а млађе не морају увек бити чврсто географски одређене. Неке *земље* опстале су кроз цео средњи век, а неке су временом нестале. *Земља* обухвата већи број жупа, али може обухватити и само две или три (Полошка, Жеглиговска). Формирању једне *земље* доприноси присуство и деловање епископског средишта, као и формирање и постојање удеоних области појединих чланова династије Немањића. *Земљама* управљају *силни* и они могу држати више *земаља* под својом управом. Они имају посебан, свој управни апарат. Поред управног значења, *земља* подразумева и одређену територију и чини се да је у држави Немањића ово значење претежније, о чему сведочи помен појединих *земаља* и после нестанка српске државе.

Најзначајније *земље* у држави Немањића нису увек биле и управне јединице, али увек постоје као географске целине. *Земље* – историјске области обухватале су жупе које су у њихов састав ушле још у 9. и 10. веку (Захумље, Травунија, Дукља). Рашка земља обухватала је жупе: Рашку, Горњи Ибар, Јелшаницу, Јелци, Ситницу, оба Лаба и можда Држковину. Хвостанска, која се формира до краја 12. века, обухвата жупе: Хвостно, Кујавчу, Подримље, Затрнаву. *Земље* су током времена могле да мењају свој обим и да шире своју територију (Хумска земља). А могле су да промене и име, као на пример Травунија, која је, потпавши под босанску власт, добила име Приморје, али без посебног управног апарата. Поједине *земље* могле су временом да прошире своје име и на територију суседне *земље*. На то је често утицала заједничка политичка судбина. Добар пример су Усора и Соли и Браничево и Кучево. Све четири *земље* постоје у првој половини 13. века, затим на ту територију долази, у првом случају у дужем, у другом, у краћем временском интервалу, угарска власт која овај простор организује као бановине, а у 14. веку Усора и Браничево шире своје име и на територије Соли и Кучева. У зависности од снаге централне власти, *земље* су имале мање или више изграђен управни апарат. У држави Немањића, *земљама* управљају удеони кнежеви, а касније *силни*, углавном чланови владарске породице (краљица Јелена, Стефан, Милутинов син). Они имају свој управни апарат помоћу кога управљају територијом која им је поверена.

Душаново царство је у управно-територијалном погледу подељено на: *земље*, градове са околином, жупе и крајишта. Неке од *земаља* у ово време постају нуклеус будућих области обласних господара. Посебну управу имају и значајни градови, као што су Ниш, Призрен, Скопље, Ново Брдо. По угледу на Византију, овим градовима управљају кефалије, као представници владареве власти. У крајевима јужно од Скопља, установа кефалије наслеђена је од Византије, а северно се кефалије уводе тек за време

владавине Стефана Душана. Међу првима се у српским земљама помиње кефалија Скопља (1300). Кефалије су могле бити *ойшйе* и *локалне*. Опште кефалије управљају већом облашћу (земља) и присутне су од времена владавине краља Милутина, када се (1318) у Зети помиње кефалија Илија. Локалне кефалије управљале су једним или са два града или жупом. Касније се јавља и кефалија *кулски*, који командује у тврђави. За учвршћивање и ширење установе кефалије најзаслужнији је краљ и цар Душан. У надлежност кефалије спадају сви јавни путеви, страже по путевима, безбедност путника и њихове имовине, борба против разбојника и лопова. Поред полицијске службе, кефалије се појављују и у улози судија код тежих кривичних дела и већих спорова. Кефалија се такође старао о организовању *йоноса* (пренос владаревих ствари), *īрадозиданија и īрадобљуденија* (обнављање и чување градова). Кефалије су водиле рачуна о издржавању градске посаде. Оне се брину и о неповредивости земљишне својине, посебно црквене.

Цела Душанова држава фиктивно је подељена на краљевство и царство. *Краљевсйво* је обухватало све крајеве северно и западно од Скопља, а *царсйво*, крајеве јужно и источно. У *краљевсйво* су улазиле српске земље, а јужно и источно налазиле су се *īрчке земље* са *īрчким обичајима*. Проглашење царства пропраћено је усвајањем и додељивањем властели највиших византијских титула – деспота, севастократора и кесара. Титула деспота додељивала се родитељима и браћи цара и царице. Њу су понели Душанов полубрат Симеон (Синиша) и Јован Асен, брат царице Јелене. Нешто касније, деспотско достојанство добио је и Јован Оливер, као и деспот Иваниш, мада се не зна у каквом су сродству били са царском породицом. Титула севастократора додељена је Дејану, мужу Душанове сестре Јевдокије, а због рођачких веза са царем, исту титулу стекао је и Бранко Младеновић, отац Вука Бранковића. Титулу кесара међу првима је стекао Гргур Голубић, а нешто касније и војвода Прељуб, који је био ожењен Јерином, рођаком царске породице. Титулу кесара добио је и Душанов *сродник и брайучед* Воихна. Носиоци ових титула појављују се као намесници појединих области царства, искључиво јужно и источно од Скопља. Намесници у *срйским земљама* носили су титуле које су постојале и пре Душановог крунисања за цара.

По распаду Српског царства (1371), обласни господари задржали су установу кефалије. У држави кнеза Лазара, најугледнији и најважнији био је кефалија Новог Брда. Кефалија је увек био потчињен владару лично и обавезно га владар и поставља. У земљама Лазаревића, деспот Стефан је после 1402. године приступио радикалној реформи државне управе којом се потискује и укида звање кефалије. Реформа се није остварила брзо и на целокупној територији, тако да се још и 1423. године у Руднику помиње кефалија, иако од 1414. у Островици управља војвода Мазарак. У области Бранковића, *власйи* нису ни осниване, па се установа кефалије одржала све до пада под турску власт (1455). После пада Деспотовине (1459), установа кефалије одржала се још неко време у Зети Црнојевића, а са њиховим падом, нестале су кефалије и појавили су се главари.

Крајишта су посебно организоване територије у пограничним подручјима српске државе. Крајиште је било састављено од више жупа, а по Душановом законику њиме управља *власйелин крајишник*, који брине о поретку, прогони разбојнике, а, пре свега, не дозвољава непријатељској војсци да плени по државној територији. Ако разбојници

прођу крајиште и врате се кроз његову територију, властелин крајишник је дужан да штету надокнади седмоструко. Он је био и најбогатији властелин на крајишту. Једно од старијих крајишта помиње се у Летопису попа Дукљанина – Крајина између Румије и Скадарског језера била је граница између Дукље и Византије, а у 15. веку, она је представљала границу Балшића према млетачким поседима. Крајем 12. века копнени део Паганије добија назив Крајина, као граница између Србије и Угарске. На истоку Србије најстарије је Врањско крајиште, које постоји од времена владавине Стефана Првовенчаног, па до времена краља Милутина. Северније од њега, била су крајишта са центрима у Липовцу и Петрусу (код села Лешја, источно од Параћина), а у време Деспотовине помиње се и Новобрдско крајиште. Браничево се 1308. године такође наводи као крајиште. Петруско крајиште формирано је после 1355. године. Основао га је и населио жупан Вукослав, отац војводе Црепа Вукославића. Ово крајиште је после 1428. године претворено у Петруску власт на челу са војводом. Центар му је био у граду Петрусу (код данашњег села Лешја) источно од Параћина. Оно се на југу ослањало на Липовачко крајиште, а на северу на утврђење манастира Раваница и тврде градове Ждрело и Голубац на Дунаву. У Голупцу је било седиште власти, што значи да је и простор од Хомоља до Дунава имао статус бар једног крајишта, ако не и два. Тврди град Ждрело и материјални споменици око њега упућују на могуће седиште једног таквог крајишта.

* * *

У босанској држави жупа је такође основна управно-територијална јединица. Начин настајања ове државе условио је већи степен самосталности појединих *земаља* босанске државе. Најстарија и најзначајнија *земља* је Босна. Она је обухватала жупе: Босну, Врхбосну, Брод, Лашву, Трстивницу и Лепеницу. *Земља* Босна оформљена је до 12. века. Друга по важности била је *земља* Усора у чији ће састав, после 1351. године, ући и *земља* Соли, а нешто касније и жупа Требoтић, па ће се Усора проширити од Врбаса до Дрине, обухватајући север средњовековне босанске државе. Крајем 12. и почетком 13. века, као посебна *земља* конституише се и област Доњи Краји, чије су језгро чиниле жупе: Ускопље, Плива и Лука (долина Врбаса до ушћа Угара и долина Пливе), а она ће се убрзо проширити и на Земуник и на Врбању. Доњи Краји најраније су се повезали у политичку и територијалну целину са *земљом* Босном. *Земље* Босна, Усора и Соли и Доњи Краји представљају језгро средњовековне босанске државе, а од 1332. године њима ће бити прикључена и стара историјска област – Хумска земља. Од времена владавине краља Твртка I Котроманића, у владарској интитулацији појављује су и *земље* Подриње, Приморје (простор Травуније) и Западне стране које обухватају Гламоч, Ливно и Дувно. Све поменуте *земље* су у одређеном периоду имале посебну управу, а Босна и Усора имају најбоље изграђен управни апарат на челу са војводом и кнезом.

У Босни, бан је долазио на власт избором који је био ограничен на чланове једног рода (Котроманићи). То је слабило темеље власти. Бану су његови поданици дуговали *верну службу*, а нарочито се полагало на вршење војне службе. Властели је бан давао *вјеру іосиодску*, којом им се гарантовала лична слобода и безбедност *ūлеменишūих башūина*. Када се крунисао за краља, Твртко Котроманић је своју титулу створио

на основу српске царске титуле, па је био *йо милосійи божијој краљ Србљем, Босни и Поморју и Зайадним сійранама*. Краљевска титула ће се касније проширивати новим земљама (Хрватска, Далмација). Твртко је после крунисања у Босну *йресадио* нека звања и службе из Србије. Увео је логотета као старешину краљеве канцеларије: први је био Владоје из Рашке. Уведена је и титула протовестијара који је заменио казнаца у вођењу владаревих финансија. Први протовестијар био је поп Ратко, а ускоро га је заменио Трипе Бућа, Которанин.

Са формирањем области обласних господара, које је окончано у првој деценији 15. века, краљевима Босне је остала област под њиховом непосредном управом у централном делу државе (*земља* Босна). У својим областима, обласни господари су уживали и спроводили сва *реїална* права (убирали порезе и приходе, вршили судске функције), властела са њихове територије дуговала им је *верну службу*, а они су јој узвраћали *вјером їосйодском*. Ослонац власти обласних господара били су заповедници градова и жупски функционери који су носили титуле жупана и кнеза. Жупани су се старали о реду и безбедности на територији која им је била поверена и о сакупљању прихода и војске. До половине 15. века, њих у други план потискују кнезови. Временом су се појавили и искључиво фискални органи – *дукайници*, који су утеривали основни намет. Заповедници војних посада у тврђавама имали су искључиво војне функције. Двор обласних господара уређиван је по угледу на краљев, па су и они имали дијаке, протовестијаре или логотете.

После Твртковe смрти (1391), појам о круни и краљевству обликован је по угарском моделу. Први термин којим се обележава држава је *русаї босански* или *сва Босна* – то је властела босанска која је окупљена на државном сабору. Према властели босанској стоји круна као трансперсонални симбол државе. Личности краљева се мењају, али достојанство и круна остају стални. Захваљујући овом схватању, босанска држава се није распала упркос чињеници да је била подељена између краља и неколико моћних обласних господара. Државни сабор и круна су заступници јединства Босне.

У Србији, после 1402. године, деспот Стефан Лазаревић приступа реорганизацији државне управе, са циљем јачања отпора према Турцима. Уводе се *власйи* као основне управне јединице. На челу *власйи* налазио се војвода у чијим је рукама била и војна и цивилна власт. У српским земљама које су улазиле у састав државе Немањића војводе су до краја 14. века потпуно потиснуле жупане, који се више не помињу у дипломатичкој грађи. Већ у време владавине кнеза Лазара и кнегиње Милице, војводе су најбогатији феудалци са великим баштинама. Између осталих, такви су војвода Никола Зојић у рудничком крају, војвода Новак Белоцрквић у Топлици и војвода Обрад Драгославић у долини Ибра. Имајући у виду реалну моћ војвода, обласни господари их посредно укључују у послове локалне и централне управе. Управа над крајиштима прелази у њихове руке. Улога војводе мења се после 1402. године, када је деспот Стефан Лазаревић извршио реформу државне управе. Тада почиње права милитаризација управе, а деспот Стефан за војводе поставља себи одане људе, након што је одузео моћ крупној властели. Војводе деспота Стефана налазе се у положају намештеника и њему су лично одане. Владар их по свом нахођењу поставља и смењује. После смењивања, они губе титулу, што се војводама – великим баштиницима никада није догађало.

Све *власти*, осим Лепеничке, имена носе по утврђеним градовима (Крушевачка, Смедеревска, Некудимска, Островичка, Борачка, Голубачка, Петрушка, Новобрдска, Теочачка, Тишничка). После 1421. године, управа са војводама на челу уведена је и у Зети. Деспотове војводе присутне су у Бару, Дривасту, Подгорици и Медуну. Први војвода помиње се 1410. године у Новом Брду, где је до 1455. године забележено шест војвода. Најближи војводин помоћник у граду био је кнез. Ова реорганизација управе није обухватила и област Бранковића, где су и даље остале кефалије као главни носиоци локалне управе. *Власти* су прво уведене у пограничним областима, па је тако, на пример, Петрушко крајиште постало Петрушка власт. *Власти* су поступно увођене, тако да су неке од поменутих сигурно формиране тек у време деспота Ђурђа Вуковића (Тишничка, Теочачка). Територије које нису биле на удару Турака, нису ни претваране у *власти*, тако да, на пример, Мачва није на овај начин организована све до краја српске власти (1459).

Временом се називи неких звања из доба Немањића губе, а јављају се нова са истим или сличним садржајем. Тако се губи звање дворoдржице (управник двора), а јавља се велики челник. Први познати челник био је Хребељан (1405), а најчувенији челник био је Радич Поступовић. Такође, протовестијара, који се старао о владаревим приходима и расходима, у 15. веку замењује ризничар, односно челник ризнички.

У 15. веку ни у Србији ни у Босни више се не помињу жупани. Видели смо да међу крупном властелом ову титулу потискује титула војводе, а међу ситном властелом, титула кнеза. Али ни овде нема строгих правила, па имамо кнеза који управља жупом Попово и кнеза Павла Раденовића, обласног господара. За Босну у 15. веку посебно је карактеристична *инфлација* титула. Тада се у Босни појављује титула херцега, коју Хрвоје Вукчић добија од угарског претендента Ладислава Напуљског. То је висока угарска титула коју су раније носили чланови владареве породице (често владарев брат).

Промена у садржају ове титуле догодила се код нас 1448. године, када је Стефан Вукчић Косача узео титулу херцега као израз самосталности у односу на босанског краља. Тако је угарска титула испуњена домаћим садржајем, јер је везана за некадашњу државност Хумске земље и Светога Саву, који је као Растко Немањић био кнез хумски. Тако је некадашња хумска посебност у држави Немањића послужила као основа титули херцега код Косаче. Ова титула се може посматрати код Косаче и као владарска. Стефан Вукчић је своју титулу и своју земљу јасно везао за традицију Србије, а не Босне.

Центар државне управе био је владарски двор. За време владавине Немањића, у српској држави није постојала устаљена престоница, као у доба Вукановића када је центар државе неспорно био град Рас. Он је остао престоница и у време Немањине владавине, као и његових наследника, све до краља Милутина. Са ширењем државе на југ, Рас губи на значају, а појам престонице све више се везује за Скопље, а делимично и за Призрен. У унутрашњости земље подигнуто је више резиденција које су називане *дворовима*. Једно такво подручје простирало се јужно од Приштине у близини данашњег Урошевца на Косову. Ту су се налазили дворови у Неродимљи, Сврчину на Сврчинском језеру (бара Сазлија у 17. веку), Паунима и у Штимљу. На обали Дримца, близу Скадра, налазио се двор *младоī краља* Душана, намесника Зете. Краљица Јелена је имала двор у Брњацима на горњем Ибру, а краљ Драгутин у Дебрцу на Сави. Своје дворове су после 1365. године имали и обласни господари, али се они због несигурних

времена све више везују за тврде градове (Прилеп, Сер, Драма, Улцињ, Крушевац). Од времена владавине кнеза Лазара, двор владара смешта се у утврђени град, па престонице постају Крушевац, Београд и на крају Смедерево. У ове градове концентришу се и органи централне државне управе који су у владаревој близини.

V

ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

1. ЕПИСКОПСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

Покрштавање Словена, па и Срба, био је процес који је дуго трајао, па се оно одвијало у неколико етапа. Срби су се са хришћанством најпре сусрели преко староседелаца и остатака материјалне културе (цркве) на простору који су населили. Утицају хришћанства најраније су биле изложене територије на јадранској обали. У време владавине Костанса II (641–668) обнављају се хришћански храмови на јадранским острвима (Брач), а почетком 8. века, обнављају се цркве у агеру Трогира (Света Марија на Пољани). Далматински епископи учествују на саборима 754. и 787. године, што значи да је успостављена црквена организација. Сплитска архиепископија сигурно је постојала и пре првог сабора (925). На рано обнављање хришћанства у Далмацији упућују и топоними – санктореме (Сутмихо, Сутиван, Сумарин, Суђурац, Сутандрија, Сутилија). Највише ових топонима везано је за далматинску обалу. Сплит и Дубровник били су црквени центри још у 8. веку, а у 9. веку им се придружује Дукља. Из ових центара се шири хришћанско учење међу Словенима. У 9. веку епископска седишта постају и Котор и Улцињ. Имена најстаријих цркава у српским земљама указују на латинске утицаје (Свети Петар у Расу и на Лиму). Топоними од придева sanctus у Босни (Стоморина, Сутмар, Мориња) и Србији (Сутиван на Лиму, Мојстир на Лиму, Сутелица у Ибру, Сути у Дежеву) сведоче о утицају хришћанства са латинског Запада. Најисточнији топоним ове врсте је река Сутица, десна притока Кубршнице, код Аранђеловца. Хришћански култ код Срба прво долази преко Запада и ту главну улогу имају црквена средишта у Сплиту, Дубровнику и Котору, а од 928. године и у Стону. У 10. веку и Дриваст и Скадар имају своје епископе, а око 1030. године javља се и епископ Бара, као наследник епископије у Дукљи.

У унутрашњости српских земаља активност Византије јача у време цара Василија I Македонца (867–886). До продора хришћанства у Србију дошло је већ половином 9. века. На то упућују и имена принчева у владарској породици: Петар, Павле, Захарија, Стефан. То значи да су Мутимир и његова браћа већ били хришћани. Међутим, у ово време нема података о црквеној организацији. Покрштавање су вршили свештеници са којима је био и *царски представник*, али се не зна из којих су центара потицали ови мисионари. Та организација је неминовно морала бити везана за црквене центре на јадранском приморју (тема Далмација). Учвршћивању хришћанства свакако је допринела и мисија солунске браће Ћирила и Методија, јер је старословенски постао богослужбени језик. На Словене на Балкану већи утицај оствариће њихови ученици Климент и Наум.

Одређени утицај на источне српске земље морало је имати формирање Бугарске патријаршије. Међутим, она је 971. године, после пада Првог бугарског царства,

укинута. После Самуиловог устанка, патријаршија је обновљена са седиштем у Преспи, а затим у Охриду. Када је цар Василије II Бугароубица 1018. године уништио Самуилову државу, Охридска патријаршија је сведена на архиепископију. Том приликом, она је обухватила и српске земље, изузев оних у Приморју. Српске земље доспеле су под духовну јурисдикцију епископија у Расу, Призрену, Липљану, Нишу, Браничеву, Београду и Сирмијуму. Тако је 1020. године српски народ подељен између цариградског и римског црквеног утицаја. До краја 12. века, Охридска архиепископија је изгубила епископије: Видинску, Средачку, Велбуждску, Нишку, Браничевску и Београдску. Крајем 12. века, на иницијативу великог кнеза Вукана Немањића, обновљена је Дукљанско-барска митрополија са епископијама: Албанска, Скадарска, Пилотска, Дривастска, Свачка, Улцињска и Сардска. Епископије у Стону и Требињу биле су потчињене Дубровачкој архиепископији, а епископија у Котору, архиепископији у Барију. После расцепа цркава 1054. године (велика шизма), српске земље су биле подељене између два центра – Цариграда и Рима. Дукљански краљеви су, због непријатељства са Византијом, имали јаке политичке везе на другој обали Јадрана, па су подржавали латинске цркве из Приморја и признавали врховну власт папе. Када су се рашке и приморске земље нашле обједињене у држави Стефана Немање (1168–1196), та држава се ослањала на двоструку црквену традицију, обухватајући делове Источне и Западне цркве. У време његове владавине и владавине његовог сина Стефана Првовенчаног (1196–1228), у земљи ће одлучно надвладати православна традиција. Али ни Вукан, ни Стефан, не кидају везе са Западном црквом, тесно сарађујући са Римом. На северним границама, у данашњој Мачви и Срему, делују грчки монаси из Светог Димитрија, а католичка епископија за Срем, потчињена архиепископији у Калочи, основана је тек 1229. године и имала је два каптола: један у Баноштору, а други у Светом Иринеју (данас Мачванска Митровица).

Стефан Немања је, од доласка на власт, испољавао посебну бригу за православну цркву. Још као удеони кнез, изградио је у Топлици код Куршумлије манастире Светог Николе и Свете Богородице. Дошавши на власт, у Расу је подигао манастир посвећен Светом Ђорђу – Ђурђеве ступове. На речици Студеници подигао је манастир посвећен Богородици Добротворки – Студеницу. Она је стекла велики углед, јер су у њој почивале мошти Светог Симеона – Стефана Немање. Немањи се приписује и оснивање манастира Светог Николе на Ибру (у Казновићима или Кончулу), затим Свете Богородице на Бистрици у Полимљу и женског манастира Свете Богородице у Расу. Он је обновио манастир Светих Арханђела у Скопљу и Светог Пантелејмона у Нишу. Немањина браћа такође су подизала манастире: Мирослав је подигао манастир Светих апостола Петра и Павла на Лиму у Бијелом Пољу, а кнез Страцимир, Моравски Градац код Чачка. Обичај грађења цркава и манастира поштовали су сви Немањини потомци, па и они који нису били владари. Тако су Вуканови синови Стефан и Димитрије (монах Давид) сазидали Морачу (1252) и Давидовицу (1282) на Лиму код Бродарева. Сви манастири добијали су поседе са зависним људима и приходе. Стефан Немања је будно пратио црквене прилике у земљи, па је при појави јереси (вероватно богумилство) сазвао државни сабор на коме је јерес осуђена, а њеним присталицама је објавио рат. Немањиним деловањем учвршћено је православље у Србији и оно постаје пресудни чинилац у етничкој свести српског народа. Такође, подизање Хиландара на

Светој гори имало је посебан политички, културни и међународни значај за српску државу. Из Хиландара је убрзо почео да зрачи снажан утицај на верски живот у Србији. Немања је умро у Хиландару 13. фебруара 1199. године, у присуству сина Саве и других монаха. Његова канонизација, а касније и канонизација Саве, створиће од њих симболе српског народа и његове политичке и црквене самосталности.

Када је Србија 1217. године постала краљевина, било је неопходно да она стекне и црквену самосталност. До тог времена, на територији српске државе деловала је једна православна архиепископија (Охридска), две католичке (Дубровачка и Барска) и једна католичка епископија у Котору која је била потчињена архиепископији у Барију. У време преговора око круне са Куријом, Сава Немањић је отишао на Свету гору. Одатле је отпутовао у Никеју цару Теодору I Ласкарису и васељенском патријарху Манојлу Сарантену Харитопулу са молбом да се у Србији оснује православна архиепископија. Молба је услишена, а за архиепископа је 1219. године посвећен Сава. Архиепископија је постала аутокефална, што значи да епископи самостално бирају свог старешину. Ова одлука изазвала је негодовање охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, јер је духовно подручје охридске цркве овим актом осетно умањено.

По повратку у земљу, Сава је у Жичи 1220. године приступио организовању Српске архиепископије. Он је у Студеници посветио попове, ђаконе, протођаконе, чатце. За седиште архиепископије одређена је Жича (Дом Спасов), где је обављено посвећење нових епископа. Као седиште архиепископије, Жича је имала сопствено јурисдикционо подручје (епархију). У том тренутку су на тлу српске државе биле и три епископије Охридске архиепископије: Призренска, са седиштем у цркви Свете Богородице Љевишке, Рашка, са седиштем у цркви Светог Петра у Расу и Липљанска, са седиштем у цркви Светог Николе. Рашки епископ признао је Саву и остао, а призренски и липљански су отишли архиепископу охридском Димитрију Хоматијану. Сава је основао и седам нових епископија: Зетску, Хумску, Дабарску, Моравичку, Будимљанску, Хвостанску и Топличку. Седишта епископија била су у катедралним храмовима: Зетска у Светим Арханђелима на Превлаци у Боки; Хумска у Светој Богородици у Стону; Дабарска у Светом Николи у Бањи код Прибоја; Моравичка у Светом Ахилију у Ариљу; Хвостанска у Богородици Хвостанској (Мала Студеница) близу Пећи; Будимљанска у Светом Ђорђу (Ђурђеви ступови) код Берана; Топличка у Светом Николи код Куршумлије. Епископије су добиле своја епархијска властелинства и приходе од тргова и царина. Највећа је била Жичка епархија, потчињена архиепископу, и она је обухватала жупе: Крушилницу, Мораву, Борач, Расину, Лугомир, Левач, Белицу, Горњу и Доњу Лепеницу и још неке мање пределе. Зетска и Хумска епископија су, између осталог, имале за циљ да учвршћују православље у Приморју и сузбијају утицај католичанства, а Дабарска је имала задатак да сузбија продор богумила из Босне. Ова јерес је била продрла и у Рашку, али се Стефан Немања одлучно обрачунао са њеним присталицама.

Подизањем манастира и делатношћу светога Саве, у Србији се развило монаштво. Српско монаштво је било организовано по угледу на византијско, пре свега светогорско. Постојала су два начина монашког живота: киновијски (општежитељни) и скитски (пустињачки). Киновијски манастири су установљени као чврсте заједнице којима управља игуман са широким овлашћењима. Ови манастири су се старали о

сиромашнима, гладнима, болеснима. Многи су постали значајна културна жаришта: преводилачки и преписивачки центри.

Немањини и Стефанови наследници су наставили, по угледу на њих, ктиторску делатност. Краљ Владислав подигао је манастир Милешеву код Пријепоља, а Урош I Сопоћане у Расу, где је и сахрањен. Његова жена, краљица Јелена, изградила је манастир Градац на Ибру. Најобимнију ктиторску делатност остварио је краљ Милутин. Њему се приписује обнова или подизање око 40 цркава и манастира. Чинио је то и изван Србије, у Јерусалиму, Цариграду, Солуну и на Светој гори. У Хиландару је на место старе подигао нову цркву, као и пирг у Хрусији са црквом Вазнесења Христова. У Призрену је обновио из темеља Богородицу Љевишку, на Косову је подигао Грачаницу, седиште Липљанске епископије, а у Скопљу Богородицу Тројеручицу, седиште Скопске епископије. Најпознатија задужбина краља Милутина је манастир Светог Стефана у Бањској, где је и сахрањен. Краљ Милутин је обновио манастире Светога Ђорђа – Горга код Скопља, Светога Ђорђа у Старом Нагоричину, Светога Николе у Кожељу на Вардару и Светог Никите у околини Скопља. Такође је обновио цркву Светог Ђорђа у Ораховици, у жупи Дабар, и подигао Краљеву цркву у Студеници. Његови наследници Стефан Дечански и цар Душан подигли су две највеће задужбине – манастире Дечане и Свете Арханђеле код Призрена. У Душаново доба и властела је подигла многе цркве и манастире, што је цар одобравао и подстицао. Тако је деспот Јован Оливер подигао Свете Арханђеле у Леснову, севастократор Дејан Свету Богородицу у Архиљевици, севастократор Влатко Паскачић Светог Николу у Псачи. Жупан Мањушат је био ктитор цркве Светог Николе у Врању, а жупан Вукослав ктитор Свете Богородице Лештјанске под Петрусом.

Почетком друге половине 13. века, катедра Хумске епископије премештена је у цркву Светог Петра на Лиму. Архиепископија је добила ново седиште у Светим Апостолима у Пећи, у Хвосну. То је била последица спаљивања Жиче од стране господара Браничева Дрмана и Куделина. Тада нестаје Жичка епархија. У другој половини 13. века (до 1292), формирана је Ибарска епископија, која касније мења име у Звечанска, па Бањска, а укинута је 1314–1316. године. Укидањем Ибарске епископије, 1317. године, на овом простору почињу да делују две нове епископије – Градачка, са седиштем у Богородици Градачкој, и Кончуљанска. Са ширењем државе, од времена Милутинове владавине, формирају се нове епархије. То су Браничевска епископија и Мачванска (Београдска) епископија. Постоје већ од 1290. године, а Београдска се гаси 1319. године. У време владавине краља Милутина основана је и Скопска епископија. После губитка Хума (1326/30), у периоду између 1334. и 1343. године, укинута је Хумска епископија. У периоду 1284–1316, Усора и Соли биле су у рукама краља Драгутина, а 1293. године помиње се босански епископ Василије, па је или постојала Босанска православна епископија, или је мачвански епископ имао духовну јурисдикцију и над овим просторима. Под српску власт је 1284. године потпала и територија *друге* Дабарске епископије у Доњем и Горњем Дабру (Пишкопеја и Дебар у Македонији). На новоосвојене територије: Врање, Славиште, Злетово, Морозвизд и оба Полога, јурисдикцију су проширили призренски и липљански епископ, а стара Морозвишка епископија је тада већ била пуста.

Пошто је проглашено царство, српска црква је 1346. године подигнута на ранг патријаршије, а 1347. уведен је митрополијски систем. Скопска митрополија постала

је првостепена, а њој је као суфрагана потчињена новонастала Злетовска епископија са седиштем у Светом Арханђелу у Леснову, са којом је спојена територија опустеле Морозвиждске епископије. Злетовска епископија била је у расулу од 1371. до 1381, када је укинута. На истом сабору (1347) основана је и Полошка епископија као подручна Призренске митрополије. До 1348. године, Охридска архиепископија је ушла у састав српске државе, али је задржала своју аутокефалност. Она је имала 11 епископија: Охридску, Костурску, Деволску, Главничку, Канинску, Пелагонијску, Могленску, Сланицу, Гребенску, Струмичку и Влашку. Грчки епископи и митрополити напуштали су своје епархије због српског освајања: митрополит Сера склонио се у Солун, а митрополити Мелника, Христопоља и Верије, у Цариград. На митрополијски трон у Серу, цар Душан је довео свог оданог пријатеља, игумана Светих Арханђела Јакова. Под српском влашћу и под јурисдикцијом српске цркве нашле су се и митрополије у Зихни, Филипима, Драми, Христопољу и епископије у Јерису, Јежеву, Стефанијани, Ардамериону и Рендини. Ово ће бити главни разлог раскола, када је у лето 1350. године патријарх Калист бацио анатему на цара Стефана Душана и српског патријарха Јоаникија. После Душанове смрти (1355), српска црква се суочила са низом потешкоћа. Осамостаљени обласни господари водили су самосталну црквену политику. То се посебно види код деспота Јована Угљеше који је постигао измирење са цариградским патријархом, признавши Душанов акт као неканонски. У ово време, континуитет Српској патријаршији обезбеђивао је њен други патријарх Сава (1354–1375), изабран за живота цара Душана. До измирења ће доћи 1375. године, на иницијативу кнеза Лазара, а предмет спора је већ увелико био у рукама Турака. Преговоре је водио светогорски монах старац Исаија. У пролеће 1375. изасланици цариградског патријарха прочитали су у Призрену акт о помирењу, чиме су отклоњене последице раскола и очувана Српска патријаршија. Сазван је сабор у Пећи (1375), на коме је за патријарха изабран пустињак Јефрем, који се касније повукао са трона (1379), а заменио га је Спиридон (1379–1389), који је био близак сарадник кнеза Лазара. Он је имао кључну улогу у одлуци да се преговара са Бајазитом после Косовске битке. Умро је у јесен 1389. године, а због стања у земљи није било могуће приступити избору новог патријарха, па је на кратко управу над српском црквом опет преузео Јефрем. Нови патријарх Данило III изабран је у јесен 1390. године, или пролеће 1391. Он је значајно допринео стварању култа кнеза Лазара.

Како су Турци, после 1371, напредовали, тако се сужавало и духовно подручје Српске православне цркве. У 15. веку долази до низа промена унутар појединих митрополија и епископија. Некадашња Хумска епископија обновљена је као Лимска митрополија, а Дабарска је променила седиште и назив и постала Милешевска митрополија. Ове две митрополије покривају исту територију и изгледа да не делују у исто време. Под духовном јурисдикцијом милешевског митрополита налазили су се православни верници који су живели на територијама Косача. Од 1404. до 1428. године деловала је православна Београдска митрополија. Овде је Саборну цркву изградио још краљ Стефан Драгутин, да би је после 1403. године обновио деспот Стефан Лазаревић, дозидавши певнице. Храм се налазио у Доњем граду, у подножју Калемегданског брега. У непосредној близини подигнут је двор београдског митрополита. Београдска митрополија је после 1427. године под неповољним условима ипак наставила рад.

Имала је посебну улогу у време српских сеоба, посебно после 1459. године. Када су Турци 1521. освојили Београд, ова црква је међу првима претворена у џамију. Скопска митрополија до 1392. године делује као део српске цркве, као и Доњополошка. Све до 1428, оне нису прекидале везе са Српском патријаршијом без обзира на притисак Охридске архиепископије. Те везе су полако замирале 1439–1444. године, када је охридска црква, ако не пре, проширила своју јурисдикцију на Скопље и Полог. Почетком 15. века у источној Босни почела је да делује нова митрополија – Сребреничка (1412). Она се вероватно угасила одмах по доласку Турака у ове крајеве. Почетком 15. века, Браничевска митрополија тешко је страдала због сукоба Турака и Мађара око Голупца. По подизању Смедерева, њено седиште је из Светог Николе пренето у Смедерево – Смедеревска митрополија. Зетска митрополија такође трпи последице распада државе: Скадарски ратови додатно су уздрмали њену организацију и угрозили поседе. Њено седиште је премештено у Богородицу Крајинску, али је под притиском Млечана напуштено, да би на крају седиште митрополије 1483/1484. године било смештено у Свету Богородицу на Цетињу. Половином 15. века помиње се нова митрополија – Градачка, са седиштем у Богородици Градачкој, за коју се не зна када је подигнута на митрополијски ранг. Током 15. века постоје и следеће митрополије: Хвостанска, Рашка, Топличка, Моравичка, Призренска, Липљанска, вероватно и Кончулска. После пада Смедерева (1459), српска црква није укинута и наставила је да делује до почетка 16. века. На простору Босне и Херцеговине јављају се три епископије (митрополије) које имају ново име: Херцеговачка, Зворничка и Дабробосанска. Херцеговачка је наследила Милешевску митрополију и покривала простор државе херцега Стефана Вукчића. Херцеговачки митрополит пратио је херцега до његове смрти 1466. године. Зворничка је највероватније наследила стару Сребреничку епископију. Стара Дабарска епископија, са седиштем у Светом Николи у Бањи код Прибоја, проширила је своју јурисдикцију западно од Дрине. Духовна јурисдикција Босанске, Херцеговачке и Зворничке епископије пратила је развој османске управне организације и оснивање санџака у Босни.

После нестанка династије Немањића (1371), обласни господари су се у многим областима живота угледали на њих. Тако је било и у ктиторској делатности. У том погледу, највећу активност испољио је кнез Лазар, који је у својој престоници Крушевцу подигао цркву Лазарицу. Уз његову помоћ подигнут је манастир Горњак у клисури Млаве. Његова најзначајнија задужбина је манастир Раваница, где је и сахрањен. Његова жена, кнегиња Милица, изградила је манастир Љубостињу. Српска црква је канонизовала кнеза Лазара после његове мученичке смрти. Његов син и наследник, деспот Стефан, наставио је очеву црквену политику, а његова најважнија задужбина је манастир Манасија, где је сахрањен. Цркву посвећену Светој Тројици освештао је 1418. године патријарх Кирил. Деспот је своју задужбину опасао бедемима и кулама. Сликарство у Ресави представља врхунац у српској уметности позног средњег века. Са доласком деспота Ђурђа Вуковића (1427), ктиторска делатност српских владара замире.

* * *

У средњовековној босанској држави верске прилике су биле знатно другачије него у Србији. Поред православне цркве, највише заступљене у источним крајевима државе, у западним деловима земље доминирало је католичанство, а најјаче се осећао утицај *Цркве босанске* – богумила. Дуалистичка јерес је у Босни почела да се шири крајем 12. века, у време бана Кулина. Богумилски покрет појавио се у бугарској држави средином 10. века. После пада Првог бугарског царства и Самуилове државе (1018), богумилство се проширило и у Византији. Под Комнинима је започело прогањање богумила. Ова јерес се из Далмације проширила на Босну. Изјава на Билином пољу 1203. године односила се на монаштво реда Светога Василија, које је у извесној мери било захваћено јеретичким утицајем. До средине 13. века, босански дуалисти обезбедили су своју егзистенцију и загосподарили некадашњом Босанском бискупијом. Босанско племство штитило је домаћу цркву и јеретике, јер је она била гарант њихове независности. Босанска бискупија није успевала да током 12 и 13. века изађе на крај са јеретицима. У 12. веку, босански бискуп је суфраган дубровачког архиепископа. Босанска бискупија разликовала се од своје метрополе: свештеници су носили народна имена, за једног од бискупа се каже да није знао латински језик. Језик богослужења ове дијецезе био је словенски, а црква се највероватније држала источног обреда. Жариште црквеног живота биле су крстјанске куће (*хиже*). Босански крстјани били су радикални дуалисти, они немају материјалне цркве, избегавају крст као слово Сатанино. Црква босанска није имала црквену организацију. Међутим, она је имала своју јерархију: старешина цркве био је *јейискуй цркве босанске*, у свакодневном говору називан *дједом*. Други степен чинили су *госши*, а најнижи степен представљали су *сшарци*. Крстјани су важили за чуваре правде и закона.

Са развојем рударства, у Босни јача утицај католичанства. Прва стона црква Босанске бискупије изграђена је 1238/1239. године – црква Светог Петра у Брду, у жупи Врхбосни. Међутим, католичанство је претрпело пораз, па се после 1244. године не помиње ни катедрално место у Врхбосни. У 14. веку, босански владари углавном подржавају католичку цркву. У Арнаутовићима (Високо), бан Стјепан II Котроманић подигао је цркву Светог Николе у којој је била владарска гробница. Крајем 13. века (1291), у Босну долазе фрањевци, а 1340. године основана је Босанска викарија фрањеваца. Најстарији фрањевачки самостан подигнут је уз цркву Светог Николе у средњовековним Милама. Развој градова погодује деловању фрањеваца који се везују за градове. Године 1375. помињу се фрањевачки самостани у Сутјесци, Олову, Милама, Сребреници, Ливну; а касније, у 15. веку, у Високом, Зворнику, Фојници, Крушеву, Бобовцу, Врандуку, Јајцу. Током 14. и почетком 15. века граде се фрањевачки самостани и у долини Неретве у Стону, Новом, Бишћу, Имотском, Некрању и Коњицу. Од тог времена православно становништво Хума изложено је сталном деловању фрањеваца.

Од 1443. године краљ Стефан Томаш одлучно помаже католичанство и прогони јеретике. Крстјани се склањају на територију херцега Стефана Вукчића. До 1461. године дошло је до слома Цркве босанске и тријумфа католичанства. Херцегова земља је у највећем делу била православна. Полимље и Подриње су и раније биле православне територије са већим бројем православних храмова (Добрун, Прибој, Милешева, Горажде, Фоча, Самобор, Соко, Тођевац). У северној Босни православно становништво такође је присутно. У околини Бијељине у 14. веку постојала је

православна заједница и црква. У Усори, православни манастири Ступље, Детлак, Липље и Рмањ потичу из средњег века. Православље је овде ухватило корен у време власти краља Драгутина (1284–1316), када се помиње и босански епископ Василије (1293). На сабору у Охриду 1532. године присуствовали су и епископ босански Марко, херцеговачки Максим и зворнички Доментијан. Њихово постојање под турском влашћу сведочи о јаком присуству православног становништва у Босни и Херцеговини и почетком 16. века.

Поред Босне, католици су у далеко мањем броју били присутни и у Србији. Католичке парохије у Србији настају, првенствено, у рударским насељима на основу привилегија датим Сасима. Прва католичка епархија била је у Брскову (1280), са капелом Свете Марије, а касније је овде подигнута и црква Светог Николе. Поред Брскова, 1303. године помињу се још четири парохије: Рудник, Рогозно, Трепча, Грачаница. У 15. веку највећа парохија била је у Новом Брду са две цркве (Светог Николе и Свете Марије). Црква Светог Николе у самом граду, звала се и *Сашка црква*, а према летописима, она је 1466. претворена у џамију. Црква Свете Марије налазила се у подграђу или Доњем Тргу. Ново Брдо је повремено имало четири капелана, а свештеници су често били Арбанаси из Пилота или из Приморја. Новобрдски католички свештеник био је и дум Иван, протовестијар кнегиње Милице и Стефана Лазаревића крајем 14. и почетком 15. века. Каноник цркве Свете Марије једно време је био Мартин Сегон (+1485), касније улцињски бискуп. У Руднику су поменуте три цркве (Свете Марије, Светог Влаха и Светог Стефана), у Трепчи две, у Јањеву једна, у Призрену две. У Црнчи је постојао фрањевачки самостан. Католичких парохија је било и у Копорићу, Плани, Трговишту, Липнику, Црнчи, Крупњу, Зајачи, Беласици, Кратову и Пећи. У Мачви и Посавини налазиле су се католичке парохије Сремске бискупије у оквиру Калочке надбискупије. За јурисдикцију над овим парохијама борили су се Бар и Котор, али је Котор, као економски јачи, имао у парохијама већи утицај. Из једног податка из 1390. године, види се да се Ново Брдо рачунало у которску дијецезу. Али Котор у то време почиње да губи своје позиције у Србији, посебно од 1420. када је трајно доспео под власт Венеције. Последњи период спора између Котора и Бара започео је између 1425. и 1435. године. Прелом се десио 1439–1444, када су Дубровчани подржали Бар, као и деспот Ђурађ. Тако се 1457. године новобрдске цркве наводе у барској дијецези.

2. МАНАСТИРИ И ВЛАСТЕЛИНСТВА

У средњовековној Србији сваки ктитор је својој задужбини обезбеђивао веће или мање поседе. Највеће поседе имале су владарске задужбине. Феудално властелинство у Србији први је почео да стиче Хиландар, чији су поседи били разбацани широм земље. Највећи и најважнији хиландарски поседи налазили су се у Метохији (Хотачка, Призренска и Крушевска Метохија), као и на Косову. Студеница је такође имала поседе у Метохији, а може се претпоставити да је језгро њеног властелинства било у Ибру. Велика феудална властелинства владарских задужбина по правилу су била састављена од више група поседа. Најзначајнији део поседа обично се налазио у близини самог манастира, а остали поседи били су расути по жупама широм земље. Велика властелинства имале су следеће владарске задужбине: Жича (Ибар, Расина, Морава), Милешева (Средње Полимље), своје властелинство морали су да имају и Сопоћани; Свети Стефан – Бањска (Ибар, Косово); Дечани (Косово, Метохија, Плав, Алтин); Свети Арханђели (Призренска жупа); Раваница (Браничево, Мачва); Манасија је такође морала да има своје властелинство. Поред наведених, и остали манастири су имали своја властелинства, од којих нека, по броју поседа, нису много заостајала за владарским задужбинама (Лесново, Архиљевица, Дренча). Манастири су у свом поседу имали села, катуне, планине, пашњаке, млинове, језера и реке. Сви владарски манастири имали су своје зависне људе – рибаре, на Скадарском или Плавском језеру, одакле су се снабдевали квалитетном рибом. Манастирска властелинства, посебно великих манастира, уживала су широка имунитетска права (судски и економски имунитет). Она су представљала значајан економски фактор српске средњовековне државе. Она су била добро уређена и добро настањена и као таква представљала су добре произвођаче који су стварали вишак добара којима се могло трговати. Није случајно да се први тргови јављају у близини манастира.

Такође, при формирању епископија 1220. године, формирано је и феудално властелинство сваке катедралне цркве. За већину епископија подаци нису сачувани. При формирању епархијских властелинстава водило се рачуна да главнина поседа буде у близини катедралног храма, али је било и појединачних, расутих поседа у другим областима. Хумска епископија је главнину својих поседа имала у Хумској земљи и Полимљу, али је појединачне поседе имала и у Брскову, Хвосну, Дршковини. Властелинство Зетске епископије било је у непосредној околини катедрале (Превлака), као и на полуострву Луштици. Поседи епископије били су измешани са поседима которских грађана и католичких цркава. Которани су 1395. и 1420. године заузели Луштицу и поделили земљу. Властелинство је разорено по премештању епископије у Богородицу Крајинску. Крајем 15. века, Иван Црнојевић је формирао мало властелинство за Свету Богородицу на Цетињу, где је премештено седиште митрополије.

Властелинство Липљанске епископије формирао је Стефан Првовенчани. По премештању седишта у Грачаницу, нову повељу издао је краљ Милутин. Поседи су били у непосредној близини храма (Грачаница, Сушица, Селце) и ближој околини. Епископија је појединачне поседе имала и у Доњем Пологу и у Морави. Призренска епископија је, као и остале епархије Охридске архиепископије, имала своје властелинство од 1020. године. Њој је припадала цела жупа Опоље и део

Горе. Епископија је добијала поседе у Призренској жупи и Горњем Пологу, као и у Дреници. Злетовска епископија је имала Лесновско властелинство, село Морозвизд, као и поседе у Брегалници и Пијанецу. На основу очуваних података, види се да су епархијска властелинства била концентрисана око катедралне цркве. Такође, она по свом обиму не могу да се мере са властелинствима великих владарских задужбина, али ни она нису мала и представљају значајан економски чинилац у српској привреди средњег века. Поред десет великих властелинстава владарских задужбина, било је и десет, а касније, петнаестак епархијских властелинстава, што заједно чини главне поседе српске цркве у српској држави. Не треба изгубити из вида ни велики број малих црквених властелинстава, са по неколико, до десетак, села у поседу (Псача, Кориша, Лешје, Каран). На основу изнетог, може се закључити да је српска црква у средњовековној српској држави била највећи феудални господар и тако играла, поред своје основне улоге, и значајну улогу у привреди земље. Црквена властелинства су била добро уређена, права и обавезе су уредно извршаване и поштоване, тако да су она представљала значајан ослонац економске стабилности земље. Она су била велики произвођачи хране, па су вишковима производа снабдевала локална тржишта у земљи и тако утицала на трговину.

VI

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО

1. ГРАДОВИ И ТРГОВИ

У средњовековним српским земљама постоји више типова градских насеља. Да би једно насеље понело назив града, морало је да испуни основни услов – да има зидине (бедеме) који га опасују. У зависности од степена привредне активности и управног значаја, такво насеље је претежно могло бити у функцији тврђаве или и значајног привредног, демографског и урбаног центра. Насеље са развијеним привредним функцијама има и развијено подграђе са тргом. За овакво насеље може да се употреби термин *ӣрад* у пуном значењу, док се код првог типа пре свега може говорити о тврђави.

Најстарија градска насеља у српским земљама били су *насељени* градови Константина VII Порфирогенита. У српским приморским земљама већину ових градова је било могуће убицирати (види напред), док је у Србији то било знатно теже. Само су Салинес (Соли – Тузла) и Достиник (Дрсник на Клини) са сигурношћу убицирани. Ови градови највероватније нису били једина градска насеља, посебно не у Србији, већ су они представљали вероватне управне центре и најважније тврђаве у земљи. Судбина ових центара била је таква да они углавном нису преживели 12. век, а ако и јесу (Стон, Благај, Требиње), нису играли значајну улогу, или су претворени у сеоска насеља (Ошље и Глумине у Хуму). После 12. века, појавиће се нова градска насеља и тврђаве, а на истоку ће опстати и један број градова чији су корени антички или рановизантијски (Ниш, Призрен, Липљан, Скопље). Слично се може рећи и за приморске градове у Дукљи, који настају на античким коренима (Скадар, Бар, Улцињ, Будва, Котор).

Од 12. века, са развојем трговине и заната, у српским земљама се лагано развијају и градски центри. У источним деловима, после византијске реокупације 1018. године, дошло је до релативно брзог оживљавања градских центара. Градови се ту јављају у новом руху и често под новим именом (Београд, Браничево, Ниш). На западу тај процес није наступио, па се јавља подвојеност у степену урбанизације. Са појавом Саса половином 13. века и развојем рударства, урбанизација Србије и Босне добиће нови замах. Према начину постанка и према степену развијености комуналног уређења, градска насеља се могу поделити у неколико категорија. Прву категорију чине градови у Приморју и Зети који имају античке корене постања и комунално уређење по угледу на италијанске комуне. Карактерише их висок степен аутономије у односу на централну власт. Степен аутономије директно је зависио и од економске моћи града, тако да је Котор, као економски најјачи, имао и најразвијенију аутономију. Средњовековни Котор баштинио је традиције античког Акрувијума. До 13. века, град је изградио институције свог аутономног комуналног уређења: власт кнеза, племићко веће и чиновнички апарат. Под Немањићима, комунално уређење Котора достигло

је своје зрело доба. На челу града налазио се кнез кога је постављао српски краљ, у почетку са широким овлашћењима која су јако сужена до краја 13. века. Кнез је власт делио са већем у које су улазили племићи и са народном скупштином. Племићко веће постепено прераста у Велико веће, а скупштина у потпуности губи значај. У доба развијене комуне, Мало Веће и тројица судија чинили су градску владу, а њиховим заседањима је председавао кнез. Веће умољених је у Котору основано 1372. године и убрзо се претворило у најважнији орган аристократске власти: одлучивало је о рату и миру, надзирало рад осталих комуналних органа, слало посланике у иностранство и објављивало законе. По успостављању млетачке власти у Котору, 1420. године, доћи ће до деградације комуналних институција. То важи и за остале градове у Зетском приморју који су потпали под млетачку власт. Поред Котора, у ову групу градова спадају и Скадар, Бар, Будва, Улцињ, Дриваст, Дањ, Сард, Цавтат и Стон. Овим градовима управљају већа њихових грађана – племића, а кнез је представник српског владара. У њима не постоје све институције комуналног уређења, као што је то био случај у Котору, јер је њихов комунални и економски развој био слабији него у Котору.

У другу скупину спадају градови које су Срби током времена освојили од Византије. Њих карактерише потпуно одсуство самоуправе. Овим градовима управља владар преко свог локалног представника – кефалије. Титула је иначе преузета од Византије. У ову скупину спадају градови: Призрен, Скопље, Липљан, Велес, Штип, Велбужд, Ниш, Сер и други. Најизразитији представник ове групе градова је Призрен, који се нашао у српским рукама 1183–1190, а потом је од 1207. године трајно ушао у састав државе Немањића. До почетка 14. века развио се у јак привредни центар, захваљујући чињеници да се налазио на Зетском путу који је спајао Косово и Метохију са Зетским приморјем. У граду је током 14. века постојала знатна колонија дубровачких трговаца, а град је ковао и свој новац. После 1371. године долази до опадања Призрена, а 1433. године, Дубровчани га помињу као напуштено трговачко место. Град је од раног средњег века био и епископско средиште, што је доприносило његовом развоју. Градом је управљао кефалија кога је постављао српски владар. Он се старао о закупу царина, неповредивости земљишне својине, реду и безбедности. У Призрену се установа кефалије одржала до пада под турску власт 1455. године. Призрен је имао и кнеза који је био најближи помоћник кефалије у цивилним пословима у локалној управи. Они су заједно судили ситније имовинске спорове. У управи градом учествовали су и цариници који су судили трговцима због неплаћања царине и трговачких преступа. Развијена трговина и занатство, присуство ситне властеле и стварање домаћег слоја трговаца чинили су Призрен једном од најурбанизованијих средина у Србији 14. века.

Трећу групу градских насеља чине она на чије су уређење и настанак утицали Саси и развој рударства. Нису сва рударска насеља имала идентично уређење. У познатијим рудницима (Ново Брдо, Сребреница) градске послове је водило веће од 12 грађана (**purgari**). Веће пургара имају и Фојница, Олово и Зворник. Ново Брдо је имало свој статут, а Сребреница је имала градски печат и посебан рударски закон. У овим градовима, владара представљају војвода и кнез. Поред већ споменутих, овој скупини градских насеља припадају и Брсково, Рудник, Трепча, Јањево, Плана, Беласица, Крупањ, Липник, Крешево и други. Рударска насеља врхунац свог развоја достижу после 1430. године. Тада долази до наглог пораста производње сребра и злата. Успон

није подједнако трајао, са првим падом Деспотовине (1439), долази до стагнације, а после 1444. до оживљавања, али ова насеља више не достижу ранији ниво. Педесетих година 15. века трговина се помера на север и северозапад Србије. Развија се српско Подриње (Крупањ, Зајача, Запланина, Трешњица), а нарочит значај добија Смедерево у коме се, после 1445. године, налази најјача колонија дубровачких трговаца. Они су у граду имали своје радње где се трговало тканинама, накитом, оружјем, кожама. Било је и дубровачких занатлија у граду. Најзначајнији и највећи град, настао развојем рударства, јесте Ново Брдо. Овде је прва рударска насеобина основана почетком 14. века, од стране Саса. Главни представници централне власти били су кефалија и кнез, а у време Деспотовине, војвода. Они су управљали градом заједно са већем од 12 пургара, што је оваквој врсти насеља обезбеђивало одређени степен аутономије. У граду је радила и ковница новца.

Четврту скупину чине јака утврђења на важним стратешким тачкама. Њих често карактерише потпуно одсуство привредне функције или је она у другом плану. Код једног броја ових тврђава у 14. и 15. веку развија се подграђе као центар прврелне делатности. Један од најстаријих српских утврђених градова је Рас, кога су Срби преузели од Византије. Налазио се код данашњег Новог Пазара, на локалитету Постење. У ову скупину спадају и Звечан, Брвеник, Голубац. Близак овој скупини, по својој функцији, јесте и један број тврђава које настају у 14. и 15. веку као реакција на распад централне власти и опасност од Турака. У Босни је настао велики број оваквих утврђења. На пример, Соко на саставу Пиве и Таре, главни град Косача, сви градови у Полимљу (Милешевац, Ковин, Добрун и други), у Србији Борач и Честин такође су блиски овој врсти утврђења, као и Ужице. Већина их је по доласку Турака напуштена.

У пету групу спадају најмлађа градска насеља која су се од времена владавине кнеза Лазара развијала самостално. Ту спадају, пре свега, престонице Лазаревића и Бранковића. Први из ове групе је Крушевац, престоница кнеза Лазара. Ту спада и Смедерево, још једна српска престоница из времена деспота Ђурђа Вуковића. Условно, овој групи припада и Београд који је био српска престоница од 1402. до 1427. године, али је он са повратком Угара у град изгубио ове карактеристике. Овој скупини припадају и Сталаћ, Копријан, Лесковац, Прокупље. Ови градови су морали да одговоре војним потребама времена, али су представљали и привредне центре своје околине. Ова подела је условна, јер има градских насеља која се могу сврстати у више група, али им је једна од улога била доминантна.

Са налетом Турака и увођењем ватреног оружја, мења се начин ратовања. Градови се утврђују без обзира на порекло и начин управе. Монументалне куле и зидине добијају Ново Брдо, Сталаћ, Крушевац, Раваница, касније Београд, Ресава и Смедерево. У Босни се утврђују Бобовац, Високи, Врандук, Сребреница, Јајце. Утврђени град је по правилу био дводелан: мањи, унутрашњи град (кула), који је био зона последње одбране и највиши ступ (кула) града (донжон – кула). Бедеми града показују тенденцију ширења (у Ресави 3, 50 м), а мења се и њихова висина (у Београду 7 м, а у Ресави чак 11 м). У малом, горњем граду, међу најчвршће бедеме смешта се двор владара (Крушевац, Бобовац, Јајце, Београд) или властелина (Сталаћ, Соко, Добрун, Липовац).

Град је подизан на погодном месту: на гребенима, над реком, на ушћу двеју река. Бедеми су били дебљи на незаштићенијим деловима. Главна капија обично је у саставу

главне куле (Голубац, Јајце, Бобовац). Стамбени објекти унутар града углавном су од дрвета. У доњем граду, као средишни простор, истиче се трг (Ново Брдо, Фојница, Сребреница), на коме се налазила црква (Фојница, Сутјеска) и јавни бунар (Фојница). Ту се одвија јавни и пословни живот. Око трга, трговци подижу куће и отварају своје радње. На тргу, или близу њега, подижу се зграде намењене цариницима (Призрен, Борач), а у већим насељима било је и правих гостионица. У градовима је било и занатских радионица, најбројније су ковачке радње, а помиње се у једном случају и кланица. Градови у Приморју су имали своје дистрикте, чија је величина зависила од економске и политичке моћи града. Највеће дистрикте имали су Котор и Скадар, а мање Будва и Бар. У унутрашњости, град је имао свој *метох* – градско земљиште. То је аграрна околина града која се пружа до међа првих сеоских атара. У случају Призрена, она износи од два до пет километара. У метоху су становници града имали своје њиве, винограде, воћњаке. Поред Призрена, градски метох је посведочен и добро уочен код Ниша и Прокупља.

Развој рударства у Србији и Босни доводи до развоја градова. У рударским подручјима ничу нова насеља у којима се тргује и у којима се људи баве занатством. Долази до општег пораста трговине, у чему велику улогу играју Дубровчани. Саси дају печат рударским насељима, али се већ средином 14. века словенизирају. Дубровчани су финансирали рударску производњу и били носиоци трговине у рударским насељима. Они формирају своје насеобине (колоније) у Новом Брду, Трепчи, Јањеву, Сребреници, Фојници, Руднику, Крупњу, Бохорини, Зајачи, Беласици, Плани. Поред Дубровчана, до шесте деценије 14. века присутни су и Которани, посебно у Брскову. У градовима, посебно рударским, живеле су и разне врсте занатлија: ковачи, кројачи, обућари, кожухари, месари, дрводеље, седлари, клобучари, пушкари, свећари, каменари, пекарице. Занатлије су биле настањене у подграђу и имале су своје цеховне организације на челу са протомајстором. У подножјима појединих тврђава формирају се подграђа, посебно на важним путним правцима (Подбиоград, Подборач). Подграђа се у домаћим изворима називају варош.

Посебну групу насеља у средњовековним српским земљама чине **тргови.** Треба разликовати трг као тип насеља од трга у граду или подграђу, као централног простора у градском насељу где се тргује. Настанак трга, као типа насеља, везан је за окупљање ради трговине на једном месту одређеног дана у седмици. Тргова је било широм земље још у 12. веку (Дријева, Хоча, Книнц), а најпознатији су били Дријева на Неретви и Свети Срђ на Бојани, где се продавала со. Било је и малих тргова који су израстали из сеоских насеља (Крушево, Торник). Трг је представљао насеље отвореног типа, без зидина и бедема. Са појавом Саса и развојем рударства, долази до развоја трговине и тргова. Дуж путева који воде из унутрашњости ка Јадрану, пре свега ка Дубровнику и Котору, ниче низ тргова, а испод тврђава ничу подграђа која такође врше функцију тргова. На важним трговима настају колоније дубровачких трговаца као стална насеља (Дријева, Фоча). У скоро сваком рударском насељу развија се трг. Такав је случај са Новим Брдом, Сребреницом, Фојницом и другим насељима. Дубровчани стално насељавају, између осталих, и Сребреницу, где подижу куће. Ту се развијају и занати. Под окриљем Сребренице, развија се више економских центара у околини (Љупсково, Ликорда, Перин). У Подрињу јача подграђе Зворника где настаје јака дубровачка

колонија (око 640 чланова). Успону Зворника допринела је близина Сребренице и положај на раскрсници важних путева (Србија, Босна, Угарска). На Дринском путу развија се Фоча, у Горњем Подрињу. Она се 1366. године помиње као трг и караванска станица. На исти начин се развија и Горажде (1376). Као мањи тргови, на овом путу развијају се Устиколина и Церница. Даље на овом путу развијају се Пљевља, а у Полимљу настаје трг Пријепоље, као најважнији трг и караванска станица. Оно се као трг први пут помиње 1343. године, али му почетке треба тражити у време оснивања манастира Милешеве у 13. веку. Сва велика манастирска властелинства имала су у свом поседу бар један значајан трг преко кога су могла да пласирају своје вишкове производа и тако доприносе развоју трговине и привреде уопште. Свој развој је на тај начин отпочело и Пријепоље.

У средњој Босни се као економски центар развија Подвисоки, захваљујући близини Фојнице и Крешева. У 15. веку нагло се развија Фојница и у њој дубровачка колонија (365 чланова). У Врхбосни се развија трг Торник, а у Семберији, трг Четвртковиште (данашња Бијељина). У близини средњовековног Торника, у турско време развиће се ново градско насеље – Трговиште (Сарајево).

У Србији се тргови такође развијају уз градове као подграђа, у оквиру рударских центара, али услед развоја трговине, и на важним путним правцима. Већ смо споменули Пријепоље, поред кога се у Полимљу развио читав низ мањих тргова и караванских станица (Бреза, Лим, Будимља). Поред Призрена, а затим Новог Брда, у овом делу Србије, као значајан трговачки центар развија се Приштина. У 15. веку настаје читав низ нових тргова, као што су: Паракинов брод, Јагодина, Ваљево и други. Они су, пре свега, резултат унутрашњег увећања трговачког промета, као и промета путника.

2. СЕЛА И ЖУПЕ

Жупа је основна управно-територијална јединица у српским средњовековним земљама. Једну жупу чини скуп више сеоских насеља и бар једна тврђава или град. Свака жупа у развијеном средњем веку има своје међе и своје име. Велики број њих добија име према имену реке у чијој се долини простире (Ибар, Белица, Лепеница, Топлица, Лаб, Ситница, Битва, Брезница, Лугомир, Морава, Усора, Плива, Босна), а када дође до поделе такве жупе, она у доњем току носи име Доња, а у горњем, Горња жупа (Горњи и Доњи Ибар, Горња и Доња Лепеница). Код оних жупа које не добијају назив према неком хидрониму, опет у географском смислу њиховим одређењем доминира неки водоток. На пример, жупа Лука на доњој Неретви, жупа Левач на реци Лугомир или Црна Стена у долини Лима. У приморским земљама, жупе су формиране у долини Неретве (Лука, Вечерић, Неретва) и у крашким пољима, према којима носе имена (Имота, Попово, Требиње, Дабар). Већина жупа у Дукљи формира се око Скадарског језера (Лушка, Подлужје, Купелник, Облик). Један број жупа носи назив према граду који је управно средиште жупе (Призренска жупа, Брвеник, Борач, Будимља, Брсково). То су такозване *градске* жупе. На челу жупе налазио се жупан, а у њој је постојала и колективна одговорност. Жупе су се углавном простирале у низинама, у долинама река, крашким пољима и равницама. Мада има и жупа на већим надморским висинама (Сенице, Јелци, Рашка). Међе међу жупама су била пуста брда, планине, карст, реке, а у густо настањеним подручјима, и гранично камење (мраморје).

Жупу чине села која такође имају своје међе. Све обрадиве и необрадиве површине које се везују за неко сеоско насеље, било да се зову отес, метох или атар, пажљиво су омеђене и тиме издвојене као целина и у односу на суседна насеља и у односу на жупу којој припадају. Са привредног аспекта, омеђиван је сваки комад земље на коме је неко стекао искључиво право коришћења (посебно обрадиве површине). Необрадиве површине унутар атара насеља имају такође своје господаре, обично или цело насеље или целу жупу. Све то утиче на стабилизацију и непроменљивост међа, али се оне упркос томе ипак мењају. Крчењем и стварањем нових обрадивих површина, шире се границе атара појединих насеља. Простор жупе обухвата целокупно заједничко необрађено земљиште (шуме, паше, воде) и обрадиво тло, подељено између насеља у жупи. Заједничке површине користило је цело село или жупа. Временом, родовска аристократија прибавља све већа права над заједничким земљиштем – рађа се феудална класа. Феудалац постепено разара интегритет жупског и сеоског поседа. Тај процес се у српским земљама одвија током 14. и 15. века.

Сеоска насеља по жупама могла су бити у поседу цркве, владара или феудалаца. Захваљујући природи изворног материјала, располажемо са највише података о сеоским насељима у приморским земљама (Требиње, Хум), а у унутрашњости се већина података односи на села која су припадала манастирским властелинствима. Детаљније податке о величини сеоских насеља пружају дечанске хрисовуље и први турски дефтери. Из анализираног материјала видљиво је да је већина насеља на Косову имала од 40 до 60 кућа, а великим селима сматрала су се сва села која су имала преко 80 кућа. Села су оснивана у близини пијаћих вода, ретко поред самих река, посебно не поред већих водотокова због поплава. У Приморју, у красним пољима, села су оснивана по ободима

поља јер су дна плављена подземним водама. Од близине воде зависио је развој сеоског насеља тако да су се у безводним крајевима одржала само насеља настала поред вода. Многа насеља у српским земљама имају хидрографска имена (Бели Поток, Врела, Извор, Ушће, Криви Вир, Баре, Сопот, Језеро, Мутница). Села нису оснивана поред сваке воде. Избегаване су обале река које су се често изливале, као и терени где су избијале подземне воде, а и мочварна земљишта. На оваквим теренима села су оснивана по брдима уз тешкоће у снабдевању водом. Археолошки налази показују да су сеоска насеља старијег раздобља (7–12. век) била, по правилу, у долинама река са високим обалама. Извори пијаће воде и близина реке или потока били су пресудни у избору места за оснивање села. Главни узрок формирања сеоских насеља у близини воде било је њено коришћење за пиће. За снабдевање пијаћом водом најчешће су коришћени студенци. Богатство терминологије у средњовековним изворима сведочи о важности студенаца и њиховој употреби. Село је имало колективну одговорност када је реч о безбедности путника у атару села, дакле, није смело сакривати лопове и разбојнике. Ако би се то десило, село је спаљивано или расељавано. Такође, колективна одговорност је постојала и код крађе коња. Сеоска општина је одлучивала и о коришћењу заједничких површина у атару села (паше, воде, горе).

У повељама се поред села, често наводе и засеоци и селишта. Термин *селишће* има више значења, али најчешће означава напуштено село. Села су напуштана из различитих разлога: због ратних пустошења, болести (куга), необуздане феудалне експлоатације становништва. Селиште је чувало своје међе (атар), јер је постојала могућност поновног насељавања. Заселци су села у зачетку. Они сведоче о демографском порасту и развоју неког насеља. Из дипломатичке грађе видљиво је да многа насеља у 13. и 14. веку имају заселке. Село Простење (данас Прошћење у долини Таре) имало је половином 13. века чак седам заселака. Када заселак нарасте, он се одваја од села и са својим атаром постаје посебно село. На пример, данашње село Добриловина настало је од истоименог заселка села Прошћење. Број кућа, стицање посебног атара (међа) и посебна колективна одговорност према господару земље и држави, били су обавезни предуслови за то да један заселак прерасте у село.

3. КАТУНИ

Становништво које се професионално бавило сточарством, српски извори називају Власима (власима). Они су у почетку представљали романизовано староседелачко становништво Балкана. До 14. века, Влахе је увелико захватила словенизација. Добар пример за праћење овог процеса представља катун арбанашких Влаха Бурмаза. Они почетком 14. века стижу у залеђе Дубровника, као катун који је тек захваћен процесом србизације. До 1476. године и турског пописа, овај катун је у потпуности србизиран. Процес није текао истовремено у свим катунима и зависио је од степена њихове укључености у структуру српске феудалне државе.

Насеља у којима су живели Власи називају се **катунима.** У време развијеног феудализма, катун је насеље које се састоји из два елемента. Овај појам подразумева зимовишта и летишта. Зимовишта се налазе у жупама и она у 14. и 15. веку већ представљају стална насеља, а летишта су на планинама где Власи *издижу* стоку на пашу током лета. Катуни у ово време имају тачно одређене међе, што се, на пример, види у Светоархађеловској хрисовуљи (Власи Блатичани, Сушичани, Драгољевци). У оквиру тих међа, помињу се чак и виногради, што значи да се Власи баве и земљорадњом као секундарним занимањем. За ово су добар пример Власи Псодерци са властелинства Светог Николе у Врању, који као радну обавезу имају и обраду винограда свог феудалног господара (цркве). Да би умели ваљано да обаве овај посао за свог феудалног господара, они су морали да имају и своје винограде које су обрађивали.

Власи су имали посебне обавезе на манастирским властелинствима, које су се разликовале од оних које су имали земљорадници. Вести о њима постоје у нашим повељама још од Немањине оснивачке повеље Хиландару, када је он приложио Радово и Ђурђево судство, свега 170 Влаха. Велики манастири имали су по десетак и више катуна (Бањска, Дечани, Свети Арханђели). У повељама, овим манастирима саопштен је *Закон Влахом*. Према овим одредбама, издвајају се две скупине влаха: војници и ћелатори. Обе категорије имају заједничке (десетак) и посебне обавезе према феудалном господару. Војници су били у бољем положају, а ћелатори су морали да обрађују манастирску вуну и да чувају манастирска стада. На властелинству Светих Арханђела код Призрена постоје три категорије влаха: поред војника и ћелатора (*убоīи*), помињу се и *īоклоници* који сами себи обрачунавају десетак. То је у ствари старешински слој у катунима (катунска аристократија).

Из повеља је видљиво да власи имају и неке обавезе које немају везе са њиховим основним занимањем. Тако су у Бањској неки од њих дужни да за манастир косе три дана сено, а на властелинству Светог Николе у Врању дужни су да окопавају манастирски виноград. Ове одредбе указују на то да су у питању засељачени власи који се баве и земљорадњом. Ова појава је видљива и у првим турским пописима. Власи су се земљорадњом бавили у жупи, тамо где су им била зимовишта, а феудалац им је постепено наметао обавезе земљорадника.

Катун као пореска јединица увек броји 50 клетишта (кућа). Обавеза давања две овце и две јагњеће коже годишње једнака је на свим властелинствима. Једино бањски власи дају мали десетак од сточарских производа. Доносећи одредбе о Власима, у појединим санџацима Турци су основне обавезе преузели из законских одредби српског

средњовековног права. Власи су чували и манастирску стоку, што није радио цео катун, већ пастири, који су за свој труд добијали материјалну надокнаду (*белеī* и *месечину*).

Без обзира на разноврсне обавезе према феудалном господару, статус влаха био је повољнији од статуса других категорија зависног становништва, посебно када се он упореди са меропсима. Транспортна и пастирска служба омогућавала им је остваривање новчане зараде која није била доступна земљорадницима. Војничка служба им је гарантовала личну слободу, одређену сигурност и способност одбране. Српско средњовековно друштво било је свесно ове разлике, па су владари и феудални господари настојали да спрече прелазак из земљорадничког у влашки социјални статус. Због тога је на појединим властелинствима забрањивано да се *Србин жени у Влахе*. Из законских одредби је видљиво да је таквих покушаја било, па их је законодавац забрањивао, а ако су се већ десили, онда такви нису могли постати војници, већ су или остајали меропси или постајали ћелатори. Радило се на спречавању одлива земљорадника и непотребном увећавању војничког слоја. Појава није имала масовне размере, што се види и по томе што одредбе о њој нису унесене и у Душанов законик.

Са доласком Турака, власи су укључени у османски војни систем. Били су ослобођени харача, па због тога нису имали сатус раје, а плаћали су фирулију (један златник од куће), две овце од куће (једну са јагњетом и овна), а од катуна, једну чергу, котур сира, три конопца, шест улара, мешину масла и једног овна. Први турски пописи бележе да су власи искључиво социјална категорија становништва. Бити влах више не подразумева обавезно бављење сточарством као основним занимањем. Али подразумева одређени вид служења у турској војсци, и то на пет кућа, један војник иде у војни поход. У османски феудални систем, власи су ушли колективно, са својим старешинама и самоуправом. Сачувани пописи показују да је влаха било у свим новоосвојеним областима. Њихов статус регулисан је посебним законима. Други талас влаха у северној Србији донео је кнежинску самоуправу са кнезовима као старешинама (Бакићи). Померање турске границе на север (после 1521) имаће утицај и на положај влаха. У северној Србији и Зворничком санџаку влашки статус званично је укинут 1536. године, а власи су преведени у рају.

У повлашћене категорије становништва у османском царству спадали су и дербенџије (чувари путева у кланцима и на превојима), мостари, соколари, јастребари и оризари. Сви они су у првом веку турске власти углавном били хришћани.

На простору српских земаља издвајају се две велике скупине Влаха: Херцеговачки Власи, који се деле на Доње и Горње, и на влашке скупине на простору Црне Горе. У другој половини 15. века, велике скупине Влаха срећемо и на простору нахија Милешева, Љубовиђа, Комарница, Пива и Кукањ. Током 15. века, земљорадничка насеља у Зети, посебно у Горњој Зети, губе ранији значај који постепено преузимају катуни. Један део Влаха прелази на земљорадњу, али су и даље чували систем катунске организације. Група више катуна повезује се у вишекатунску заједницу. На ово окупљање утицала су несигурна времена и слабљење и нестанак државне власти. Због свега тога, у овим заједницама јача локална самоуправа. Млечани и Црнојевићи признавали су ова стечена права, настојећи да катунске ратничке дружине привуку на своју страну. До средине 15. века, ове ратничке дружине стекле су пресудан утицај на све послове у Горњој Зети, а посебно се истичу Малоношићи, Пјешивци, Бјелопавлићи и Лужани.

Као посебне скупине издвајају се и Хоти, Тузи, Матагужи, Грље. Кучи су боравили источно од Подгорице, а после 1455. године обухватили су и Купусе и Рашеће. Слично њима, и Пипери су били многобројна и утицајна скупина чије се језгро налазило у околини Медуна. Они су после 1455. године обухватили и Букмире, Бушате, Рогаме и Мрке. Територија Малоношића налазила се између Доње Зете и Мораче, а заједно са Голубовићима, они су чинили једно *братство* (племе). Њима је Иван Црнојевић постављао кефалију, који је деловао заједно са представницима локалне самоуправе на челу са кнезом, а 1492. године, то је био Нико Строисалић. Они по доласку Турака губе на значају. Почетком 15. века велики број ратника могли су да покрену и Бјелопавлићи који су заузели долину Зете. По попису из 1475/1477. године, они су били подељени у четири џемата. Између Бјелопавлића и Кчева боравили су Пјешивци. Поред везивања катуна за одређену територију, дешавало се и да припадници једне влашке скупине бораве у различитим крајевима. Тако се 1455. године део Никшића налази у Горњој Зети, а део у Полимљу и Потарју, а 1457. године, помиње се и њихова трећа скупина у жупи Оногошт. На сличан начин су се померали и Васојевићи. Једна њихова скупина је 1444. године боравила око Медуна заједно са Пиперима. Међутим, већ 1455. године они су изван области Црнојевића, што значи да су се померили према Лиму. Катунска организација развила се и у матичним крајевима Црнојевића, па је у 15. веку посведочена код Ћеклића, Балошана, Бјелица, Озринића и Његуша. До 1475/1477. године, катунска организација била је увелико развијена код Дробњака и Бањана. Први су тада пописани у чак седамнаест џемата, Бањани у девет, док су у Пиви Власи такође били пописани у девет џемата.

4. СТАНОВНИШТВО

До освајања краља Милутина (1282–1284) и краља и цара Душана (1334, 1342–1348), огромну већину становништва у средњовековној Србији чинили су Срби. У унутрашњости, у брдско-планинским крајевима, живели су потомци давно романизованих староседелаца – Власи. Већина Влаха је до 14. века у доброј мери србизирана. У приморским градовима (Скадар, Котор, Улцињ, Бар, Будва, Стон) одржале су се скупине романизованих староседелаца које су Срби називали Латинима. Од средине 13. века у Србији је присутна и мања скупина немачке народности – Саси, који су дошли као рудари. Ширећи се на југ, Србија је загосподарила и Северном Албанијом, где су већинско становништво чинили Арбанаси. Власи и Арбанаси углавном су били сточари, а Латини поморци, трговци и занатлије. Са Душановим освајањима, у оквирима српске државе нашао се и велики број Грка. У босанској држави, после освајања Стјепана II и Твртка I Котроманића, нашли су се Срби, Хрвати, Власи и романизовани староседеоци у приморским градовима.

Посматрано на општем плану Балкана и уобличавања његове етничке карте, најважнији процес у средњем веку јесте укрупњавање, услед кога на место великог броја малих група (7. век) долази мали број великих етничких група (15. век). Полазна тачка овог развоја јесте мноштво *склавинија*, а имена Срба, Бугара и Хрвата су се раширила на далеко већем простору него у првим вековима по њиховом доласку на Балкан. Узроци овог ширења су: демографски раст, унутрашња колонизација, освајања, преслојавања, стапање и асимилација блиских група. Интеграцији етничког простора доприноси и трајност државне формације, династије и владара (Немањићи, Котроманићи). Ни језик није препрека интеграцији: Власи се утапају у словенско окружење, они немају трајну политичку организацију, што доприноси њиховом осипању и губљењу. Језичко прилагођавање, које је видљиво по именима, срушило је прве баријере. Романи су се одржали у аутономним градским комунама, али су територије дистрикта ових градова словенизоване (Котор – Грбаљ). Арбанаси (Албанци) су очували матичну компактну територију, обележену етничким именом. Хришћанство је такође доприносило уобличавању етничке карте, јер је мрежа црквене организације била важан интегративни фактор. Утицај цркве на диференцирање Срба и Хрвата, као и на индивидуализацију босанског становништва (Црква босанска), био је веома јак. Нови талас верског утицаја на формирање етничке свести долази са османлијском влашћу и укорењивањем ислама. За Дубровчане, из њиховог угла посматрања, најдубља подела била је подела на Србе и Латине.

Крајем 14. века, српске земље спадају у ређе насељене области Европе. Просечна густина насељености није прелазила 10–12 становника по квадратном километру, док је у исто време у неким земљама Западне Европе она износила 28–35 становника по километру квадратном. Судећи по узгредним подацима из дипломатичке грађе, српске земље су биле у сталном демографском успону од друге половине 11. века, па све до појаве куге (*црна смрт*) у периоду 1343–1352. године. После тога, бележи се демографска стагнација и пад. Поред куге, узрок овој појави је и промена политичке ситуације и појава Турака на јужним српским границама. Њиховом притиску биле су изложене најгушће насељене области на југу, а простори на северу су тек од времена владавине кнеза Лазара доживели демографске промене, које су већим делом изазване

миграцијама са југа, а не природним приираштајем. Успон рударства, посебно у 15. веку, благотворно је деловао на демографске промене, али није могао да заустави негативну стопу раста која је била последица турских напада и освајања која су често била праћена појавом епидемијских болести (куга, богиње).

Поред ратних пустошења, а упоредо са њима, на демографске промене негативно су утицали глад и болести, пре свих куга. Тако је притисак сиромашних и гладних на Дубровник био сталан, због честих појава глади у залеђу, изазваних неродним годинама, сушама и ратним пустошењима. Ратови великаша у залеђу (Косаче и Павловићи) изазивали су глад, страх и праву најезду становништва из залеђа. Дубровчани су у више наврата гладне превозили у Апулију (на пример, 1454). Такође су прибегавали извозу житарица из града у залеђе како би ублажили последице глади (1280–1282, 1303, 1307). Продори Турака погоршавају ситуацију, па велики број гладних стиже под зидине града Светог Влаха 1454, 1456, 1457. године.

У време великих глади, људи су се продавали у робље како би преживели. Становништво српских земаља, посебно из Босне, стиже у Италију као робље или као слободна радна снага. Најчешће као кућна послуга, али и као радници у занатским радионицама. Момци и девојке из Хума и Требиња одлазе у Дубровник као послуга, али и на учење разних заната. Већина се није враћала у свој завичај.

Пре првих турских пописа (дефтера) могуће је говорити о тенденцијама у развоју становништва и насељености простора. У том периоду пораст становништва је видљив на основу појаве заселака, крчевина и проширивања обрадивих површина. Производња житарица је била основни услов за пораст становништва у једном насељу. Нове њиве, које су биле стечене крчењем, значиле су више хране, а тиме и пораст броја становника. Тек најранији дефтери пружају извесне демографске податке на основу којих се може стећи поузданија слика о мрежи насеља и насељености. Природа пописа је таква да не пружа потпуну слику, јер не пописује укупно становништво нити све категорије становништва. Најчешће се пописује само раја, то јест становништво које плаћа харач. Пописи показују различиту густину насељености појединих области српских земаља. Па тако у целој области Бранковића 1455. године пописано је око 70.000 људи, а у Хумској земљи 1475. године око 30.000. У Полимљу 1475–1485. године пописано је такође око 30.000 људи.

У средњем веку, основна јединица је *кућа*, што је у изворима често синоним за **задругу**. Порез се купио по кућама, а она је одговарала за све своје чланове. Ако су одељени у инокосне породице, они неће плаћати за неверу и сваку другу кривицу, брат за брата, отац за сина, рођак за рођака, већ ће платити само кућа онога ко је крив. Ове одредбе Душановог законика подстичу стварање инокосних породица и деобу задруге. Оне су се делиле и растављале на низ инокоштина. На издвајање из задруге у изворима наилазимо још у 13. веку, на властелинству Богородице Бистричке. Овде је одређено да син, када се ожени, седи још три године са оцем, а после тога мора да се одели у посебну кућу. Тиме се штити инокосност породице, јер је власти било у интересу да дели куће и повећава приход од пореза. Ако је тако издвојени домаћин сам, господар властелинства му даје *сӣишника*, па они удружено господару врше работе.

Кућу чине особе окупљене око једног огњишта, које у том простору производе, троше и поседују одговарајући земљишни комплекс. Задругу сачињавају сродници

који су заједно у кући, али живот на једном огњишту не мора увек бити задруга, јер се као издвојен из задруге сматра *одељен хлебом и имањем*. Без заједнице рада, задруга не може постојати. На српску задругу у средњем веку утичу економски и порески систем, који нису наклоњени задрузи. Дужина живота у средњем веку утиче на то да је задруга најчешће заједница једне генерације браће (братска). У области Бранковића 1455. године најчешћи вид задруге и тип породице јесте братска задруга.

За анализу структуре и величине задруге највише података пружају дечанске хрисовуље, а за другу половину 15. века, први турски дефтери. Дечанско властелинство обухватало је четрдесет села и девет катуна, у њима је било 2.097 кућа меропаха, заједно са мајсторима и поповима, и шездесет девет кућа сокалника, као и 266 кућа влаха (сточара). На целом властелинству је било 2.432 куће или око 12.000 становника. Ако се упореде подаци о кућама из Дечанске хрисовуље, издате 1330. године, и из оне коју је издао краљ Душан 1343–1345. године, види се да је већина кућа из 1330. године остала иста, а неке су ишчезле или су се поделиле. У неким насељима забележен је и један број нових кућа, али се не може утврдити да ли се ради о придошлицама или о онима који су у међувремену постали пунолетни, па се издвојили у инокосне куће. Код нових задружних кућа извесније је да се ради о досељеницима, мада се код братских задруга не може у потпуности искључити природни прираштај, посебно код оних од два до три мушка члана.

Из анализе структуре кућа дечанског властелинства може се закључити да је бар једна четвртина становништва живела у инокосним породицама. Најбројније су мале задруге са две или три одрасле мушке главе, нешто су ређе оне са четири одрасла мушкарца. Велике задруге са шест и више мушких особа представљају реткост, а у многим насељима их уопште нема. На мале задруге и инокосне породице отпада око 70% кућа дечанског властелинства. Најучесталији тип задруге била је заједница оца са одраслим синовима (очинска задруга) и заједница ожењене браће (братска задруга). И Душанов законик говори о задрузи у смислу заједнице очева, синова и браће, што значи да је у целој земљи овај вид задруге био доминантан. Анализа пописа области Бранковића показује да се ова ситуација за 100 година није битно изменила и да и даље доминирају очинска и братска задруга. Доминација братске задруге је природна због кратког животног века. И задруге и инокосне породице подложне су променама у свакој генерацији. Прерастање инокосне породице у задругу зависи од плодности жена и преживљавања мушке деце. Једна од важних особина српске средњовековне задруге јесте њена склоност ка деоби.

Поред два наведена основна типа, задругу су ређе сачињавали и таст и зет, али и отац са синовима и зетом. Таква једна задруга забележена је у селу Бабе. Дакле, зет није увек довођен у кућу само због тога што није било мушке деце, већ је могао бити део задруге заједно са браћом своје жене. Зетови су чешће били део веће задруге. Слично зету, и пасторак је могао бити део задруге, као што је то био случај у селу Чабић. Бројније задруге, са седам и више мушких чланова, по свом карактеру се не разликују од малих, само су бројније. И оне су у највећем броју случајева очинско-братске или братске.

У структури породице нема битне разлике између села и катуна. И у влашким породицама има много инокосних, а задруге су углавном очинске или братске и састоје се од два до пет одраслих мушкараца. У дечанским катунима забележене

су само две *јаче* задруге, код влаха Лапчиноваца и код влаха Тудоричеваца. И у оба случаја у питању су породице старешине катуна. Код влаха је нешто чешћа задруга у којој има и зетова, због тежње да се доспе до влашког социјалног статуса (војника). Нема разлика у структури породица ни код осталог зависног становништва: занатлија, рибара, псара, соколара. Према одредбама Светостефанске хрисовуље, занат је могао да настави само један син, а остали су морали бити меропси. Ова одредба подстиче стварање инокосних мајсторских породица и разбијање задруге код занатлија.

Поповске породице се по структури не разликују од земљорадничких и сточарских. Један број њих живи у инокосним породицама, а неки у задругама које се састоје од њихових синова, а ретко и браће. Највећа поповска задруга са 11 одраслих мушкараца пописана је у Сероши попа Милосава. Поповски синови који изуче књигу остајали су на очинској земљи, а остали су прелазили у сокалнике или меропхе, што је значило и напуштање поповске задруге.

Подаци из првих османских пописних књига показују да је инокосних и задружних породица и даље било и код *раје* и код влаха. У европском делу Османског царства харач се у 15. веку убирао по домаћинству, а не по мушкој одраслој глави, што је погодовало развоју породице задружног типа. Та пракса је била на снази до краја 17. века.

О породицама властеле, за разлику од себара, нема много података у изворима. И овде су велике задруге изузетак, преовлађују инокосне породице и мале задруге. Из једног спора пред српским краљем (1327) види се да синови тепчије Хардомила, Дмитар и Борислав, имају заједничко имање и живе у задрузи. За Милтеновиће – Санковиће и за породицу Косача располажемо подацима из дубровачког архива из којих се види да су бар две генерације живеле у задрузи. У босанским повељама се сведоци (крупна властела) скоро редовно наводе са браћом или братом. Властела која се помиње у Грачаничкој повељи живи у очинској и очинско-братској задрузи. Цар Душан је својој задужбини приложио Божића Крупичића са братом Богдешом и зетом Петрцем. Задруга са братом и зетом код властеле је изузетно ретка.

Током 15. века део катунске аристократије се у изузетним случајевима уздиже у класу властеле. Добар пример за то су Милорадовићи из катуна Храбрених у Хуму. Стицањем баштине и војводске титуле, Стјепан Милорадовић је као катунар Храбрених и војвода Доњих Влаха из катунске аристократије прешао у слој властеле. Његов син и наследник, војвода Петар Стјепановић, један је од крупнијих баштиника по доласку Турака у Хумску земљу. На основу турског пописа и података са некрополе у Ошанићима код Стоца, видљиво је да је војвода Петар живео са браћом и одраслом децом у заједници као старешина задруге.

Османским освајањима српских земаља, настају велике промене у друштвеној структури становништва, које се огледају у нестанаку српске крупне властеле и почетку стварања нове друштвене *елиѿе* која углавном нема племенито порекло, не поседује земљу у пуном власништву, а свој друштвени успон дугује вршењу војне службе у османској војсци. То су пре свих хришћани-спахије, а затим и мартолоси и војнуци. Такав је био већ поменути војвода Петар Стјепановић. У пописима су забележени хришћани-спахије отац и син, или браћа која имају заједничке тимаре, што би могло значити да живе у задрузи.

VII
ПРИВРЕДА И САОБРАЋАЈ

1. ЗЕМЉОРАДЊА

Основно занимање зависног становништва у српским средњовековним земљама била је земљорадња. Њоме доминира узгој житарица које омогућују прехрану становништва. За организовање ове производње важна су била оруђа која користе људи и она за чије се покретање користила снага сточне запреге. Од ручних алата коришћени су: мотика (окопавање винограда и вртова, ситњење земље код орања за житарице, грађевински радови), лопата од дрвета за згртање житарица на гувну, оруђе које подсећа на гвоздене виле са два парошка и има исту намену као и ашов, трнокоп (објетелица) за дубоко прекопавање земљишта при подизању винограда и вађења корења и камења. Коса, срп и косир коришћени су за кошење траве, жетву житарица, сечење дрвећа и шибља. Жетва се обављала искључиво српом. Косиром се резала и обрезивала винова лоза, што се радило и једном врстом ножа. Секира се у средњем веку употребљавала и као оруђе и као оружје. Њоме се секло и обарало дрвеће при стварању крчевина. Коришћене су и грабље и виле од дрвета. За орање су у употреби били рало и плуг, а за ситњење, земље брана. Рало има симетричан, а плуг асиметричан раоник (лемеш). Рала се могу поделити у три групе: дво, тро и четворострана. При орању ралом, раоник пара земљу и разгрће је на обе стране, земља се делимично меша, али се никада потпуно не преврће и не „слаже" у бразде. После орања ралом, земља је морала ручно да се уситни. Насупрот ралу, раоник плуга подсеца земљу и носи је само на једну страну, преврће је и слаже у бразде.

Плуг је први пут забележен у Светостефанској хрисовуљи (1313–1316) у значењу сточне запреге, а не врсте справе за орање. Он се у дубровачком залеђу употребљавао на самом почетку 15. века, а свакако и у другој половини 14. века. Био је у исто време познат и у унутрашњости Балкана, где се појавио средином 14. века и употребљавао до средине 15. века. Рало се у неким крајевима одржало до почетка 20. века. Иначе, сви делови рала и плуга били су од дрвета осим раоника. Њих су израђивали и поправљали ковачи.

Рало и плуг у српским земљама вуче воловска запрега од два вола, а основна справа за орање је рало. Вучна снага волова је ограничена, у питању су животиње које у пуној снази не прелазе тежину од 250 килограма. Млади волови су се морали обучити за рад. Током орања, запрега је морала да се одмори, напоји и нахрани. Пошто су напасани у гајевима, то је изискивало време. Волови су били скупи (почетком 15. века, један во је вредео 10 перпера) и земљорадници нису могли лако да их набаве. Често су позајмљивани уз одређену надокнаду. У залеђу Дубровника земљорадници су волове често узимали у закуп од дубровачких грађана. Због некоришћења коња, претежности рала приликом орања и слабије развијене металургије, производња житарица је заостајала за оном у Западној Европи и неким крајевима Источне Европе, где су као запреге коришћени коњи, а употреба плуга добила шире размере у 13. и 14. веку.

Необрађено земљиште је људским радом претварано у обрадиве површине. Изворна грађа као такве површине помиње лазове, требеже и ледине. На лединама је пасла стока, а могло је бити и растиња (шибље, ретко дрвеће). Ледина се најпре морала разорати, а претварана је у оранице или винограде. За стварање обрадивих површина коришћено је и земљиште под правим шумским прекривачем. У дипломатичкој грађи наводи се више врста шумског прекривача: гај, луг, шума, дубрава, гора и гвозд. Гајеви са жирородним дрвећем нису претварани у обрадиво земљиште, а ни гвозд. Дубраве су због жира нерадо крчене. У њима су прехрањиване свиње, а у развијеном средњем веку за чување свиња у туђим дубравама давала се надокнада – *жировнина* или десетак на свиње. Дубраве су биле у власништву владара, властеле и цркве, али је било и оних које су биле у заједничком власништву села или жупе. Лугови су се простирали у низинама, а чинило их је шибље и дрвеће прошарано травом. Због тога су они најрадије крчени, а нове обрадиве површине су стваране и у горама. Појам горе обухвата брдо са шумским прекривачем, а чини је крупно и одрасло дрвеће које може да се користи као грађа и огревни материјал. Горе су, са развојем рударства, сечене и за потребе топионица, а искрчено земљиште је претварано у оранице. Ово показује да је крчење вршено и на нешто већим надморским висинама, између 400 и 500 метара. Из повеља се види да су крчене и шуме, а оне су лежале у нижим пределима. У 14. веку крчење је добило снажан замах (у атару села Конча у ово време помиње се 13 требежа). Крчевине су стваране уз њиве и *сӣуӣове*, чиме су прошириване оранице у атару села, често до граница суседног атара. Највећи део крчевина претваран је у оранице (њиве) на којима су гајене житарице. Ово посредно говори и о демографском порасту становништва. Њиве су обично имале своје називе, имале су различите површине, а разликовале су се и по квалитету земљишта. Оранице груписане у једном или више комплекса земљишта називају се *сӣуӣови* (такав један ступ ораница помиње се у селу Дечанима).

На њивама и ступовима узгајане су разне врсте житарица: озима и јара пшеница, овас, јечам, просо, сумјешица (јечам и пшеница), раж (у ограниченим количинама), суражица (раж и пшеница) као јесењи усев. Овас и просо гајени су искључиво као јари усеви. У дубровачком залеђу се, додуше ретко, среће и спелта, врста житарице за људску исхрану, а у питању је пир или крупник. То је био озими усев. У залеђу Дубровника се као јари усев гајио и сирак, па се још 1285. године он гајио на Мљету. Овас је гајен за исхрану јахаћих коња (зоб), а у људској исхрани се користио само у крајњој нужди. За његово гајење била је заинтересована властела. Просо се млело или кувало, па се од њега справљала укусна каша.

Производња житарица уско је повезана са воденицама у којима се жито млело у брашно. Њима је поклањана посебна пажња, јер су оне власницима доносиле значајне приходе. Право на држање воденице било је значајна привилегија коју су владар, великаши и црква обезбеђивали за себе, мада је било и редовничких, сеоских воденица. Манастири су имали посебне привилегије и права на поседовање воденица. Тако је краљ Милутин манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља дао право да постави две воденице *на бреӣу велике реке*. Владар је имао и своје воденице, које се помињу у Грачаничкој повељи. Сви велики манастири имали су већи број млинова, а обично су имали и монопол у млевењу жита на својим властелинствима. За млевење жита млинар је узимао део брашна (или жита) као надокнаду за млевење (ушур, ујам).

Ако би неко, уз дозволу, поставио млин на црквеној земљи, онда је половину ујма давао цркви. Право на постављање млина произлази из господарења над земљом и изводом (водом), па се њихово коришћење морало платити.

У Србији и Босни било је млинова са више каменова, а делили су се на оне који раде преко целе године и оне који раде само зими. Зимски млинови су у ствари воденице поточаре. Турски дефтери пружају обиље података о воденицама, јер их је турска држава опорезивала. Од млина се узимало 15 акчи ако ради пола године, а 30 акчи ако ради целе године. Порез се у суштини плаћао на жрвањ, па се под једним кровом могло наћи четири и више жрвњева. Највише млинова је било у житородним крајевима као што су Косово и Метохија.

Легуминозе су гајене за људску и сточну исхрану. Најраспрострањеније је било сочиво или лећа, које су гајила ситна земљорадничка домаћинства. Боб је заузимао значајно место у исхрани, а служио је као храна сиромашним људима и сејан је широм Балкана. На дубровачкој територији у 15. веку јављају се две врсте боба: ситни и црни. Његов плод је могао да се користи као храна и док је још зелен. Најчешће се гајио сланутак (врста грашка), и то две врсте: црвени и црни сланутак. Гајио се и faseolus, можда врста пасуља, мада биолози тврде да је дошао из Јужне Америке. Легуминозе су гајене на њивама, али и у вртовима, па и у виноградима.

Од индустријског биља гајен је хмељ за справљање пива. Највећи значај придаван је гајењу лана, од чијих су влакана прављене тање тканине, па је имао исти значај као памук у модерно доба. Од лана се правила постељина, пешкири, декоративне тканине, летња одећа, поставе за зимска одела. Ланене тканине за одела биле су обично обојене. Свако земљорадничко домаћинство гајило је лан у одређеним количинама, а од 15. века и доласка Турака, интензивније се гаји конопља као јефтинија. Земљиште за узгој лана морало је да се узоре. Лан је гајило земљорадничко становништво (меропси, сокалници, отроци) и они су га сами и прерађивали. Лан се сејао, а када узри, брао се и потапао у потоке и реке (топила). После потапања и сушења, лан се тро, што представља поступак одвајања влакана од стабљике лана, која су после слагана у повесма и даље служила за израду ланених тканина. Справе у којима се лан тро називане су *сшупама* (касније трлицама) и представљале су врсту дрвене справе са жљебом и гвозденим зубцима, којом при раду рукују две особе. Топљење се обављало у рекама и потоцима, даље од главне струје, у плићацима где је вода нешто топлија. Места где су топљени лан и конопља, у средњовековној Србији називана су *шопила*. Свако земљорадничко домаћинство гајило је одређену количину лана за своје потребе. На властелинству Светих Арханђела код Призрена, свако земљорадничко домаћинство даје манастиру 30 повесама „мерних" лана. Лан се давао од *сшаса*, то јест од имања. Иначе, од поседа се давао лан, сточни производи и довожена су дрва, а жито се давало од брачне постеље. У нашим повељама се земљорадничко становништво неког манастира често ослобађа обавезе давања лана. Са доласком Турака, опада производња лана, али се повећава обим гајења конопље. Лан потискује памук са Истока, а конопља опстаје јер служи за израду јефтиних и грубих тканина, приступачнијих потчињеном становништву.

Орање се обављало непосредно пред сетву, а земља се ситнила ручно мотикама. Прво орање морало се обавити неколико месеци раније (угар, мекота). Мекотама су називане оне површине које су настале разоравањем залединеног или запуштеног

земљишта. После угарења, земљиште се морало још једном узорати пред сетву. Сејало се у другој половини октобра и првој половини новембра, а пролећна сетва је обављана у марту и првој половини априла. Просо је могао да се сеје и у мају. У унутрашњости, јесења сетва се обављала током октобра, а пролећна све до краја априла. На јачим њивама бацало се више семена (гушће се сеје). У дубровачком залеђу, жетва озимих усева почињала је од половине јуна (пшеница, раж, јечам, крупник), а јара жита се жању до половине јула, сирак и просо се жању у августу. У унутрашњости се овај календар радова помера уназад за 15 до 30 дана. Жање се српом, а жито се слаже у руковети које се везују у снопове. Снопови се преносе до гувна где се слажу у стогове. Ту се обављала и вршидба. Гувно обухвата и простор на коме се смештају овршене и неоврте житарице. У дубровачком залеђу, житарице су вршене искључиво људском радном снагом. Волови се нису користили у те сврхе, а земљорадници нису имали коње. После млаћења, са гувна се прво покупи слама, а онда се зрневље „веје" од плеве. Жито се спремало у житне јаме код већих газдинстава.

Важну улогу у земљорадњи имао је узгој винове лозе. Она успева где су лета топла и дуга, па је гајена у подручјима медитеранске и измењене медитеранске климе. Виноградарство је било развијено у Приморју, Македонији, Пилоту, око Скадра, око Призрена, нешто мање око Пећи и Дечана. Северније од ових простора, винова лоза се гајила у Сухогрлу, око Врања, Прокупља, Параћина, као и на поседима манастира Жиче, Манасије и Раванице. Још средином 13. века, виногради имају скромне размере и у крајевима са медитеранском климом. У другој половини 14. века виноградарство добија снажан замах. Цар Душан у околини Призрена групише винограде манастира Светих Арханђела на Курилима. У другој половини 14. века виноградарство се развија и у северној Србији. Гајење винове лозе захтева више посла него узгој житарица. При подизању винограда земља се морала прво прекопати дубоко до колена (око 55 цм), на слабој земљи се копало дубље (око 75 цм, па и до 1 метар). Земљиште се припремало у јесен и преко зиме, а морало је да се нађубри овчијим и козијим ђубривом. За подизање винограда на површини од једне златице морало је, у просеку, да се потроши 10 перпера (цена једног вола) и још толико да се позајми наполичару. Лоза се садила у јесен или рано пролеће. Треће године се могао очекивати род, за то време се морало окопавати и орезивати, а у пролеће се лоза морала и заламати. Лоза се обрезивала на два начина: до корена или високо (одрина, лоза на сводове). Пуштала се да расте уз воће или друго дрвеће (лознице дубне). На овај начин су се са мање површине добијали већи приноси. Овај начин гајења био је примитивнији у унутрашњости у односу на приморје.

Воћке су у српским земљама гајене успутно, а од 14. века почиње планско подизање воћњака. Најчешће се гајио орах, а затим дудови због свилене бубе. Још су гајене: крушка, трешња, јабука, оскоруша и шљива. Поврће се гајило у вртовима које је имало свако земљорадничко домаћинство. Вртова је било и уз воденице, поред цркава, а властела је имала своје вртове. Градска насеља су земљиште у најближој околини (градски метох) претварала у вртове. Они су навођњавани, а водовадштина за један врт износила је два динара. У вртовима је најчешће гајен купус, па порилук. Гајила се и једна врста репе, као и три врсте лука (црвени, бели и порилук). Била је позната и ротква, која је заједно са луком називана *љуто зеље*. У вртовима су гајене и тикве, као и бостан (диње и лубенице).

Плодност земљишта се у српским земљама одржавала на различите начине. Ђубрива је било мало, јер није било стајског сточарства, па је оно било веома скупо. Ђубрени су виногради и стари и млади, као и вртови. Због цене ђубрива, није било исплативо ђубрити њиве. Једно домаћинство могло је да скупи годишње ђубрива да наћубри једну златицу земље, што значи да се ђубрењем могла одржати трајна плодност земљишта на 4 до 5 златица земље (0,75 ha). Тако се са лакоћом одржавала плодност винограда и вртова. Где није било вртова, ђубрена је главна, најбоља њива, обично у близини куће. Земља се ђубрила и премештањем тора (*шорење*). Овај вид ђубрења примењиван је у Конавлима средином 15. века.

Наводњавање и одводњавање такође је утицало на плодност земљишта. Наводњавале су се њиве и вртови ако је то било могуће, јер је наводњавање зависило од природних услова. Вода се до њива и вртова доводила природним падом, за шта је било потребно прокопати мрежу канала, који се у нашим изворима називају *браздама, водоваћама и вадама*. Наводњавање је било развијено у долинама Лепенца, Вардара и Брегалнице, а основну мрежу канала овде је изградила Византија. Наводњавања је било и на Косову и Метохији, у Зети (Рибница) и Приморју, где је за то било услова. На северу Србије, клима и разливеност река (Поморавље) нису доприносили развоју ове делатности. Право на воду било је регулисано законским одредбама. За наводњавање са туђег извода власнику се плаћала *водовадшшина*, која је износила кабао жита од рала и два динара од врта. Ако би неко повео воду без дозволе, морао је да плати казну од 12 перпера и дуплу водовадштину.

За очување плодности тла смењивале су се врсте житарица по одређеном редоследу (плодоред). У плодореду се углавном смењују житарице. Тежило се да се јесењим и пролећним усевима засеју једнаке површине, што омогућава равномерно смењивање озимих и јарих усева. Ова подела је била најпогоднија за примену тропољног система земљорадње (озимо, јаро, слободно поље). Ако су се сејале три врсте житарица, водило се рачуна о томе да се оне засеју на приближно једнаким површинама. Примена плодореда омогућава дуже искоришћавање ораница, али не спречава њихово исцрпљивање, па је нужно да на краће или дуже време оранице буду остављене необрађене (на *угар*). У тропољном систему, једно исто *поље* сеје се две године узастопно. Оранице су могле да се деле и на четири и више поља. У дубровачком залеђу, у седмој деценији 14. века, примењује се четворопољни систем. Шестопољни систем забележен је на Пељешцу. Тропољни систем примењиван је и у унутрашњости, а тамо где се сеју три врсте житарица (Дечани, Арханђели, Богородица Бистричка) примењиван је четворопољни систем. Оба су позната још од 14. века.

Земљиште за узгој житарица узимало се и у закуп, за шта се плаћала једна четвртина од остварене жетве. Овај однос посведочен је у околини Скопља, Котора, Дубровника, на Пељешцу и Мљету. Закуп је био познат и на манастирским властелинствима. Ако је за сетву требало, на пример 100 кг семена, могао се очекивати принос од 300–400 кг жита. У расподели приноса од жетве учествују равноправно четири елемента: земља, семе, запрега и човек. То сведочи о просечно четвороструком приносу, иначе би систем *чешвршина* био озбиљно нарушен. Један земљорадник могао је годишње да обради површину од 10 до 12 златица, за коју је закуп 6 стара (1,85 до 2,5 ha). Под закуп су, уз надокнаду, узимани и волови (два вола за једну четвртину жетве). Подела

жетве вршила се по принципу трећине, четвртине и петине, при чему је за закупца волова трећина била најповољнија, а за власника, најнеповољнија. Земљорадници су често позајмљивали, поред семена, и волове или су узимали и земљу у најам. С обзиром на површину коју је земљорадник могао да засеје (2 до 2,5 ha), у просеку су производили 24 стара пшенице (око 24.000 литара). Ако се примењује тропољни систем, онда укупна површина за оранице мора бити 3, 75 хектара.

Земљорадници су бесплатно, на њивама, ступовима и у виноградима, обављали послове за свог феудалног господара. У средњовековној Србији и Босни, радна рента је заузимала значајно место. У крајевима који су освојени у време краља и цара Стефана Душана, преовладавала је новчана рента. Обавезе земљорадника могу се поделити у три групе: обавезе према држави – владару, према цркви и феудалцу. Деонице обрадивог земљишта које искључиво користи феудалац имају различите називе: ступови, кнежине, параспор, царине. Поред рада на њима, земљорадници су свом феудалцу морали да припремају сено за зиму и да раде у виноградима. Меропси су морали да узору 4,5 до 9 мати властеоске резерве, а сокалници три мати мање. Радна обавеза се одмеравала и временски (8 до 9 или 6 дана орања). Према Душановом законику, радна обавеза је износила два дана у недељи (104 у години, што је трећина године). Једна трећина рада земљорадника ишла је на производњу у корист феудалног господара.

Са доласком Турака, највећи део земљорадника претворен је у рају, која је располагала потчињеним баштинама. Њихова основна обавеза према држави састојала се у плаћању харача или главарине. Харач се узимао од сваког пунолетног мушкарца немуслимана, али се могао узимати и од куће. У обавезе раје према држави спадао је и читав низ ванредних и обичајних намета (аваризи, диваније). Свом феудалном господару раја је дуговала испенце (ушур), то јест десетину од свих производа. У новцу, испенца је износила 25 акчи.

2. СТОЧАРСТВО

Сточарством су се професионално бавили Власи (власи), који су живели у катунима. Власи су углавном узгајали ситну стоку (овце, козе) и коње који су служили за понос ствари и робе. Поред Влаха, стоку су узгајали и земљорадници, али у много мањем обиму (овце, козе) и, пре свега, ону врсту која им је била неопходна за обављање основног занимања (краве, волови). Узгајали су такође и свиње и живину. За узгој коња за јахање посебно је била заинтересована властела. Власник највећег дела сточног фонда у средњовековној Србији био је владар, који је такође био посебно заинтересован за узгој коња. Ова животиња је на Балкан доспела из Мале Азије, а припитомљена је још у неолиту. У Србији су се у највећем броју гајили мали брдски коњи, отпорни на сурове климатске услове и скромни у исхрани. Ови коњи имали су првоизразредну улогу у караванској трговини. Коњи за јахање се у расном погледу, бар до 12. века, нису разликовали, били су то само боље одгајани брдски коњи. У време Стефана Првовенчаног спомињу се и коњи племените расе које је он добио на поклон од угарског краља Андрије. Коњ је сматран знаком достојанства и предавао се наследнику са осталим знацима. Добар пример је абдикација краља Драгутина, када је брату Милутину предао коња и оружје.

У 13. и 14. веку гајење коња се интензивира, оснивају се по угледу на Византију ергеле (лакимије коњске). Први помен о њима је из времена краља Милутина. Кобиле и коње чували су власи – војници. У случају оскудице у храни, владар је своје ергеле могао да пошаље на исхрану било коме осим цркви. Јахаће коње су гајили они са војним обавезама. Коњи из владарских ергела носили су жигове. Поред јахања и поноса, коњ је служио и за вучу. У Грачаничкој повељи помињу се коњска кола за допремање дрва. Тело краља Милутина пренето је из Неродимље у Бањску на колима *са кроткими коњима*. На једној дечанској фресци приказана су кола са два точка, која вуку два коња. Коњи су употребљавани и у рударству за транспорт руде и покретање *кола* ако нема воде (сухо коло).

Поред коња, гајена је и мазга као веома издржљива животиња, погодна за ношење терета и јахање на путевима неподесним за коње. Из истих разлога гајен је и магарац. Обе животиње су веома скромне у исхрани и погодне за карстне терене у приморју.

Говече је било главно средство за рад у пољопривредној производњи. У средњовековним српским земљама још увек је живело и дивље говече – тур. У раном средњем веку на нашим просторима живео је и зубр (врста бизона). Срби су гајили ситна говеда која су припадала сорти неоплемењене буше. У раду су коришћени и биволи, који су јаке животиње, погодне за вучу терета. Манастир Дечани имао је своје *биволаре* – зависне људе који су се бавили одгојем бивола. Камиле су употребљаване за ношење тежих терета. На Балкан су доспеле из Мале Азије, преко Византије. Краљ Милутин је поклонио једном манастиру чопор камила. Угарски краљ Андрија је Стефану Првовенчаном поклонио *сараценску стоку*, у ствари камиле.

Овце су биле од свих домаћих животиња најмногобројније. Гајење оваца није изискивало велике издатке, а ни велики труд. На основу представа на фрескама може се закључити да су ове овце у расном погледу одговарале праменкама. Са овцама су гајене и козе, и то аутохтона балканска раса (Carpa balcanica).

Свиње су преко целе године држане у храстовим шумама где има жира. На дечанском властелинству, Власи Лепчиновци су били дужни да чувају свиње. Зависно

становништво је плаћало *десетак свињски*. У Бањској повељи се говори о *станишту краљевих свиња*, што упућује на закључак да је владар био власник великих крда свиња. За жирење свиња у дубравама плаћала се надокнада која се назива *жировнина*.

За узгој стоке свих врста кључну улогу имају пашњаци, то јест обезбеђивање њихове исхране преко целе године. Пашњаци се деле у три групе: летње (*летишта*), зимске (*зимишта*) и обичне пашњаке. За разлику између летњег пашњака и планине била је одлучујућа надморска висина. Планине су биле на већим висинама – *тамо где се не коси и не оре*. Оне су у погледу коришћења биле веома чврсто везане за одређена насеља (село, катун). *Прогоном*, планина се спушта до самог насеља што сведочи о живом саобраћају између насеља и планине. Због значаја који имају за узгој стоке, над планинама се стиче право својине. Па су оне тако биле у власништву владара, манастира, феудалаца, села и катуна. Велики манастири, који поседују велика стада стоке, имају и по двадесетак планина у свом поседу (Дечани, Арханђели). На летиштима и планинама стока је пасла у летњим месецима. *Зимовишта* су се користила у току зиме и имала посебан економски значај за сточарство. Због тешке припреме сена тежило се ка томе да стока остане на испаши у низинама до у касну јесен. Зимовишта су поседовали владар, манастири, властела, али и поједина сеоска насеља у којима су она била део атара. Неколико села могло је да има заједничко зимовиште (Крива Веја). Обични пашњаци били су у близини насеља и на њима је стока пасла од раног пролећа до позне јесени, док има траве. Они су често коришћени и као колективни, жупски пашњаци.

У сточарству важну улогу су имали и они пашњаци (често зимовишта) који су коришћени као **забели**. Овај статус подразумева искључиво право коришћења од стране власника забела. Забели имају своје међе, у близини су насеља и на мањим надморским висинама. Били су погодни за гајење и подизање сточног подмлатка (првенствено коња и оваца). Појава забела указује на то да више нема слободних пашњака, чак ни на високим планинама. За исхрану стоке служили су и сенокоси и ливаде, али на њима није била дозвољена паша јер су коришћени за припремање сена.

За зиму, посебно у унутрашњости српских земаља, морало се припремити сено. Из повеља је видљиво да је припремање сена била обавеза зависног становништва (меропаха и сокалника). Сво земљорадничко, као и влашко становништво, имало је ову обавезу. Она је била ограничена бројем радних дана (три) или површином (1/3 од сена на сенокосима у атару села). Када се изађе на *накосицу*, уз помоћ жреба, сви добијају делове које треба да покосе, скупе у пластове и садену у стогове. Манастирска властелинства имала су много стоке и велике потребе за сеном. Земљорадници су били боље обезбеђени сеном, јер су тачније могли да одреде своје потребе. Ипак се дешавало да стока угине током зиме због недостатка сена.

За коришћење травних површина за испашу у Србији убиране су одређене дажбине. То су: траварина, иномирство, планиниотик. Села су владару или феудалном господару била дужна да плаћају траварину за коришћење заједничких сеоских испаша. Постојала је и траватина која се плаћала за коришћење „туђег" земљишта – паше које су у искључивом праву коришћења манастира. У првом случају, у питању је део феудалне ренте, а у другом, реч је о закупнини манастирских испаша. Закупнину плаћају сви који користе манастирске испаше, укључујући и властелу. Износ једногодишње траварине био би раван 1/10 од стада, али је висина траварине зависила и од времена проведеног

на пашњацима, као и од тога да ли је у питању летња или зимска испаша. Дакле, траварина је била и феудална дажбина и закупнина туђег земљишта за испашу.

Стоку великих властелинстава, посебно манастирских, чували су Власи, што није радио цео катун, већ пастири уз материјалну надокнаду. Према одредбама Дечанске хрисовуље, пастири који чувају манастирске кобиле не добијају *белеї* (ждребе), али добијају *месечину,* то јест месечно издржавање. Пастири који чувају овце такође добијају *месечину,* али и *белеї* (једна овца са јагњетом на Ђурђевдан). На арханђеловском властелинству, манастирске овце чували су становници села Брод и за то су добијали месечну надокнаду. Кобиле су напасали Власи Добрушинци, којима је припадао *белеї* на Дмитровдан, па су на двојицу ждребица добијали или 10 перпера или гуњеве и клашње. Они су добијали и *месечину* која се састојала од одређене количине пшенице, сира, вина, соли, одеће и обуће, и плате од једног перпера на Ускрс. Дакле, поред месечног издржавања у храни и одећи, пастири су добијали и годишњу плату од једног перпера. У дубровачком залеђу годишња плата за чување два коња износила је један перпер. Остала стока се овде углавном давала на *йрийашу,* која се плаћала у стоци и сточним производима. Пастири су сву стоку коју изгубе морали да надокнаде власнику.

* * *

Велики значај у средњем веку има **пчеларство**, због производње и трговине воском. Постојање медоносног биља је први услов гајења пчела. За лучење нектара топлота је од примарног значаја, а најповољније температуре су од 16 до 30 степени Целзијуса. На лучење негативно утичу суша и велика влажност. Зетско приморје је по природним условима било идеално за узгој пчела. Пчелињаци су се налазили у оним регијама где су за то постојали климатски услови и одговарајуће биље. То су предели са благом климом и богати ливадама заклоњеним од ветра. Пчелињаци Богородице Стонске налазили су се на Бистрици под планином, а манастира Бањске у луговима. Хиландар је имао један пчелињак на Бистрици Призренској, други у Доњој Хочи, а цар Душан му је поклонио пчелињаке на Бистрици Пећкој са пчеларима. Они су у случају угинућа пчела морали о свом трошку да обнове пчелињак.

Из дипломатичких извора видимо да је свако манастирско властелинство имало своје пчелињаке и зависне људе који су се о њима старали. Велика властелинства (дечанско, бањско, арханђеловско, хиландарско) имала су пчелињаке на различитим местима, а *уљари* су били ослобођени других обавеза због старања о пчелама. За гајење пчела плаћао се *йчелињи десеѿак* који се одржао и у доба Турака. Поред меда, главни производ пчеларства био је восак који је имао широку употребу у цркви, а свеће су служиле и као средство за луксузно осветљавање простора. Восак је справљан по посебној процедури, а на тржишту се јављао као сиров и чист. Дубровчани и Которани су у Србији куповали сиров восак, цедили га, а затим извозили као чист. У периоду 1426–1433. године само су браћа Кабужићи извезли из Србије и Босне око 13 вагона воска (136.178 кг). Трговином воском су се бавили и властела и владар, тако да је восак, на пример, извозио херцег Стефан Вукчић Косача. Посебна врста занатлија бавила се производњом воска. У 14. веку Которани су у Призрену имали *кућу вошѿану* за прераду воска.

3. РИБОЛОВ

Реч је о једном од прастарих људских занимања. Риба је у исхрани средњовековних људи, посебно властеле, играла значајну улогу. Велики потрошачи рибе били су владарски двор и манастири. Они су посебну пажњу поклањали узгоју рибе у рибњацима. Риба је ловљена и у рекама и језерима, а по риболову је било најчувеније Скадарско и Плавско језеро. Скадарско језеро је било чувено по укљеви која се сушила и извозила. Неколико великих манастира (Бањска, Дечани, Арханђели) имали су своје рибаре на Плавском језеру, чије су се куће налазиле на простору данашње Рибарске махале у Плаву.

Рибњак је могао бити и забел са искључивим правом коришћења. Казна за криволов у забелу износила је 12 волова. Радило се о групном криволову са употребом мрежа. Према извештају Теодора Метохита, на двору краља Милутина било је и свеже и усољене (сушене) рибе. На посебној цени је била риба из Дунава (моруна, јесетра, сим, кечига). Она се на Дунаву највише ловила у вировима, међу којима је чувен био Госпођин вир. Ловило се помоћу мрежа разних врста и чамаца. Ловишта на Дунаву имали су манастири Раваница и Горњак, као и влашки манастири Тисмена и Водице. Риболов је био изузетно развијен и на реци Бојани, где су од 1396. године Млечани приграбили најбоља ловишта. Становништво приобалних земаља бавило се риболовом на мору, а главни потрошачи морске рибе били су приморски градови. Свежом рибом се трговало у градовима на пијацама. Са доласком Турака, део риболовишта и рибњака је прешао у хаса добра, а део је припао тимарницима. У Смедеревском санџаку, бег је имао половину прихода од риболова на Морави и рибњаке на Сави и Дунаву. На Дунаву, Турци су наплаћивали порез на уловљену рибу код Голупца, Кулича и Рама.

4. ЛОВ

Српске земље у средњем веку биле су далеко богатије шумама и водама него што је то ситуација данас; више је било пашњачких површина, а еколошка средина је била неупоредиво чистија. Овакви природни услови обезбеђивали су егзистенцију различитих врста дивљачи и звери. Један број ових врста временом је истребљен, као што је *тур* (дивље говече), који је живео на шумским пашњацима и у ретким шумама. Приликом сусрета између српског великог жупана и угарског краља Андрије 1214. године у Равном (Ћуприја), краљ је поклонио Стефану Немањићу *туре и турице*. Тур је био распрострањен широм Балкана о чему сведочи топонимија (Турије, Турица, Турићи, Турјане). Слично се може рећи и за *зубра* (европски бизон), који је већ у средњем веку био реткост јужно од Дунава. У изворима и топонимији траг је оставио и дабар, који је ловљен због крзна. Велики број топонима на читавом Балкану (код нас жупа Дабар) сведочи о распрострањености даброва у средњем веку. Дабровим кожама се трговало и у доба Турака, што је видљиво из кануна за Ново Брдо.

У средњем веку, лов представља резерват права која владар и властела љубоморно чувају за себе. Ловом, посебно на племениту дивљач (јелен, срна), властела је обезбеђивала квалитетну трпезу, а са друге стране се вежбала за рат. После битке код Велбужда (1330), краљ Стефан Дечански је целу војску послао у лов, док се чекало разрешење ситуације у Бугарској. Зависно становништво је ловило крзнашице (видре, ласице, куне, зечеве) за свог феудалног господара, ради трговине крзнима, која су се извозила углавном у Италију, али и у Угарску. Ловиле су се и дивље звери (медвед, вук, дивља свиња), што је био задатак витезова (ратника), јер је лов на њих био опасан. Међу српском властелом посебно је био омиљен лов соколом на птице и крзнашице. У једном таквом лову, умро је деспот Стефан Лазаревић. Ловило се помоћу лука и стреле, копља и мача, на коњу или пешице. Крзнашице су ловљене и помоћу различитих врста замки. На исти начин су ловљене и птице (патке, препелице, гуске и јаребице). Властела је у лов на птице ишла са соколом.

У српским земљама постојала су посебна ловишта која је владар давао властели или манастирима на искључиво право коришћења (село Речица са *ловиштем зверова*). Ако би неко ушао у ловиште, на пример манастира Светог Ђорђа код Скопља, без игуманове дозволе, морао је да плати казну од осам перпера. Ако се лов дозволи, четвртина улова је припадала манастиру. Владар и властела имали су читаву свиту зависних људи који су их пратили у лов. Међу њих спадају и дресери паса (псари) и дресери соколова (соколари). Властела је чувала велики број ловачких паса, па су имали своје штенаре о којима су се бринули псари. Поред своје основне обавезе, псари су се бавили и земљорадњом. Ликовне представе паса на фрескама и стећцима сведоче о томе да су ови ловачки пси припадали раси хрта, најстаријој ловачкој врсти паса (гоничи), познатој још из старог Египта. Положај сличан псарима имали су и соколари. Они су свој статус задржали и под Турцима, где су били ослобођени харача и испенџе, као и посебних намета, али су били дужни да годишње дају издресираног сокола, или 300 аспри за угинулог. По попису из 1466. године, на тлу Црне Реке (Источна Србија) било је 26 соколара. У истом положају били су и одгајивачи јастребова – јастребари.

5. РУДАРСТВО

Рударство на Балкану познато је још од праисторије. Рудокопи на Рудној Глави (близу Мајданпека) датирају се у рани енолит (око средине 4. миленијума с.е.). Рудна богатства су експлоатисана и у античко доба. О рудницима Горње Мезије остало је пуно трагова. Они су у административном погледу били подељени на: дарданске, шумадијске, руднике у долини Пека и руднике у долини Тимока. Римљани су експлоатисали злато, сребро, бакар, олово и гвожђе. Срби су при досељавању знали бар за обраду гвожђа, а о њиховом рударству сведоче и термини као што су: рупа, руда, окно, Копаоник.

Долазак Саса покренуо је интезивну рударску производњу, јер су они донели нову технику копања и обраде руде. Дошли су из Ердеља под притиском монголске најезде (1241–1242), а вероватно и пре тога на позив српског владара, судећи по чињеници да је њихово присуство забележено у Брскову на почетку пете деценије 13. века. Место где су прво деловали било је Брсково на Тари у близини Мојковца. Оно је добило уређење по угледу на оно које су Саси донели из домовине (кнез на челу управе, веће пургара). У Брскову су експлоатисани сребро, гламско сребро и бакар. Оно привлачи трговце, пре свих, Которане и Дубровчане. Ту су биле царина и ковница новца, које српски владар даје у закуп. После смрти цара Уроша (1371), трг и рудник Брсково почео је да слаби и пропада, али и 1399. године Дубровчани посећују овај трг, а 1433. године убрајају га у напуштена места, иако је Брсково радило и у 16. веку под Турцима. Други рудник који су отворили Саси био је Рудник на истоименој планини. Ту 1312. године постоји њихов нотар, а први пут се Рудник помиње 1293. године. Рудници на Копаонику активни су од почетка 14. века. У Босни се Саси први пут помињу 1365, када су рудници већ активни. Назив Сас временом је изгубио етничко обележје, па у 14. веку означава правни статус, а у 15. је синоним за рудара. Од краја 14. века рударство прелази у руке домаћих људи.

О присуству Саса сведочи и многобројна топонимија: у близини Брскова, међа иде на Сасе, Сашка река код Рогозне, Сасе код Сребренице, село Саси у Лепеници. То су топоними који се помињу у средњовековним изворима. Њима треба придружити и данашњу топонимију: село Сасе и Сашки поток на Голији, Шашево у долини Ибра, Шашковац код Јањева, Шашка река у Поречу, Сашка река код Сребренице, село Сасини на Сани, Саш и Сашко поље код Фоче, село Сасе код Вишеграда. О присуству Саса говори и топонимија која је настала под утицајем немачке рударске терминологије: Цеови код Јањева, Новог Брда и Копорића, Цовиште код Плане, Орти код Боровице у Босни, село Шпат код Сребренице, Штоне код Такова, Штона на Руднику и Копаонику.

Крајем 13. и почетком 14. века отварају се један за другим рудници у Србији. Аноним је 1308. забележио да је Србија богата сребром, оловом и гвожђем, и да српски краљ има седам рудника сребра. А по сведочанству Гијома Адама, Србија је 1332. године имала пет рудника злата и још неколико у којима се копало сребро са примесама злата. У то време у Србији раде рудници: Брсково, Рудник, Ново Брдо (1303), Трепча (1303), Рогозна (1303), Јањево (1304), Трешњица (1312) и Липник (1319). У наредним деценијама отворени су: Плана (1346), Копорић, Остраћа на

Копаонику, Црнча у Подрињу и Железник под Космајем у Кучеву. У Босни се прво јавља Остружница у средњој Босни и Сребреница у Подрињу, а у другој половини 14. века отварају се и Фојница и Крешево. У североисточној Босни у ово време се отварају Каменица, Олово и Ћеће. Поред Брскова, саско уређење добили су и Ново Брдо, Сребреница, Фојница и Олово.

Почетком 15. века отварају се нови рудници: у Копаоничком басену, Запланина (1400), Ливађе (1405), Беласица (1423), Ковачи (1426), Бело Брдо (1428); у Подрињском басену: Зајача (1412), Бохорина (1412), Крупањ (1415); у Средњобосанском басену: Дежевица (1403), Дусина (1413). До тридесетих година 15. века у изворима је познато око 30 рудника. Под једним именом (Ново Брдо, Трепча, Сребреница, Плана) обележавани су велики простори са великим бројем окана. Поред отварања нових, интензивније се експлоатишу и стари рудници.

Производња у рударству имала је два сложена процеса: добијање руде и њена прерада. Други процес одвијао се близу река и потока како би се користила водна енергија. Оба комплекса послова састоје се од великог броја радних операција са тешким техничким проблемима. Велике су разлике биле и у врстама руде, па док се гвожђе налазило при површини, за злато и сребро морало се копати дубље у земљу. Остаци античког рударства били су нека врста путоказа у тражењу руде. Јама на којој су тек започели радови називала се *шурф*, а руда је на почетку изношена коритом, а затим се извлачила витлом (*хашпула*). Ако би се шурф показао *мере вредан*, одмерило би му се рудно поље у кругу од око 16 метара (100 метара квадратних). Из окна се развијао цео систем јама: хоризонталним галеријама (*штолна*) извлачила се руда и обезбеђивала вентилација. Цео систем рудничких објеката називао се *цех*. У дубљим цеховима постојале су црпке за одбрану од воде, а простор у окну је осветљаван свећама од лоја. У Новом Брду, руда се налазила на око 150 метара дубине.

Топионице су морале бити у близини рудника због транспорта. У близини њих је морало бити текуће воде због подизања плакаоница ради испирања руде. Вода је била неопходна и при дробљењу руде, јер је чекић покретала вода – **самокови**. Пре топљења, неке руде су подвргаване пржењу на отвореном простору (*рошти*). Том приликом, као и при топљењу, ослобађали су се штетни гасови, па су топионице морале бити даље од насеља. У Сребреници су биле близу града, па су изазвале смрт многих људи и жалбе Дубровчана. Точак топионице покретан је водном енергијом, за надимање великих мехова. Због важности, по точку се називало све оно што чини топионицу (***коло***). У основи топионице је трајно изидано лежиште од опеке, камена или иловаче, повезано са меховима који распаљују ватру. У свим рударским постројењима радило је много људи различитих занимања (валтруци, роштари, плакионичари, тарач, половчар). Радове су ометали гасови, који су, као и појава подземних вода, доводили до несрећа. Сложеност послова упућивала је на удруживање људи (*дружина*).

Которани и Дубровчани су били главни купци производа српског рударства. Дубровчани оснивају по рударским местима своја стална насеља (колоније), од којих су неке биле веома бројне, као оне у Руднику, Сребреници, Новом Брду, Трепчи, Високом, које се развија због близине Фојнице. Нагли успон производње сребра и злата изазван је несташицом у Европи услед хуситских ратова. Падом Деспотовине (1439), рудници стагнирају, а по њеној обнови (1444), никада више не достижу ранију снагу.

Главни предузетници и финансијери српског рударства били су Дубровчани, који метале извозе у Италију. Много се трговало гламским сребром, раније из Брскова, а у 15. веку из Новог Брда и Јањева. Највеће тржиште сребра, посебно из српских земаља, била је Венеција. Годишња производња сребра у Србији и Босни износила је бар 30 тона, а вероватно и више. Поред сребра, у великим количинама је извожено и олово.

По паду српских земаља под османску власт, један број рудника био је напуштен. Поред разарања и расељавања становништва (Ново Брдо), крупан ударац рударству задат је променом улоге тржишта. Турци су забрањивали извоз сребра и злата и присилно су ове метале усмеравали ка државним ковницама. Трговци губе улогу посредника и мотив да делују као предузетници. Сва рударска места укључена су у султанов хас. Још 1475. године, као рударски центри помињу се Ново Брдо, Сребреница, Кратово, Трепча, Јањево, Брезник. Наставили су да раде и Запланина, Беласица, Бело Брдо, Копорић, али са неупоредиво мањим приходима. Јављају се и неки нови рудници: Марковци – Јарковци, Сутиска, Гошћаница, Ржана, Боровица у Босни, Вареш. У првој половини 16. века долази до процвата у рударству. Раде Плана и Рудник, а у селу Ба је отворен нови рудник. Почињу да раде рудници у Источној Србији (Саси код Лукова, Кучајна, Мајданпек). Активни су и даље Железник (Стојник под Космајем) и Рудишта (Рипањ). Поред средњовековног рудника гвожђа Глухе Васи (Глухавице), настаје један број нових рудника гвожђа, посебно у Босни (Себешић, Грачаница, Дреновац).

6. ЗАНАТИ

Најстарији домаћи занатлија је **ковач**. Њих је било у градовима, на трговима, али и у свим већим селима. Овај занат је оставио траг и у топонимији – село Ковачи, Ковач – планина и други. Развој рударства подстакао је и развој ковачког заната. Коваче срећемо у Сребреници, Новом Брду, Фојници и свим осталим рудницима, као и другим градовима. Ковачке радионице су откривене на три места у Бобовцу, као и у Сутјесци. Манастири су такође имали своје коваче. Тако је краљ Милутин приложио Хиландару из подграђа Штипа коваче Герга и Братила. Своје коваче су имали и други велики манастири (Бањска, Дечани, Арханђели). У нашим повељама може се пронаћи одредба којом се одређује да ковачи ору као и сокалници, из чега је јасно да су се они бавили и земљорадњом. У Херцеговачком дефтеру (1475), ковачи по тврђавама ослобађају се дажбина зато што врше оправке у тврђави. Ковачки занат је био најразвијенији у Дубровнику и Котору. У периоду од 1395. до 1400. године у Котору се помиње десет ковача. Код земљорадника су у употреби били ручни алати које су правили и поправљали ковачи (мотике, трнокопи, косе, српови, косири). Ковачи су такође израђивали гвоздене делове за плугове и рала. У ранијем периоду ковачи су се бавили и ковањем оружја, али се временом овај занат одваја – **оружари**. У овој сфери долази до специјализације, па се јављају мачари: Ратко у Дријевима, Видосав Дујчић из Сребренице, чувени мачар Новак из Котора. Као посебан занат јавиће се и штитари и лукари. Нека села у средњовековној Србији добила су имена према овим занатима (Штитаре, Лукаре).

Са развојем рударства развили су се занати који су везани за обраду племенитих метала. Највећи број **златара** деловао је у Новом Брду и Сребреници, где је између 1413. и 1459. године боравило око 70 златара. За њима долазе Трепча и Јањево, чак и у Приштини, која је трг, у периоду од три године (1415–1418), налази се 18 златара. Пошто су златари умели да кују новац, често су били закупци ковнице новца, а из истих разлога им српски владари забрањују боравак и рад по селима.

Читав низ заната везан је за обраду вуне и лана и за производњу тканина. После обраде вуне, што углавном раде власи, сукно се ваљало у посебним, томе намењеним, ваљаоницама. Оба типа ваљаонице израђивала су се од дрвета, а преко сукна се наизменично пуштала хладна и врела вода. Маљеви, које покреће вода, наизменично се дижу и спуштају и тако сабијају и ваљају сукно у кашикасто издубљеној ваони. Ваљавице су се подизале на рекама и потоцима. У српским земљама није било даље обраде сукна, а није постојала ни ткачка индустрија. Тек 1416. године у Дубровнику, Петар Пантела из Пијаченце организује производњу сукна. Подигнуте су радионице, а квалитетна вуна је увожена из Шпаније и Италије, где је већ било мерино оваца пренесених из Енглеске. Из Пантелиног уговора се види како је изгледала једна радионица за производњу сукна. У првом делу се налазила бојаџиница са два котла и четири бачве, са кућном фонтаном за текућу воду. У другом делу била је цистерна, премазана изнутра кредом, у којој се држала слатка вода. У трећем делу је била праоница сукна, а на спрату се обављало ваљање сукна. Уз кров зграде су били постављени дрвени жљебови који одводе кишницу у цистерну. Ступе за прање вуне и ваљање и прање сукна могле су бити и посебни објекти одвојени од радионице. Сукна су се прала пре и после бојења,

а техника бојења је чувана као посебна тајна. Небојено сукно (раша) производило се и у унутрашњости. Производња тканина је у Дубровнику почела да опада после 1463. године, када су радионице на Пилама порушене јер су загађивале град.

Прерада лана и конопље није био занат већ занимање једног дела земљорадничког становништва. Лан се након жетве морао топити у воду, затим се сушио и тро (одвајање влакана од дрвенастог дела биљке). Лан се тро у ступама (*трлицама*). Места где је у ступама топљен лан називана су *топила*.

Поред заната везаних за прераду вуне, у српским земљама било је и заната везаних за прераду коже. Кожу и крзно, пре употребе, било је нужно уштавити. Штављењем коже бавили су се углавном кожухари (стргуни) и крзнари. Кожухари се помињу у Дечанској и Светоарханђеловској хрисовуљи, јер су штавили коже и шили кожухе за потребе манастира. Њих је било и по селима, а кожухе је носило зависно становништво, као и ситна властела. Кожухара је било и по градовима, па се тако спомињу и у Статуту Новог Брда. Поред кожухара и крзнара, кожу су за своје потребе обрађивали и обућари. Посредно су за ове занате везани и кројачи који су кројили одећу од материјала произведених од вуне, лана, коже или крзна. Кројача је било у градовима и на трговима. У градовима, посебно рударским центрима, среће се читав низ занатлија који су у њима пружали занатске услуге. Поред већ поменутих, то су: клобучари, свећари, ткачи, подстригачи сукна, дрводеље, седлари, каменари, зидари, грнчари. Зидари учествују у изградњи средњовековних градова у Србији и Босни.

Један од најраспрострањенијих заната било је **грнчарство**. Већина српских манастира имала је своје грнчаре. За употребу глине, грнчари су део производа давали власнику њиве где су вадили глину. Грнчарима на бањском властелинству одређује се да ору као и сокалници. Манастир Дечани је у Гусињу имао село Грнчарево у долини Грнчаревске реке. Грнчари су се насељавали тамо где је било глине и воде које су биле неопходне за њихов занат. Грнчара је било и по градовима и на трговима. Према резултатима археолошких истраживања, посуђе од печене глине је још од 12. века настајало на домаћем тлу, а трпезно посуђе се увози из Византије. Од 14. века, домаће грнчарство је толико узнапредовало да престаје увоз из Византије. У ово време издвајају се три велика центра грнчарске производње: у близини Крушевца, Новог Брда и Смедерева. Грнчарија слабијег квалитета производила се и по селима.

У развијеном средњем веку покренута је производња црепа и опеке. Купари, у близини Дубровника, и данас носе име по овом занату за који је била неопходна погодна земља и вода. Црепови прављени од морске воде били су лошег квалитета. Дубровчани пре 1300. нису имали купаре, али већ 1302. године узимају земљу у закуп за производњу црепа и опеке. У Дубровнику су почетком 15. века уклоњене све куће од меког материјала, што је појачало потражњу црепа и опеке. Све цркве моравског градитељства зидане су од камена у комбинацији са опеком: у Раваници су цигле пекли Саси, јер су познавали технологију постизања високих температура. Цреп и опека су се производили и у околини Београда, а и на многим другим местима где се градило. Уско повезани са купарима били су зидари, који су поред градова, зидали цркве и манастире, зденце, мостове. У Србији су постојала читава зидарска села. У свим овим градитељским пословима своје место су имале и дрводеље.

7. ПУТЕВИ И ТРГОВИНА

Главни носиоци трговине у српским земљама су Дубровчани, али су у њој учествовали и Которани, као и Млечани у значајнијој мери. Трговина је углавном била посредничка, а циљ производа била је Италија и њене комуне, посебно Венеција. Због ове чињенице, правци најважнијих средњовековних путева водили су од јадранског приморја ка унутрашњости. Географске карактеристике терена биле су такве да су ти путеви били уски планински путеви којима се крећу човек и товарна животиња. Далеко слабије су се развили путеви на којима се могао одвијати колски саобраћај.

Према подацима из дипломатичких извора, постојале су две категорије путева: **цесте и путеви**. Цесте су још називане и *велики пут* и *друм*, а употребљавао се и назив *колник*. У већини случајева овако се обележавају наслеђени, стари римски путеви. Овакви путеви били су широки 3 до 4 метра и њима су се могла кретати запрежна кола. Мада су они због неодржавања на многим местима пропадали, па нису целом трасом били погодни за колски саобраћај. То се лепо види на примеру Цариградског друма, на коме, на тежим деоницама, није било могуће ићи колима.

Центар караванске трговине био је Дубровник. Из њега су кретали каравани према рударским, трговачким и политичким центрима Србије и Босне, а у њега су се сливали каравани са робом из ових центара. Главно преносно средство на овим путевима били су коњи, мазге и магарци, а главни *поносници* робе, Власи. Они су робу преузимали у Дубровнику и другим приморским градовима и носили је у унутрашњост, обично до тргова у Подрињу и Полимљу, а одатле би је преузимали други Власи и носили даље у унутрашњост Србије. Они су на путу одговарали за безбедност робе. Старешина Влаха у каравану био је *примићур* или *крамар*, а дубровачка влада је постављала заповедника каравана (capitaneus turmae). Он се последњи пут помиње 1332. године, а после тога је ту улогу преузео крамар. Од 1464. године у дубровачким документима се као старешина каравана помиње *караван – баша*. Крамар је закључивао уговоре са трговцима о транспорту. На путу, он је био дужан да брани и чува поверену му робу и по цену живота.

Највећи значај за трговину Србије и Босне имали су путеви који су из рударских и трговачких центара водили ка јадранској обали и Дубровнику. Сви су били караванског типа и на њима, углавном, није био могућ колски саобраћај. За Босну је био најважнији такозвани **Босански пут** (via Bosnae), или Неретљански пут (via Narente). Полазио је од Дубровника на Слано, па преко Љубиња стизао у Дријева. Овај део пута прелазио се и бродом, па уз Неретву до Дријева. Од Дријева пут је настављао левом обалом Неретве, пролазећи преко Некрања, па је кроз жупу Дубраву ишао до Бишћа и Благаја. Ту се један крак пута одвајао ка Невесињу, а главни правац је настављао уз Неретву ка Мостару. Одатле се ишло на Врабач и Биоград на Неретви (Коњиц). Из Коњица, пут је водио преко Иван-планине, па је једним краком ишао преко Пазарића за Сарајевско поље и одатле преко Гласинца на Романији за Дрину. Другим краком, пут је ишао долином Лепенице до ушћа у Фојницу, где се рачвао за: Бусовачу, Хвојницу, Крешево, Дежевицу и Дусину, и, напослетку, за Високо на левој обали Босне. Овај пут је ишао у централнобосанску рударску област и то углавном правцем који је имао стари римски пут, а на неким местима, чак његовом трасом.

Главни трговачки пут између Дубровника и Србије свакако је био **Дрински пут** (via Drinae). Пут је полазио из Дубровника, са Плоча, на село Бргат, па преко царине на Леденицама (данас Иваница) стизао у Требиње. Ту су се укрштали различити путеви: из Требиња је на исток водио пут за Оногошт (Никшић), на запад је један пут водио за Дријева, а један је водио у Цавтат. Глави правац је из Требиња ишао на село Горицу, где се прелазила Требишњица, и водио даље за Билеће, прелазећи преко Љубомира. Од Билећа се ишло на Бијелу Рудину, па се преко Корита и Кључа стизало у Гацко. Из Гацка се на север ишло на превој Чемерно (помиње се 1431) и ка изворном делу Сутјеске и тврђави Вратар која брани улаз у теснац Сутјеске. Излазећи из клисуре, пут је прелазио на десну обалу реке, поред Тјентишта, где су каравани ноћивали под шаторима (tenta – шатор). Пут је скретао на исток и долазио до Космана на саставу Пиве и Дрине, одатле је водио левом обалом Дрине до села Брод, где се прелазило на десну обалу и стизало у Хочу (Фочу). Од Хоче, један пут је ишао на исток за Пљевља (Брезницу), па Пријепоље, Сенице, Нови Пазар, Трепчу и Приштину. Главни правац пута ишао је на север долином Дрине на Устиколину, па левом обалом Дрине до Горажда. Ту се пут рачвао у више праваца: на запад, преко села Јабуке на Прачу, поред Ходидједа у Врхбосну; на север пут је ишао на Рогатицу, па за Соколац, Вишеград и Сребреницу, и даље за Митровицу (Сирмијум).

Поред наведеног пута, за Србију су од велике важности били и путеви који су повезивали њену унутрашњост са Зетским приморјем. Важан пут у том погледу био је **Језерски пут** (via Jesera). Он је водио од Котора и Рисна преко Грахова за Оногошт. Ту се укрштао са путем који је из Дубровника, преко Требиња, водио за Оногошт. Никшић је представљао важну раскрсницу путева, још од античких времена. Из Оногошта, пут је ишао даље долином Зете за Подгорицу, и даље за Скадар. Главни правац пута ишао је на Шавник, преко области Језера и предела Дробњака, па на Пљевља. Пут се у изворима назива и via Anagasti. Из Оногошта је водио и пут кроз Жупу на манастир Морачу, па преко Колашина за Брсково на Тари. Један пут је од Подгорице водио на Медун, па на Гусиње и Плав, одакле се преко Будимље ишло у Средње Полимље, или преко Чакора ка Пећи и Дечанима у Метохији.

Друга група путева у Зетском приморју укрштала се у Скадру и Дању и називала се **Зетски пут** (via de Zente). Пут је обалом долазио до Улциња, па преко Свача, обалом реке Бојане до Светог Срђа, докле се могло и бродом, јер је до ове тачке Бојана била пловна. Одатле се караванима настављало за Скадар. На 11 км од Скадра налазио се брод на Дриму, преко пута града Дања, где је била царина. Од Дања, пут се одваја од Дрима и иде обронцима миридитских планина, поред извора реке Фанди, па стрмом долином реке Госке, пролази поред села Сакато и избија на Дрим поред Светог Спаса, где се налазила царина. Одатле пут иде левом обалом реке Дрим, пролазећи кроз села Шикљу и Круимаду, па преко данашњег Везировог моста прелази на десну обалу, а код данашње Љум Куле, опет се пребацује на леву обалу. Од Светог Спаса могло се стално ићи левом обалом Дрима, али се Црни Дрим онда морао прелазити чамцем. Од Љум Куле, преко села Добруште и Рибника, долазило се у Призренско поље и Призрен.

Призрен је у саобраћајном погледу представљао важну раскрсницу путева. Одавде је водио пут за Косово Поље, преко села Речани, Блаце, па на Штимље. Други пут је водио од Призрена, преко села Круше, Ораховца на Дреницу и у Трепчу. Ови путеви

се помињу и у манастирским повељама. Из Призрена је водио *Велики пут* на Опоље и даље за Полог и Скопље. Путеви по Метохији и Косову су се директно настављали на Зетски пут и то је била најкраћа веза између унутрашњости српске државе и јадранског приморја. Код Трепче, ови путни правци су се укрштали са путем који је водио од Фоче, преко Пријепоља и Сенице на Косово. Из области Трепче и Приштине водили су путеви ка Скопљу и Солуну и ка Нишу, Софији и Цариграду.

Средњовековна цеста Београд–Цариград је у ствари стари римски пут **Via militaris**. Овај пут има споредан значај за Србију, јер га је она дуго само додиривала својом источном границом, а и у позном средњем веку он је углавном остао периферни путни правац за Србе. Пут је од Београда ишао на Ритопек и Гроцку и преко Годоминског поља стизао до античког Margumа на ушћу Велике Мораве у Дунав. Одатле је ишао на средњовековно Браничево (Viminacium) на ушћу Млаве у Дунав. Цеста је углавном ишла поред Дунава, а ова деоница пута се могла прећи и реком на броду. Од Браничева, пут је ишао на југ преко данашњих села Калиште, Велико Лаоле, Босур, Жабаре и спуштао се на Мораву код града Равно (Horreum Margi). И даље се ишло на југ кроз велике шуме (silva Bulgarica), па се стизало у данашњи Ражањ (Arsena). Пут је даље ишао на Болван (Praesidium Pompei), па поред села Липовца, на Топоницу и у Ниш. Од 12. века у употреби је и правац који од Равног (Ћуприја) води на Јагодину и Хлапову Пољану (Лапово), преко Некудима (Смедеревска Паланка) за Београд. Овим путем је 1433. године прошао Бертрандон де ла Брокијер.

Ниш је представљао велико саобраћајно чвориште, али на периферији средњовековне Србије. Од Ниша је долином Тимока (Сврљиг–Кожељ–Равни) водио пут ка Дунаву, ка Видину или Арчеру. Други пут је из Ниша долином Топлице водио ка Приштини и Јадрану. Овај пут је у изворима забележен и као *Топлички пут*. Преко Топлице и Копаоника водио је и пут из Ниша у Трговиште–Нови Пазар. Цариградски друм је од Ниша настављао за Софију, по опасним брдима и дивљим шумама, пролазио је кроз кланац планине Куновице, и водио до старе Ремезијане (Бела Паланка). Одатле се преко још једног кланца стизало у Пирот и даље за Софију. На овом путу су постојале деонице на којима се могло путовати колима, али опасни делови нису могли да се пређу на тај начин. Од Ниша је водио и један пут на југ за Врање, преко Лесковца, а од Врања се ишло ка Софији, Скопљу и Солуну, али и за Ново Брдо, што је за Србе био важан путни правац.

Од Рудника, као рударског и трговачког центра, ишла су два пута, у долину реке Груже, и даље у долину реке Ибра. У првој варијанти, пут је од Рудника ишао у долину Каменичке реке, па на Баре и Кнић до Честина,а одатле преко села Сибница у Петропоље и у Жичу. Друга варијанта је од Рудника ишла на Врбову и Бело Поље, па на град Борач, на Витковац и у Жичу. Од Рудника је водио и један пут ка Моравском Градцу (Чачак). Од Жиче, пут је ишао углавном долином Ибра, пролазећи поред *тврдих градова*: Маглича, Брвеника и Звечана. Од Звечана, пут је водио кроз Вучитрн, преко Приштине, на Липљан и кроз Качанички теснац стизао у Скопље. Овај средњовековни пут углавном је ишао трасом Римског пута. Са правца Жича–Скопље, на исток се одвајао *Лабски пут*, од Митровице преко Трепче у долину реке Лаб. Од леве обале Ибра код Ушћа одвајао се пут за Студеницу, и даље се спајао са путем од Брвеника и манастира Градац, и ишао за Ивањицу и Ариље. Из долине Ибра је кроз долину Рашке водио пут за Рас и Трговиште.

Према трасама римских путева у средњем веку су се користили путни правци уз десну обалу Саве и Дунава. Један пут је водио од Београда за Шабац и Сирмијум. Други је од Браничева водио на Велико Градиште (Pincum), Голубац (vico Cuppae), село Чазву и на Мироч (Gerulatis). На том простору се у средњем веку налази град Вишесав. Из Голупца се одвајао пут за манастир Туман, па на Ракову Бару за Мајданпек. Од овог пута се у селу Двориште одвајао један крак који је водио ка Ресави (Манасија).

Поред путева који су од Јадрана водили у унутрашњост, постојао је и Приморски пут, који је спајао градове на обали. За нас је значајан пут који је из Сплита водио за Скадар. Он је преко Имотског поља ишао на Дријева, Требиње и Оногошт. Један пут је из Ливна, преко Ракитна, такође водио за Скадар. Из Хрватске (Угарске) водио је пут на Горњу и Доњу Кладушу у долину Сане, па преко Каменграда и Кључа. Из Кључа, пут се пео на планину и делио на пут који је силазио на извор Пливе, поред града Сокола, и ишао у долину Врбаса. Други правац је од Кључа ишао на град Јајце, па долином Лашве на Травник. Из Травника, пут је водио у долину реке Босне, преко Бусоваче на Врхбосну. Из Врхбосне пут наставља на исток, на Ходидјед, па се јужним правцем стизало у Прачу, из ње у Горажде, а одатле преко Чајнича и Пљеваља до Пријепоља. Други пут је из Врхбосне ишао за Вишеград, преко Гласинца и Рогатице. Из Вишеграда се настављало за Добрун, одакле је један пут ишао у Полимље, а други на исток за Ужице. Пут из Полимља је преко Нове Вароши ишао за Сенице, па на Рас (Трговиште), па преко Бањске и Звечана за Скопље. Пут од Ужица је ишао на Пожегу, Чачак, па преко Крушевца у долину Велике Мораве (на Цариградски друм).

Поред копнених путева, у средњем веку су постојали и пловни путеви. У средњовековним српским земљама већина река у унутрашњости није коришћена за пловидбу. На Великој Морави се могло пловити чамцима. Турци су код Сталаћа држали од 80 до 100 шајки за превоз војске и коња. Реке на којима се пловило Дунав, Сава, Неретва и Бојана биле су на периферији српских земаља. Бродови су и на овим рекама пловили само на деловима тока, због природе бродова и неуређених корита река. Дрина је за лађе била пловна низводно од Зворника, одакле се до Сремске Митровице и Београда путовало 3-4 дана, а за повратак је требало 7 дана. На већим рекама пловиле су лађе и барке. У Дунав, Бојану и Неретву улазиле су и веће лађе из Црног и Јадранског мора, као што су фусте и мање лађе. Неретва је била пловна до трга Дријева где је постојала речна лука и царинарница. Пловност реке Неретве зависила је од водостаја, често се лети није могло пловити због ниског, а зими због високог водостаја. Неретвом је довожена разна роба, али понајвише со, а одвожени су метали и восак.

За трговачку размену Србије далеко већи значај имала је река Бојана и Дрим. Бојаном се пловило до Светог Срђа преко кога је у Србију увожена со, тканине и вино, а извожено дрво, восак, метали, коже, сир и риба из Скадарског језера. Млечани су Бојаном загосподарили 1396. године, када им је Ђурађ Страцимировић уступио Скадар и Дриваст, а уз то и сва права на Бојани и Скадарском језеру. Млечани су сву трговину на Бојани ставили под своју контролу, а оружани брод је на Бојани и Скадарском језеру хватао кријумчаре.

Дунав, као велика река, био је у средњем веку плован до свог ушћа, али он није био трговачки пут. Пошто је био на периферији српске државе, он до 15. века нема значајну улогу у трговини Србије. После 1403. године, он добија на значају због Београда који

постаје српска престоница и важно стециште трговаца. Београд је, поред ратног пристаништа на Сави, имао и трговачко пристаниште које се налазило на Дунаву код данашње куле Небојше. Оно је могло да прими 50 бродова.

Речни токови били су и препрека караванском саобраћају, коју су путници савладавали на газовима (*бродовима*), скелама и мостовима. Газови и мостови имали су и привредну улогу, јер је господар земље на том месту убирао *бродарину* (мостарину) од робе и људи који су ту прелазили реку. Црква и властела су настојали да ове приходе добију за себе иако су они у почетку припадали владару. *Бродова* или газова је било на свим рекама и они се често помињу у повељама. Мостови су углавном били дрвени, ређи су камени мостови. Камени мост преко Вардара у Скопљу (такозвани Душанов мост) потиче још из римског доба. У Вучитрну на Ситници очувао се мост из позног средњег века – *Којновића мост*, на путу из Новог Пазара (Раса) за Приштину. Мост је данас на сувом, јер је Ситница променила свој ток. У Поморављу се у 15. веку у изворима помиње велики број *бродова* (газова), што сведочи о живом унутрашњем копненом саобраћају. На главним караванским путевима трговци су на газовима плаћали *бродарину* на робу. Први такав прелаз на Дринском путу био је на Требишњици код села Горице, други преко Сутјеске код Тјентишта, а код села Брод, пут је прелазио Дрину и ишао у Фочу. На Дрини се помињу и прелази код села Сутјеска северно од Горажда и код села Душће, јужно од Вишеграда.

Велике реке су се прелазиле чамцем или на скели. Дрина се на овај начин прелазила код Костирева, Црнче, Братунца, Зворника. Скелама су се прелазили и Дунав, наспрам ушћа Велике Мораве код Ковина, и Сава. Ова скела помиње се у изворима из 14. века. Скелом се прелазила и Велика Морава, а код Крушевца и Западна Морава. У турско доба, велике приходе доносиле су скеле на Дунаву код Београда, Смедерева, Голупца и Кулича. Преко њих је долазила роба из Угарске. Скеле на Дунаву и Сави су у 15. веку коришћене и за пребацивање угарске војске у походима на Србију. Бродови код Земуна и Старог Сланкамена постојали су и у 12. веку. Бродови на Сави имали су велики значај за саобраћај између Угарске и Босне. Скела код Митровице помиње се у изворима из 12. века. Ту је, као и у Ковину, било складиште соли, која је стизала из рудника у Влашкој. Брод код Раче играо је значајну улогу у угарским походима на Босну и Мачву. Сава се прелазила и код Јарка, Брчког, тврђаве Дубочац и Брода на Сави.

Већ смо истакли да се на овим путевима у највећој мери одвијао карвански саобраћај, који је одређивао обим и карактер трговине. Тргoвало се робом која је била исплатива у оваквом саобраћају (племенити метали, олово, тканине, накит), или неопходна (со), док је трговина јефтином и кабастом робом (жито) била слабо заступљена, осим у подручјима где је транспорт могао да се одвија пловидбом, а то је углавном било на Неретви и Бојани у 15. веку, и на Сави и Дунаву. У периоду пре развоја рударства (до половине 13. века), Србија и Босна су као извозне артикле могле да понуде углавном сточарске производе. Извозили су се жива стока, сир (посебно влашки), кожа. Такође су извожена и разна крзна (куна, дабар, ласица, зец, лисица). Најважнији извозни производ Србије у ово време је восак. Власници великог броја пчелињака, па тиме и произвођачи воска, били су манастири. Восак се извозио у сировом стању или прерађен (чист). Са развојем рударства, племенити метали (злато, сребро) преузимају водећу улогу у извозу Србије и Босне. Доминантну

улогу у овој трговини металима имају Дубровчани, и као трговци, и као кредитори домаћих трговаца. Дубровник је рано, још у време великог жупана Стефана Немање и бана Кулина, склопио прве трговинске уговоре са владарима Србије и Босне, који су дубровачким трговцима гарантовали повластице и посебан положај у овим земљама. Трговина оловом и сребром довела је до развоја градова и тргова, а у њима су Дубровчани оснивали своје колоније трговаца. Сребро се преко Дубровника највише извозило у Венецију. Метали се извозе и у друге градове Италије, у Шпанију, Сирију, Александрију, Турску.

У Србију и Босну се увозе со, тканине и мрчарија (бакалска роба). Ове територије у средњем веку немају домаћу производњу соли, бар не значајну, тако да се со увозила у великим количинама. На овом делу јадранске обале постојала су четири *кумерка солска*. То су места (тргови) преко којих је смела да се увози со у Србију и у којима је представник владара (цариник) убирао десетину од увезене соли. Кумерци солски су били: трг Дријева на Неретви, град Дубровник, град Котор и трг Светог Срђа на Бојани. Поред морске соли која се увозила преко наведених тргова, у Србију се увозила и камена со из Угарске и Влашке. Крајем 14. века (1395), као важно стовариште соли наводи се Болван (Бован) код Алексинца. Ковин на Дунаву се у 15. веку развија као скела и стовариште соли. Северна Босна (Усора и Соли) набавља камену со из угарских градова са оне стране реке Саве. Со се увозила од најранијих времена и трговина њоме никада није престајала. Она је свакодневно била неопходна и људима и стоци.

Значајно место у увозној трговини имале су тканине, посебно оне бољег квалитета и финије израде. И у овој трговини кључну улогу имали су Дубровчани. Они увозе ланене тканине из Александрије, Цариграда, Италије, Шпаније, а у 14. веку се из Апулије увози и вуна. Грубе тканине од вуне у Дубровник стижу из Србије и Босне, а извозе се у Италију (Венеција, Анкона). Дубровчани, поред ланених, увозе и памучне тканине (фустан), као и свилу. Потрошачи ових тканина су српски и босански двор, са развојем привреде, њих потражује и властела, а касније и обласни господари постају купци раскошних и скупоцених тканина. Дубровчани српским владарима и важној властели шаљу поклоне у тканинама. Преко Србије и Босне тканине су се извозиле и у Угарску. У ову трговину се током 14. и у 15. веку укључују и домаћи трговци. У Дубровнику се од 1416. године производе квалитетна сукна од вуне од мерино оваца из Италије и Шпаније. Скупоценим тканинама, посебно свилом, и даље се снабдевало у Венецији. Ипак се у Србији и Босни највише трговало дубровачким сукном.

У Србију и Босну увозила се и друга роба, као што су разне врсте оружја и накита. Квалитетно оружје увозило се из Италије (Милански оклоп), али и из приморја у унутрашњост (Котор). У Котору је радио чувени мачар Новак, чији су мачеви били на цени код српске властеле. Његова вештина опевана је и у народној песми. Квалитетно вино, и поред велике домаће производње, такође се увозило (малвасија). Разне врсте накита добављане су углавном из Венеције.

На сву робу којом се трговало плаћала се царина. Постојале су извозне и увозне царине. На последњем тргу у земљи наплаћивало се 2% на робу коју трговац односи у другу земљу. Дубровчани су настојали да у погледу царине добију што веће олакшице. Услови трговине били су повољнији док је била стабилна централна власт. Са распадом српског царства јавља се велики број мимоходних царина које уводе обласни господари

на својим територијама. Добар пример је царина под градом Врабач, коју је у више наврата уводио Сандаљ Хранић, а Дубровчани су увек бурно протестовали. Владари су царине давали у закуп, а закупци су најчешће били дубровачки трговци. Посебно интересовање у том погледу владало је за царине великих рудника (новобрдска, сребреничка царина), као и за царине важних тргова (Дријева).

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

Историјско-географска истраживања Србије започела су у другој половини 19. века, јер их је наметнула сама изворна грађа која је у то време била доступна. Дипломатички и наративни извори садржавали су имена места и области која су ишчезла или су заборављена. Било је неопходно да се дође до тачних сазнања о тим топонимима. Тако је почео развој историјске географије у оквиру историјске топографије. На почетку ових истраживања налази се *Рјечник из књижевних старина српских* Ђуре Даничића.[1] Ту је дато много драгоцених објашњења старих географских назива. Истраживачи су се много пута историјском топографијом бавили узгредно, пишући о другим темама, а понекад су таквим истраживањима посвећивали посебне расправе. На почетку ове историјско-географске литературе издваја се рад Стојана Новаковића о Брскову и Дању,[2] али и читав низ краћих текстова Илариона Руварца.[3] Поред ових радова који се баве топографијом, у исто време су се појавили и радови аутора који су амбициозније пришли овој грађи, па су засновани на широј изворној подлози и доносе резултате од општег значаја. И ту се на почетку налази рад Стојана Новаковића о *Земљишту радње Немањине*.[4] Ту су приказани простор и границе државе Стефана Немање. Постепено се ширио и круг извора који су садржали историјско-географске податке. У ово време, систематски се сакупљају и објављују стари путописи, за шта су посебно заслужни Стојан Новаковић и Петар Матковић.[5]

Осамдесетих година 19. века историјска географија код Срба била је још у повоју, али су Србија и Босна већ тада, стицајем срећних околности, добиле изванредан историјско-географски приказ. Била је то књига чешког историчара Константина Јиречека *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*,[6] настала на до тада углавном непознатим изворима. Јиречек је пре ове студије објавио рад о војној

1 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I – III, Београд 1863–1864 (репринт 1975).

2 Ст. Новаковић, *Брсково, Дањ и царина у светога Спаса и путови с јадранског приморја у старе српске земље. Прилог ка географији земаља српских средњега вијека*, Рад ЈАЗУ 37 (1876) 1–28. Занимљиво је то да је он овде Брсково погрешно убицирао на Лиму, а не на Тари, где га је правилно убицирао Љубомир Ковачевић, а касније то потврдио Владимир Ћоровић.

3 И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 177–218; Исти, *Прилошци*, Стражилово 4 (1888) 34–46; Исти, *Прилошци историјској географији Србије*, Летопис МС 229 (1905) 1–11; Исти, *Историјско-географско иверје*, Стражилово 3 (1887) св. 10–35. Неке од ових расправа прештампане су у *Зборник Илариона Руварца* I, Београд 1934.

4 Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине. Историјско географијска студија*, Годишњица НЧ 1 (1877) 163–243. Италијански превод објављен је у Bullettino di archeologia e storia dalmata 1 (1878) 1– 85.

5 Стојан Новаковић је објавио: *Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669*, Споменик 9 (1891) 33–45; *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о Балканском полуострву XIV и XV века*, Годишњица НЧ 14 (1894) 1–66; *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, Годишњица НЧ 17 (1897) 73–165. Петар Матковић је започео истраживања старих карата приказом атласа Андрее Бјанка из 1436. Rad JAZU 11 (1870) 228–239. Затим је описао рукописе путописа у венецијанским библиотекама Rad JAZU 15 (1871) 192–223. Затим је објавио изводе из путописа са преводом. Ови изводи објављивани су у Radu JAZU у следећим бројевима: 42 (1878), 49 (1879), 55 (1881), 56 (1881), 62 (1882), 71 (1884), 84 (1887), 100 (1890), 105 (1891), 112 (1892), 116 (1893), 124 (1895), 129 (1896), 130 (1897), 136 (1898) и Starine 10 (1878).

6 C. J. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historische – geographische Studien*, Abhandlungen der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, 10 Band, Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie Nr.2, Prag 1879. Ову студију у целини је превео тек 1959. Ђ. Пејановић. Тај превод је укључен и у *Зборник Константина Јиречека* 1, Београд 1959, 207–303.

цести од Београда до Цариграда и балканским кланцима.[7] Нова изворна грађа коју је Јиречек користио потицала је из дубровачког архива. Поред рударства и путева, Јиречек је овде пружио општи поглед на античке провинције и главна насеља, византијске теме Далмације и Драча, на словенска племена и српске кнежевине (Дукља, Травунија, Хум, Паганија, Србија, Босна) и развој граница од 12. до 15. века. У овом делу налазе се замеци свих каснијих историја градова и тргова Србије и Босне. Јиречек је био подједнако образован као историчар и географ, што му је омогућило да из извора извуче максимум информација. У својој студији обрадио је границе, насеља, комуникације, природне услове, погодности за живот и привређивање. Овом књигом, он је поставио темеље и смернице у којима ће се кретати будућа историјско-географска истраживања. Каснији истраживачки напори ишли су за тим да допуне, прошире или исправе оно што је Јиречек утврдио, а и сам Јиречек је у каснијим радовима исправљао и допуњавао своје резултате.[8]

За Јиречековим истраживањима односа између Србије и Византије и њиховог тематског уређења уследила су систематска истраживања византолога која су допринела новим сазнањима о темама Далмацији и Драчу.[9] Питању назива српске државе и чињеници да се термин *Склавинија* у Дубровнику често користи као назив за територију српске државе, посебну пажњу посветио је Михаило Динић.[10] О раносредњовековним српским земљама: Дукљи, Травунији и Захумљу, прве радове су написали К. Јиречек и Ст. Новаковић.[11] У наредном периоду ови радови су вршили велики утицај на истраживаче, што је посебно видљиво у коментарима списа цара Константина VII Порфирогенита и Летописа попа Дукљанина. Историјску географију дукљанске државе обрадио је археолог Јован Ковачевић у првом тому *Историје Црне Горе*.[12]

У наредном периоду настављено је проучавање средњовековне Зете. Гавро Шкриванић је за ову територију израдио посебан приручник који уз именик места садржи и део о границама, жупама, племенима и црквама.[13] Прилози о појединим жупама и местима појавили су се захваљујући грађи из которског, дубровачког и млетачког архива.[14] Посебно су значајни по својим резултатима прилози Ивана Божића. У најновије време појавила се монографија која разматра проблем односа

---

7 C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch – geographische Studie*, Prag 1877. Превод Ђ. Пејановића у *Зборник Константина Јиречека* 1, Београд 1959, 73–189.

8 У том погледу су поред *Историје Срба* I – II важне и његове студије: *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека 1, Београд 1959, 461-528; *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник СГД 3 (1914) 149-171; *Гласинац у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека 1, Београд 1959, 421-424.

9 Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957; Исти, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 117-132. Тема Србија није ни била позната Јиречеку Ђ. Сп. Радојичић, *О византијској теми Србији из XI века*, Глас САНУ 268 (1966) 1-8.

10 М. Динић, *О називима средњовековне српске државе – Склавинија, Србија, Рашка*, Прилози КЈИФ 32 (1966) 26-34. Прештампано у М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 33 – 43.

11 Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века (пре владе Немањине)*, Гласник СУД 48 (1880) 1-150. Он се овој тематици вратио много касније у *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 1-62.

12 *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 313-346.

13 Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959.

14 Љ. Јовановић, *Дукљанинова Прапратна*, Старинар 1 (1884) 69-71 ; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Vjesnik ya arheologiju i historiju dalmatinsku 52 (1935–1949) 1-143 ; А. Соловјев, *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица НЧ 40 (1931) 1-41; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9-10 (1959) 151-185 ; Исти, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 83-121; Исти, *Катуни Црне Горе*, Зборник ФФ у Београду 10 (1968) 245-249 ; Исти, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 218-240 ; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник ФФ у Београду 7/1 (1963) 295–312; Р. Ковијанић, *Помен црногорских племена у которским споменицима (XIV–XVI вијек)* I, Цетиње 1963.

града и његовог залеђа у Зетском приморју.[15] У њој је обрађена географија насеља у развијеном средњем веку, као и управно-територијална организација у Зети у позном средњем веку.

Стара Травунија играла је мању политичку улогу у српској историји од Зете, па је у почетку привлачила и мању пажњу истраживача. Старији радови о Требињу нису доносили много тога новог, јер нису користили богату дубровачку грађу. Тај недостатак исправљен је тек у новије време студијом Ђуре Тошића,[16] која се базира углавном на грађи из дубровачког архива и првом турском дефтеру за ово подручје. Методолошка мањкавост овог дела састоји се у чињеници што је аутор у раном средњем веку посматрао и истраживао *земљу* Травунију да би своја истраживања у позном средњем веку свео на жупу Требиње. Конавли, као друга жупа по важности у Травунији, добила су свој историјско-географски приказ из пера Радослава Грујића.[17] Бока которска је добила један добро документован приказ средњовековне географије у делу Илије Синдика.[18]

Захумље, касније Хумска земља, дуго није било предмет посебног проучавања. Ова *земља* је током средњег века имала буран развој и ритам територијалних промена. Те промене је први истакао Вељан Трпковић.[19] У новије време, Хумска земља је добила прву историјско-географску монографију, написану на основу дубровачке и дипломатичке грађе.[20] Ово је прва студија у нашој историографији која у центру својих интересовања има *исшорију шла*, однос човека и друштвених заједница према простору и природној средини.

Територија средњовековне Босне привлачила је велику пажњу истраживача још од времена Константина Јиречека. Територијални развој босанске државе описао је Владимир Ћоровић у једној од најлепших историјско-географских студија.[21] Географију херцегове земље са жупама и градовима описао је Михаило Динић у једној од најбољих студија на ову тему.[22] У новије време поједине *земље* босанске средњовековне државе су, по угледу на образац примењен у обради Хумске земље, добиле своје историјско-географске монографије са детаљном обрадом жупа, насеља, црквене организације, привреде и комуникација. У односу на раније генерације, истраживачи су могли да искористе и грађу првих османских дефтера, што је у великој мери допринело потпунијој слици насеља и привреде. Овакве историјско-географске монографије добиле су *земље* Доњи Краји, Усора и Соли и Западне стране.[23] У низу расправа истраживачи су показали интересовање и за централне пределе средњовековне

15 М. Антоновић, *Град и жуйа у Зеишском йриморју и северној Албанији у 14. и 15. веку*, Београд 2003.

16 Ђ. Тошић, *Требињска обласш у средњем вијеку*, Београд 1998.

17 Р. Грујић, *Конавли йод разним іосиодарима од XII до XV века*, Споменик 46 (52) Београд 1926, 3–121.

18 У уводном делу књиге *Комунално уређење ірада Кошора од друіе йоловине XII до йочешка XV сшолећа*, Београд 1950, 14–30.

19 В. Трпковић, *Хумска земља*, Зборник ФФ у Београду 8/1 (1964) 225–259.

20 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

21 В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 5–47.

22 М. Динић, *Земље херцеіа Свешоіа Саве*, Глас СКА 182 (1940) 149–257 (= *Срйске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269).

23 Ј. Мргић Радојчић, *Доњи Краји – крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16 век)*, Београд 2008; Т. Рибар, *Зайадне сшране у средњовијековној босанској држави*, Београд 2010.

Босне.[24] Студије из економске историје донеле су нова знања о насељеним местима, трговима и путевима.[25]

Географска питања везана за најранију историју Србије односе се на изучавање граница. Показало се да су покушаји да се оспоре резултати засновани на подацима цара Константина VII Порфирогенита јалови, због произвољне интерпретације извора и занемаривања основних захтева историјског метода.[26] Идентификација насељених градова Константина Порфирогенита заокупљала је истраживаче од времена Новаковића и Јиречека. Свој допринос томе дали су и Михаило Динић и Милош Благојевић, а сви досадашњи резултати прикупљени су у раду С. Ћирковића, који је покушао да одреди могуће области у којима је требало да буду центри ове првобитне територијалне организације, и у Лексикону градова и тргова.[27] Податке које доносе византијски писци крајем 11. и 12. века, као што су Ана Комнина, Јован Кинам и Никита Хонијат, коментарисало је успешно више истраживача и они су дали добра и уверљива решења.[28]

Границе српске средњовековне државе окупирају пажњу истраживача историјске географије од времена Стојана Новаковића, па до данашњих дана. Посебна пажња посвећена је границама Немањине државе после битке на Морави 1190. и проширењу државе после 1207. године.[29] Интересовање су изазвале и промене настале Дежевским споразумом и формирањем *државе* краља Драгутина.[30] Прецизније су одређене границе у доба Стефана Дечанског, како на југу према Византији, тако и на истоку према Бугарској, и на западу.[31] Значајан допринос у познавању граница Душановог

24 P. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, Glasnik ZM – arheologija 26 (1972) 337–346; M. Hadžijahić, *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244*, Radovi AN BiH 35 (12) (1970) 289–294; H. Čabanović, *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine*, Godišnjak DI BiH 14 (1963); A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi sa simpozija Srednjovekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 383–391; P. Živković, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10/2, Sarajevo 1974, 333–340; M. Vego, *Civitas Vrhbosna*, Naše starine 13 (1972) 86–96; П. Анђелић, *Бобовац и Краљева Сутјеска*, Сарајево 1973.

25 D. Kovačević, *Tgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Ista, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak DI BiH 16 (1965) 19–35; Иста, *О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник ФФ у Београду 11–1 (1970) 353–362; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* 1, Београд 1955.

26 Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије, Хрватске и Босне у X веку*, Зборник ФФ у Београду 7–1 (1963) 153–183; Исти, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ у Београду 8–1 (1964) 153–181; Исти, *Још о неким питањима територијалног пространства Србије и Хрватске средином X века*, HZ 19–20 (1966–1967) 265–293; Исти, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник ФФ у Београду 10–1 (1968) 141–181.

27 С. Ћирковић, *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010, 183–184 (М. Антоновић – С. Мишић).

28 *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971; Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 14–15 (1973) 29–38; М. Благојевић, *Сеченица, Стримон и Тара код Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65–75; Исти, *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–212; Љ. Максимовић, *Згос на српско-византијској граници*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985) 73–90; С. Мишић, *Никава – загонетна област Јована Кинама*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 367–371.

29 М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989; Исти, *Историја српске државности* 1, Београд 2000; С. Мишић, *Историјска географија у житијима светог Симеона и светог Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93–105.

30 В. Ћоровић, *Подела власти између краљева Милутина и Драгутина 1282–1284. године*, Глас СКА 136 (1929) 5–12; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САНУ 203 (1951) 61–82; Исти, *Зу расправу Област краља Драгутина после Дежева*, ИЧ 3 (1952) 249–251. У вези са овом проблематиком је и испитивање средњовековног Срема: М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник историјског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1–12; Ђ. Сп. Радојичић, *Дукљанин о Срему*, Гласник ИДНС 3 (1930) 22–29. Ови и новији резултати уграђени су у синтезу *Историја српског народа* 1, Београд 1981.

31 Т. Томоски, *Белешки по повод на воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330. год*, Годишен зборник ФФ во Скопје 16 (1964) 41–44; В. Трпковић, *Бранивојевићи*, ИГ 3–4 (1960) 55–84; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 89-92; С. Мишић, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, ИЧ 42–43 (1996) 25–32; Исти, *Хумска земља у средњем веку*; Београд 1996; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.

царства дао је Георгије Острогорски.[32] Проблематика граница постаје замршенија од друге половине 14. века и времена обласних господара. Поред Михаила Динића,[33] главни допринос у разрешавању питања територија обласних господара дао је Милош Благојевић.[34] Границе Деспотовине озбиљно су проучаване тек крајем 20. века, а у тим радовима посебно место заузима источна граница Србије према Турцима.[35]

Појединачне студије о областима, жупама и насељеним местима свој почетак имају још у радовима Стојана Новаковића.[36] Он дуго није имао правих наследника у том послу. Изузетак, између два рата, представља расправа Александра Соловјева о жупи Брвеник.[37] После Другог светског рата, ова истраживања су настављена и дала су корисне резултате.[38] Михаило Динић је у склопу једног археолошког пројекта изложио преглед западне, централне и југозападне Србије, као и Браничева.[39] У овој области се у последњих тридесетак година изузетно напредовало у истраживањима. Читав низ жупа добио је своје посебне расправе,[40] а узнапредовала су и истраживања крупнијих

---

32 Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 20–41.

33 М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144; Исти, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 5–30; Исти, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* 1–2, Београд 1955–1954. Овде скрећемо пажњу и на рад М. Рајичића, *Основно језгро државе Дејановића*, ИЧ 4 (1952–1953) 227–243.

34 М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, Београд 2000; Исти, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност, Београд 2007, 5–18; Исти, *О издаји и невери Вука Бранковића*, Зборник МС за историју 79–80 (2009) 7–42.

35 С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002; М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1995) 23–34; Исти, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78– 92; А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у 15. веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995. О границама Деспотовине 1444–1459. године исцрпна расправа С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (14440–1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63–73. О северној граници Босне аргументовано је расправљао М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76.

36 Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица НЧ 3 (1879) 263–355; Исти, *Град Вишесав и Видинска област*, Годишњица НЧ 5 (1883) 141–164; Исти, *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан*, Глас СКА 36 (1893) 1–49; Исти, *Немањићке престонице Рас–Пауни–Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54. Ово су његови успелији радови на ове теме који и данас имају одређену вредност.

37 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–42.

38 Ј. Алексић, *Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави*, ИЧ 7 (1957) 333–344; Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу*, ИЧ 7 (1957) 323-331; М. Николић, *Средњовековна жупа Патково*, ИЧ 18 (1971) 207–213; Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970) 331–336; Т. Вукановић, *Средњовековна жупа Врање*, Врањски гласник 1 (1965) 113–115; Р. Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века*, ЗРВИ 9 (1966) 195–213; Исти, *Четири прилога историји и историјској географији Србије*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970) 205–237; Исти, *Још једном о Немањином Кострцу*, Прилози КЈИФ 35 (1969) 179–189.

39 *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1953; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1956; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970) 239–249. На сличан начин Динић је обрадио и област Браничева: *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958.

40 М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу – историја, уметност, Београд 1996, 13–23; Исти, *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–212; Г. Томовић, *Брезница*, Гласник НМ 1, Пљевља 1999, 69–76; Иста, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153–166; Иста, *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо поље–Карановац–Краљево, Београд–Краљево 2000, 33–44; Иста, *Топлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове, Београд 2000, 13–23; С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима светог Симеона и светог Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93–105; Исти, *Територијално-управна организација Полимља*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 73–88; Исти, *Потарје у средњем веку*, ГЗМ Пљевља 5 (2006) 9–17; Исти, *Територијална организација Браничева (12–15. век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 11–17; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–8; Исти, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8, Пријепоље 2009, 31–39; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, ЈИЧ 1 – 2 (2000) 27–45.

управно- територијалних јединица као што су *земље* и крајишта.[41] Може се закључити да је историјска географија на овом пољу досегла тачку највеће истражености, на основу расположивих извора. Овоме је много допринело и објављивање најстаријих турских дефтера у којима се налази обиље историјско-географских података. Данас много боље познајемо управну организацију српских земаља него што је то био случај пре тридесетак година. Томе су посредно много допринела и проучавања титула и државне управе у српским земљама. Изузетан допринос у овој области дао је Милош Благојевић.[42]

Изучавање насеља било је скоро у потпуности занемарено после Јиречекових студија. Ова истраживања су замах добила после Другог светског рата. Објављен је велики број исцрпних критичких студија о појединим градским насељима. У посебним студијама или у оквиру општих монографија обрађени су: Београд, Сремска Митровица, Шабац, Смедерево, Голубац, Ваљево, Крушевац, Краљево, Нови Пазар, Рудник, Ново Брдо, Трепча, Приштина, Пећ, Пријепоље, Плана, Јањево, Пирот, Бело Брдо, Заплање.[43] Градска насеља средњовековне босанске државе обрађена су у јединственој монографији у нашој историографији из пера Десанке Ковачевић Којић.[44] Иста ауторка је низом својих прилога веома задужила српску историографију и историјску географију у области изучавања градских насеља.[45]

Деведесетих година 20. века отпочела су систематска истраживања у области историјске географије и то, пре свега, појединих историјских области. Као резултат тих истраживања појавио се низ монографија које су у посебним поглављима обрађивале све типове насеља у посматраној области. У њима је први пут започето и систематско

41 С. Мишић, *„Земља" у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4, 2–3 (1997), Београд 1999, 133–146; М. Благојевић, *Срйска државносш у средњем веку*, Београд 2011, 11–136; Исти, *Државносш земље Павловића*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 113–145; Исти, *Крајишша средњовековне Србије од 1371. до 1459. їодине*, ИГ 1–2 (1987) 29–38; С. Мишић, *Пешрушко и Лийовачко крајишше од йоловине XIV века до 1459. їодине*, Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, Крушевац 2010, 121–128.

42 М. Благојевић, *Државна уйрава у срйским средњовековним земљама*, Београд 1997; Исти, *Немањићи и Лазаревићи и средњовековна срйска државносш*, Београд 2004. Овде су сабране све Благојевићеве расправе које се односе на ове теме.

43 Ј. Калић–Мијушковић, *Беоїрад у средњем веку*, Београд 1967; С. Ћирковић, *Civitas SanctiDemetrii*, Sremska Mitrovica 1969; Исти, *Средњи век*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970; Исти, *Смедерево – йресшоница срйске Десйошовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. година, Београд 1979; Исти, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968; Б. Храбак, *Трї Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953) 91–102; *Краљево и околина*, Београд 1966; *Нови Пазар и околина*, Београд 1969; М. Динић, *За исшорију рударсшва у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1964; Исти, *Трейча у средњем веку*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 3–10; Исти, *Насшанак два наша средњовековна їрада. I Пећ до шурских времена, II Рибница–Подїорица*, Прилози КЈИФ 31 (1965) 195–203; Д. Ковачевић–Којић, *Пришшина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 45–74; В. Симић, *Плана – средњовековно насеље рударске йривреде*, Гласник ЕИ САНУ 4–6 (1957) 105–122; Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина до 1371. їодине*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 3–9; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9–25; Д. Ковачевић, *О у доба средњовековне срйске државе*, ИГ 1–4 (1952) 121–126; Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у койаоничком руднику Белом Брду*, Огледи 1 (1952) 55–67; Исти, *Рујна шрї у обласши Ужица у XV веку*, Историски преглед 1–4 (1954) 48–50; Исти, *Средњовековни рудник и шрї Рудишша йод Авалом*, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 99–106; Исти, *Дубровачка рударска и шрїовачка насеобина у Зайланинама йод Турцима*, Наша реч II (1951) 50–54; С. Ћирковић, *Пријейоље у средњем веку*, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3, Пријепоље 1976, 209–223; Ј. Калић, *Из исшорије Пријейоља и Трїовишша у XV веку*, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4, Пријепоље 1976, 141–151. Са овим у вези су и прилози у којима су се аутори бавили идентификацијом појединих насеља: М. Костић, *Да ли је средњовековни їрад Койријан данашњи Курвинїрад?*, Лесковачки зборник 7 (1967) 154–156; Р. Михаљчић, *Где се налазио їрад Пешрус?*, Прилози КЈИФ 34 (1968) 264–267; В. Јовановић, *Чрнча у Зашоне. Прилої средњовековној археолошкој шойоїрафији*, Зборник ФФ у Београду 9/1 (1967) 163–172. Од користи за историјску географију су и радови из археологије о средњовековним градовима и трговима о којима се објављује текућа библиографија у Старинару.

44 Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

45 Све ове расправе сабране су у *Градски живош у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007. Недавно је иста ауторка монографски обрадила рудник и насеље Сребреницу, углавном на основу дубровачке грађе: Д. Ковачевић–Којић, *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд 2010.

изучавање сеоских насеља.[46] Почетком 90-их година 20. века група истраживача објавила је зборник радова посвећен социјалној структури српских градских насеља од византијских корена, па до доласка Турака.[47] Своју савремену монографију добило је и Ново Брдо, као највећи и најзначајнији рударски центар у српским земљама.[48] Приказ стања досадашњих истраживања и назнаке за даље систематско проучавање градских насеља, као и процеса урбанизације и деурбанизације, пружа *Лексикон іградова и ійріова*, на коме је радило 16 аутора средње и млађе генерације медиевиста.[49]

Проучавање путева и саобраћаја започео је још Јиречек, а озбиљну допуну његових истраживања дао је Михаило Динић.[50] Овој теми систематски је приступио Гавро Шкриванић из чега је настала исцрпна монографија.[51] У наредном периоду проучен је и саобраћај на рекама у српским земљама, а посебно су истраживани и *бродови* – речни прелази и скеле.[52]

Једна од важних тема историјске географије током 20. века била је црквена географија. Радослав Грујић започео је изучавање манастирских властелинстава, посветивши највише пажње историјско-географским питањима.[53] После Другог светског рата ова тематика је интензивно проучавана и тако је обављен велики посао и обрађени су велики делови територије Србије.[54] Због степена обрађености, у новије време овакве расправе су ретке, али су допуњене одређене празнине које су допринеле

46 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996; Исти, *Јуіоисійочна Србија средњеі века*, Врање 2002; С. Мишић–Т. Суботин–Голубовић, *Свеійоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003; Ђ. Тошић, *Требињска обласій у средњем вијеку*, Београд 1998; Ј. Мргић–Радојчић, *Доњи Краји – крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, Београд 2008; Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Исійоријско іеоірафска сійудија*, Пожаревац 2007; Т. Рибар, *Заӣадне сійране у средњовијековној босанској држави*, Београд 2010.

47 *Социјална сійрукійура срӣских іградских насеља (12–18. век)*, Смедерево–Београд 1992. Треба скренути пажњу на радове: Ј. Калић, *Словени и визанійијско урбано наслеђе*, 21–34; Д. Ковачевић Којић, *Друшійвена сійрукійура рударских іградова*, 35–50; М. Благојевић, *Град и жуӣа – међе іградскоі друшійва*, 67–84; Р. Ћук, *„Колоније" у срӣским средњовековним іградовима*, 85–96; Р. Михаљчић, *Град у ӣреломном раздобљу*, 113–124; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у іградовима Десӣойовине*, 122–132.

48 *Ново Брдо*, Београд 2004. За нас су посебно важни прилози В. Јовановића и С. Ћирковића.

49 *Лексикон іградова и ійріова средњовековних срӣских земаља – ӣрема ӣисаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010.

50 М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска ійріовина*, ЈИЧ 3 (1937) 119–146.

51 Г. Шкриванић, *Пуійеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

52 Ови резултати су обједињени у С. Мишић, *Коришћење унуійрашњих вода у срӣским земљама средњеі века*, Београд 2007, 155–172.

53 Р. Грујић, *Тоӣоірафија хиландарских мейохија у солунској и сійрумској обласійи од XII до XIV века*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом 30 година научног рада, Београд 1924, 517– 534; Исти, *Власійелинсійво Свейоі Ђорђа код Скоӣља од XI до XV века*, Гласник СНД 1 (1925) 45– 79; Исти, *Црквена власійелинсійва у средњовековној Србији*, Скопље и Јужна Србија, Београд 1925; Исти, *Еӣархијска власійелинсійва у средњовековној Србији*, Богословље 7 (1932) 93–142, 181–200; Исти, *Лична власійелинсійва срӣских црквених ӣредсійавника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1933) 47–68.

54 Р. Ивановић, *Дечанско власійелинсійво. Исійоријско-іеоірафска обрада*, ИЧ 4 (1952–1953) 173– 226; Исти, *Дечански кайуни*, ИЧ 3 (1951–1952) 257–264; Исти, *Кайунска насеља на манасійирским власійелинсійвима*, ИЧ 5 (1954–1955) 399–411; Исти, *Власійелинсійво манасійира св. Арханђела код Призрена*, ИЧ 7 (1957) 345–360, ИЧ 8 (1958) 209–253; Исти, *Средњовековни башійински ӣоседи хумскоі еӣархискоі власійелинсійва*, ИЧ 9–10 (1959) 79–95; Исти, *Земљишни ӣоседи Грачаничкоі власійелинсійва*, ИЧ 11 (1960) 253–264; Г. Шкриванић, *Жичко еӣархиско власійелинсійво*, ИЧ 4 (1952–1953) 147–171; Исти, *Власійелинсійво Св. Сійефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199; Исти, *Раваничко власійелинсійво*, ИЧ 16–17 (1966–1967) 235–253; Исти, *Сійуденичко власійелинсійво (1183–1190)*, Богословље 11/1 (1967) 9–16; Исти, *Власійелинсійво великоі челника Радича Посійуӣовића*, ИЧ 20 (1973) 125–136; Исти, *Власійелинсійво Св. Николе Врањинскоі*, ИЗ 12 (1959) 37–44; М. Николић, *Власійелинсійво манасійира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149–155; Иста, *Власійелинсійво свейе Боіородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976) 39–50; С. Ћирковић, *Сійуденичка ӣовеља и сійуденичко власійелинсійво*, Зборник ФФ у Београду 12/1 (1974) 311–319; Р. Грујић, *Руска власійелинсійва ӣо Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5 (1954–1955) 53–77; М. Благојевић, *Манасійирски ӣоседи крушевачкоі краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48.

исцрпљивању ове теме, а отпочело се и са синтетичким приказима ове материје.[55] Проучавање црквене организације донело је низ нових резултата и из црквене географије. Проучен је распоред и територијални опсег епископија и митрополија,[56] мада ова тема пружа још много могућности за даља истраживања. У новије време је интензивно истраживана црквена организација на тлу српских земаља у раном средњем веку.[57] Најновија теренска истраживања донела су нова сазнања о појединим црквама, као и о парохијској организацији.[58]

Проучавање картографског материјала и његово објављивање започео је још Илија Синдик.[59] После Другог светског рата истраживања су настављена у овом правцу са становишта изучавања слике коју старе мапе пружају о југословенским земљама.[60] У новије време проучен је већи број карата, а посвећена је пажња и појединим елементима карте, као што је хидрографска мрежа на картама.[61] Списи старих путописаца темељно су прикупљени током 19. века, али су током 20. века откривени и неки незапажени путописци, а неки већ познати су брижљивије анализирани.[62] Објављени су путописи који говоре о Србији и Београду и критички су претресани њихови подаци.[63]

Из прегледа историјско-географских истраживања видљиво је да је током 19. века и прве половине 20. века велики напор улаган у истраживања историјске топографије, па не чуди што је до скоро то била најразвијенија област историјске географије. У другој половини 20. века истраживања су усмеравана на изучавање односа средњовековног човека и природне средине и на њено уобличавање и преображавање. Такође је почело проучавање утицаја средине на груписање и кретање људи повезаних у друштвене заједнице. Ови проблеми су разматрани и објашњени прво у односу на земљорадњу и сточарство.[64] *Историја тла* и однос средњовековног човека према природној средини

55 В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МС за историју 13 (1976); С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1–2 (1989) 39–54; С. Ћирковић, *Хиландарски метох у Зети*, ХЗ 10 (1998) 124–152; М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (12–15. век)*, ХЗ 12 (2008) 12–34; С. Мишић–Т. Суботин–Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 123–144; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7–18; М. Живојиновић, *Историја Хиландара* 1, Београд 1998; Б. Зарковић, *Хотачка метохија: први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић–Косовска Митровица 2002.

56 М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

57 Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.

58 С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања*, *Црквене студије* 4 (2007), 297–302; Исти, *Прилог сакралној топографији Бихора и Корита*, *Црквене студије* 6 (2009), 329–340.

59 И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља* I–II, Београд 1934.

60 Г. Шкриванић, *Fra Mauro, Il Mappamondo*, ИЧ 12–13 (1961–1962) 157–166; Исти, *Martin Waldseemüler, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae*, ИЧ 19 (1972) 55–65; Исти, *Egnazio Danti, La Schiavonia (Slavija)*, Balcanica 3 (1972) 273–297; Исти, *Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама*, ИЧ 18 (1971) 115–122; Г. Томовић, *Поморска карта Анђелина Дулцерта из 1339.г.*, ИЧ 19 (1972) 79–98.

61 Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске*, ЗРВИ (1986) 423–434; *Monumenta cartographica Jugoslaviae* I–II, Београд 1974–1979; Г. Томовић, *Поморска карта Анђелина Дулцерта из 1339*, ИЧ 19 (1972) 79– 99; Иста, *Територија Србије на картама до 1600. године*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ 70, Београд 1991; М. Николић, *Карта Балканског полуострва из прве половине 15. века*, ИЧ 29–30 (1983) 63–76; С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник ИА 34, Ваљево 2000, 41–52.

62 Приступачнији су постали текстови Бертандона де ла Брокијера и Бенедикта Курипешића: М. Рајичић, *Путовање преко мора*, Београд 1950; B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, Sarajevo 1950. М. Динић, *Три француска путописца XVI века о нашим земљама*, Годишњица НЧ 49 (1940) 89–118; В. Поповић, *Енглески амбасадор под Београдом 1596*, Годишњак ИД у Новом Саду 7 (1935) 97–99; О. Зиројевић, *Рајнолд Либенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак ГБ 13 (1966) 49–63.

63 Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII век*, Београд 1961; O. Zirojević, *Putopisi u ogledalu deftera*, Prilozi za orjentalnu filologiju 16–17 (1970) 125–134; B. Hrabak, *Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u XVI veku*, Zbornik FF u Prištini 6 B (1969) 1–45.

64 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Исти, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–95.

анализирани су и када је у питању однос човека и слатких (унутрашњих) вода.[65] Од 90-их година 20. века појављује се низ историјско-географских монографија које посвећују озбиљан простор и пажњу овим питањима и посебно их обрађују у оквиру појединих историјских области (Хум, Доњи Краји, Усора и Соли, Западне стране, Требиње, Браничево, Топлица). У овој области дошло је до највећег помака у односу на ранији период. Ови радови се баве и динамиком у развоју насеља и човеком као чиниоцем уређења простора. Посебна пажња посвећена је односу насеља и текућих и изворских вода. Проучавање рударске производње донело је читав низ резултата који се тичу и односа човека и његовог окружења и искоришћавања природних ресурса. Посебна пажња поклањана је истраживању топонимије повезане са рударством. Сви ови резултати приказани су у синтези о старом српском рударству.[66] На почетку овог процеса изучавања посебно су обрађена селишта као, пре свега, напуштена насеља.[67] Проучавањем односа човека и природне средине, српска историјска географија се прикључила европском развоју ове научне дисциплине.

У последњим деценијама намеће се потреба за истраживањима питања везаних за становништво. У оквиру ових тема, историјска географија се бави неким питањима везаним за историјску демографију, јер све до појаве првих правих пописа (1860), ова питања су била више у сфери историје него демографије. Подстицај овим истраживањима дало је објављивање најстаријих турских дефтера. Тако је област Бранковића, на основу пописа из 1455. године, добила обимну историјско-географску и историјско-демографску студију из пера групе аутора различитог профила.[68] Слична истраживања обављена су и када је у питању најранија историја Смедеревског санџака.[69] Уз помоћ података из дипломатичке грађе и турских дефтера могу се посматрати насељеност одређеног простора и тенденције у једном дужем временском периоду.[70] Ова истраживања у наредном периоду тек треба да донесу значајније резултате.

Посебну пажњу истраживача после Другог светског рата привукла су истраживања о Власима (власима). Овој теми су дали и дају свој допринос, како медијавелисти, тако и османисти раног периода (16. век). На почетку ових проучавања је зборник радова са симпозијума о средњовековном катуну, одржаног у Сарајеву 1961. године.[71] У Сарајеву је 1973. године одржан други симпозијум о Власима, али су саопштења објављена тек 1983. године, а за нас су овде посебно значајни радови Д. Ковачевић Којић, Д. Динић Кнежевић и И. Божића.[72] Питањем Влаха у османској држави најисцрпније су се бавили Бранислав Ђурђев и Милан Васић.[73] Власима у позном средњем веку, њиховом организацијом, начином привређивања и друштвеног организовања, као и местом у

65 С. Мишић, *Унуӣрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Београд 1992; Исти, *Коришћење унуӣрашњих вода у срӣским земљама средњеї века*, Београд 2007.

66 С. Ћирковић–Д. Ковачевић Којић–Р. Ћук, *Сӣаро срӣско рударсӣво*, Београд 2004.

67 Р. Михаљчић, *Селишӣа*, Зборник ФФ у Београду 9/1 (1967) 173–224.

68 М. Мацура, *Насеља и сӣановнишӣво обласӣи Бранковића 1455. їодине*, Београд 2003.

69 Е. Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља, сӣановнишӣво*, Београд 2004.

70 С. Мишић, *Насељеносӣ Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 63–78. Све расправе које се односе на методологију теренских истраживања и на Полимље аутор је прикупио у посебну књигу: С. Мишић, *Сӣудије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012.

71 *Симӣозијум о средњовјековном каӣуну одржан 24. и 25. новембра 1961. їодине*, Сарајево 1963. Овде скрећемо посебну пажњу на радове Д. Ковачевић Којић, М. Филиповића и Б. Ђурђева.

72 Radovi ANUBiH 73, Odjeljenje društvenih nauka 22, Sarajevo 1983, 73–177.

73 Опис садржине радова и библиографске податке, види у Е. Миљковић, *Власи у домаћој исӣориоїрафији*, БГ 7, Пожаревац 2010, 16–18.

српском друштву и држави, бавили су се М. Благојевић,[74] Ђ. Тошић[75] и С. Мишић.[76] Недавно је један број *Браничевскоī īласника* посвећен Власима, посебно на простору Браничева.[77]

Још једна велика тема српске историје и историјске географије јесу миграције становништва. Ова тема је отворена радовима Душанке Динић Кнежевић.[78] Посебан допринос изучавању сеоба Срба у 15. веку дао је Сима Ћирковић.[79] Истраживања у овој области је неопходно наставити и интезивирати у наредном периоду.

Приручна дела која пружају систематске и поуздане податке о географији Србије до половине 16. века још увек нам недостају. Топономастички речник за који се грађа прикупљала још од 1948. године још увек није ни близу приређивања. До 90-их година 20. века имали смо лоше школске атласе као једини картографски материјал. Захваљујући напорима Милоша Благојевића и тима окупљеног око њега, 1997. године израђен је комплетан *Исшоријски аШлас* за потребе средњих и основних школа.[80] Истовремено се приступило изради зидних историјских карата, прво из националне историје, од раног средњег до 19. века (М. Благојевић, С. Мишић, Р. Љушић). Међутим, српска историјска географија још увек нема исцрпан историјски атлас, компатибилан са сличним атласима у Европи.

Више од једне деценије (од 1997), Катедра за историјску географију ФФ у Београду, под руководством Синише Мишића, спроводи систематска теренска истраживања српских земаља. Ова истраживања обухватају прикупљање чињеница из топонимије, археолошког рекогносцирања и етнографије. Њима се долази до откривања низа нових историјских чињеница.[81] До сада су прикупљени подаци са територија Полимља, Потарја, Пештери, Метохије, Браничева, Топлице, Источне Србије и Понишавља. На сличан начин се у ранијем периоду приступило прикупљању података у Рашкој.[82]

---

74 М. Благојевић, *Влашки кнезови, ӣримићури и челници у држави Немањића и Коӣроманића (XIII–XIV век)*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 173–185.

75 Ђ. Тошић, *О влашкој скуӣини Вранеши у нахији Љубовиђа*, МЗ 2 (1996) 101–113; Исти, *Прилоī ӣроучавању Доњих Влаха у исӣочној Херцеīовини*, Зборник за историју БиХ 4 (2004) 81–132.

76 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173–185; Исти, *Законске одредбе о Власима у ӣовељама Немањића*, БГ 7 (2010) 36–48.

77 Браничевски гласник 7, Пожаревац 2010. Скрећемо пажњу на чланке следећих аутора: М. Антоновића, Е. Миљковић, Н. Ђокића и М. Вушковић.

78 Д. Динић Кнежевић, *Прилоī ӣроучавању миīрација нашеī сӣановнишӣва у Иӣалију ӣоком XIII и XIV века*, Годишњак ФФ у Новом Саду 16/1 (1973) 39–61; Иста, *Миīрације сӣановнишӣва из јужнословенских земаља у Дубровник ӣоком средњеī века*, Нови Сад 1995.

79 ИСН 2, Београд 1982 (*Креӣања ӣрема северу*, 314–329; *Срӣски живаљ на новим оīњишӣима*, 431–444; *Последњи Бранковићи*, 445-464; *Срби у одбрани уīарских īраница*, 465–478; *Последњи десӣоӣи*, 479–490); С. Ћирковић, *Почеци шајкаша*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 129–137; Исти, *Сеобе срӣскоī народа у краљевину Уīарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Београд 1990, 37–46; Исти, *Траīови словенскоī сӣановнишӣва на ӣлу Албаније у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 43–56.

80 *Исӣоријски аӣлас*, главни редактор М. Благојевић, Београд 1997. Атлас је доживео десет непромењених издања, а 2011. године изашло је ново допуњено издање.

81 Методолошке расправе о научним резултатима, прикупљањем чињеница теренским истраживањима, сабране су у С. Мишић, *Сӣудије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012, 11–34.

82 Ј. Калић, *Рашка исӣраживања*, ИЧ 47 (2000) 11–23.

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗАБРАНИХ ИЗВОРА

Овде дајемо списак најважнијих објављених извора за историјску географију српских земаља од 6. до половине 16. века. Поред збирки и појединачних докумената који су објављени од половине 19. века до данас, најважније изворе чува дубровачки архив. За историјску географију, посебно за историју насеља у залеђу Дубровника (Хум, Требиње), од посебне важности су серије настале из рада канцеларије и нотаријата. Најважнију литературу навели смо у научном апарату поглавља *Историјско-географска истраживања средњовековних српских земаља*. Ту је дат и преглед развоја истраживања историјске географије са најзначајнијим делима од 19. века до данашњих дана.

В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштиповићу*, ССА 8 (2009) 69–80.

A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Sarajevo 2008.

А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије у XV и XVI веку* I–III, Чачак 1984–1985.

Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 9–14.

Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347, којом се оснива епископска столица у Леснову*, Гласник СУД 27 (1870) 287–299.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis I–II, ed. L. Thalloczy, K. Jireček, E. Šufflaj, Vindobonae 1913, 1918.

Бетрандон де ла Брокијер, *Путовања преко мора*, Београд 1950.

С. Бојанин, *Повеља деспота Јована Угљеше о даривању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 99–112.

Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 2 (1973) 5–78.

M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, Radovi 26 (13), Zadar 1987, 225–235.

М. Васић–О. Зиројевић–А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 131 (7), Београд 1992, 97–148.

M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970.

А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, ССА 9 (2010) 19–24.

А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–205.

А. Веселиновић, *Повеља десйоша Сшефана Лазаревића десйошици Евйраксији*, ССА 1 (2002) 131–144.

А. Веселиновић, *Три йовеље из XV века за манасшире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–204.

Визаншијски извори за исшорију народа Јуīославије 1–4, 6, Београд 1955–1986.

Ж. Вујошевић, *Хрисовуља краља Сшефана Душана манасширу Св. Пешра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004) 45–70.

Ж. Вујошевић, *Повеља краља Сшефана Душана о цркви Свешоī Николе у Добрушши*, ССА 4 (2005) 51–68.

Ж. Вујошевић, *Повеља браће Драīаша Хиландару о цркви Св. Василија*, ССА 10 (2011) 71–86.

Данило II, *Живоши краљева и архиейискойа срйских*, ед. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Ђ. Даничић, *Хрисовуља краља Сшефана йошоњеī цара Трескавцу*, Гласник ДСС 13 (1861) 369–377.

М. Динић, *Грађа за исшорију Беоīрада у средњем веку* 2, Београд 1958.

М. Динић, *Из дубровачкоī архива* 1, Београд 1957.

Доментијан, *Живош свешоī Симеуна и свешоī Саве*, ед. Ђ. Даничић, Београд 1865.

Г. Елезовић, *Турски извори за исшорију Јуīословена*, Братство 26 (1932) 51–125.

Г. Елезовић, *Турски сйоменици* I–1 (1348–1520), Београд 1940.

Б. Живковић, *Грачаничка йовеља*, Београд 1992.

С. Живковић, *Јуīословенске земље на сшарим īеоīрафским карšама XVI, XVII и XVIII век*, Београд 1990.

Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Сшефана Душана за Хиландар о Лужачкој мешохији*, ССА 5 (2006) 99–114.

О. Зиројевић–И. Ерен, *Пойис облasши Крушевца, Тойлице и Дубочице у време йрве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4, Врање 1968, 377–415.

А. Ивић, *Сйоменици Срба у Уīарској, Хрвашској и Славонији шоком XVI и XVII сшолећа*. Први део (1527–1600), Нови Сад 1910.

П. Ивић–М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

Д. Јечменица, *Прва сшонска йовеља краља Сшефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50.

К. Јиречек, *Сйоменици срйски*, Споменик СКА 11 (1892).

Љ. Ковачевић, *Свешосшефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–23.

Константин Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића десйоша срйскоī*, ед. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223–327.

N. Lonza–Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb–Dubrovnik 2005.

J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije* II–IV, Zagreb 1984, 1988, 1993.

Š. Ljubić, *Listine o odnošajah između Južnoga Slovinstva i Mletačke Republike* I–X, Zagreb 1868–1891.

Манастир Раваница – споменица о шестој стогодишњици. Прилог: Болоњски препис Раваничке повеље, Београд 1981, 257–262.

A. Mayer, *Kotorski spomenici* I–II, Zagreb 1951, 1981.

С. Марјановић Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–86.

М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–141.

F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.

Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002) 117–130.

Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99–106.

Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 75–86.

С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–82.

С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–150.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003) 29–40.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–17.

С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 113–128.

С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007) 183–200.

С. Мишић–Т. Суботин–Голубовић, *Светоархангеловска хрисовуља*, Београд 2003.

А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003.

А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

Monumenta Ragusina I–V, Zagreb 1879–1897.

Monumenta cartographica Jugoslaviae I–II, Beograd 1974, 1979.

Ј. Мргић Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.

Ј. Мргић Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004) 19–33.

J. Мргић Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, ССА 2 (2003) 167–184.

J. Мргић Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92.

Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3, Скопље 1928, 105–142.

В. Петковић, *Манастир Раваница. Прилог: Хрисовуља кнеза Лазара у Врднику*, Београд 1922, 73–77.

М. Пуцић, *Споменици српски* 1–2, Београд 1862.

Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1961.

F. Rački, *Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

С. Рудић, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 2 (2003) 69– 84.

С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић*, ССА 5 (2006) 157–172.

В. Скарић, *Стари турски рукопис о рудничким пословима и терминологији*, Споменик СКА 79 (1936) 5–24.

T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* IV, VIII, Zagreb 1906, 1910.

А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Светог Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 107–115.

А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 62–89.

А. Соловјев–В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.

F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik ZM BiH 25 (1913) 133–194.

Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I–IV, Скопје 1975, 1977, 1980, 1981.

Statuta et leges civitatis Cathari, Venezia 1616.

М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, Београд 1987.

Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1–6, Београд 1982–1987.

Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 2, Београд–Сремски Карловци 1929, 1934.

Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890).

J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* 1, Београд 1935.

L. Thalloczy–S. Horvath, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (comitatuum: Dubicza, Obrasc et Szana)*, Diplomataria 36, Budapest 1912.

С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011) 37–59.

В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1–78.

В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд 1928.

E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagrabie 1892.

A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, Sarajevo 1986.

H. Hadžibegić–A. Handžić–E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opčirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи (1278–1301)*, Београд 1932.

G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije* I, Zagreb 1951.

H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovica, zbirni popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1, Београд 1964.

Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928.

М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.

М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107–124.

Dj. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, Zagreb 1898.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

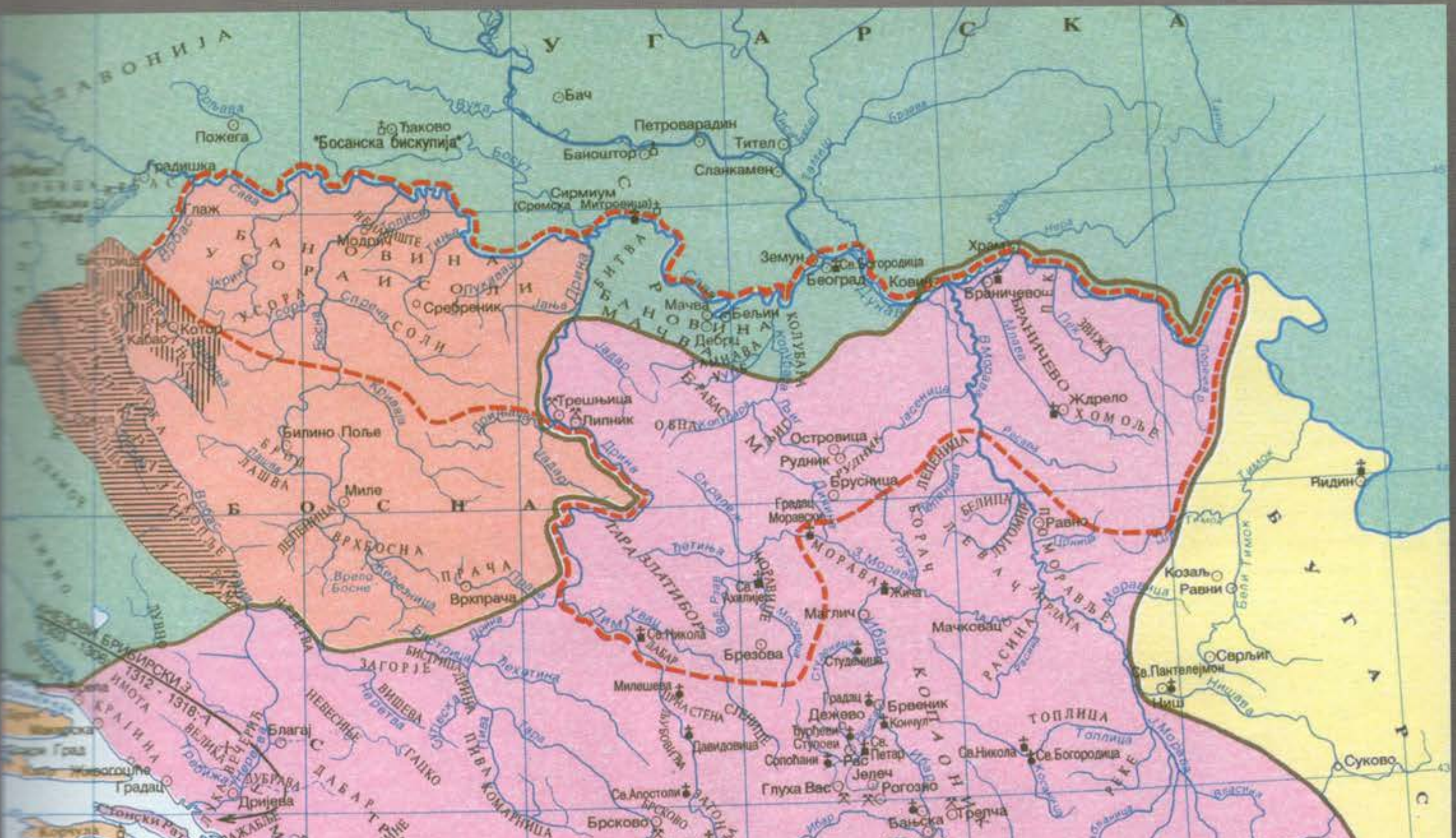
СРПСКЕ ЗЕМЉЕ У 9. И 10. ВЕКУ

СРБИЈА СТЕФАНА НЕМАЊЕ И СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

СРБИЈА КРАЉА МИЛУТИНА И ДРАГУТИНОВА ДРЖАВА

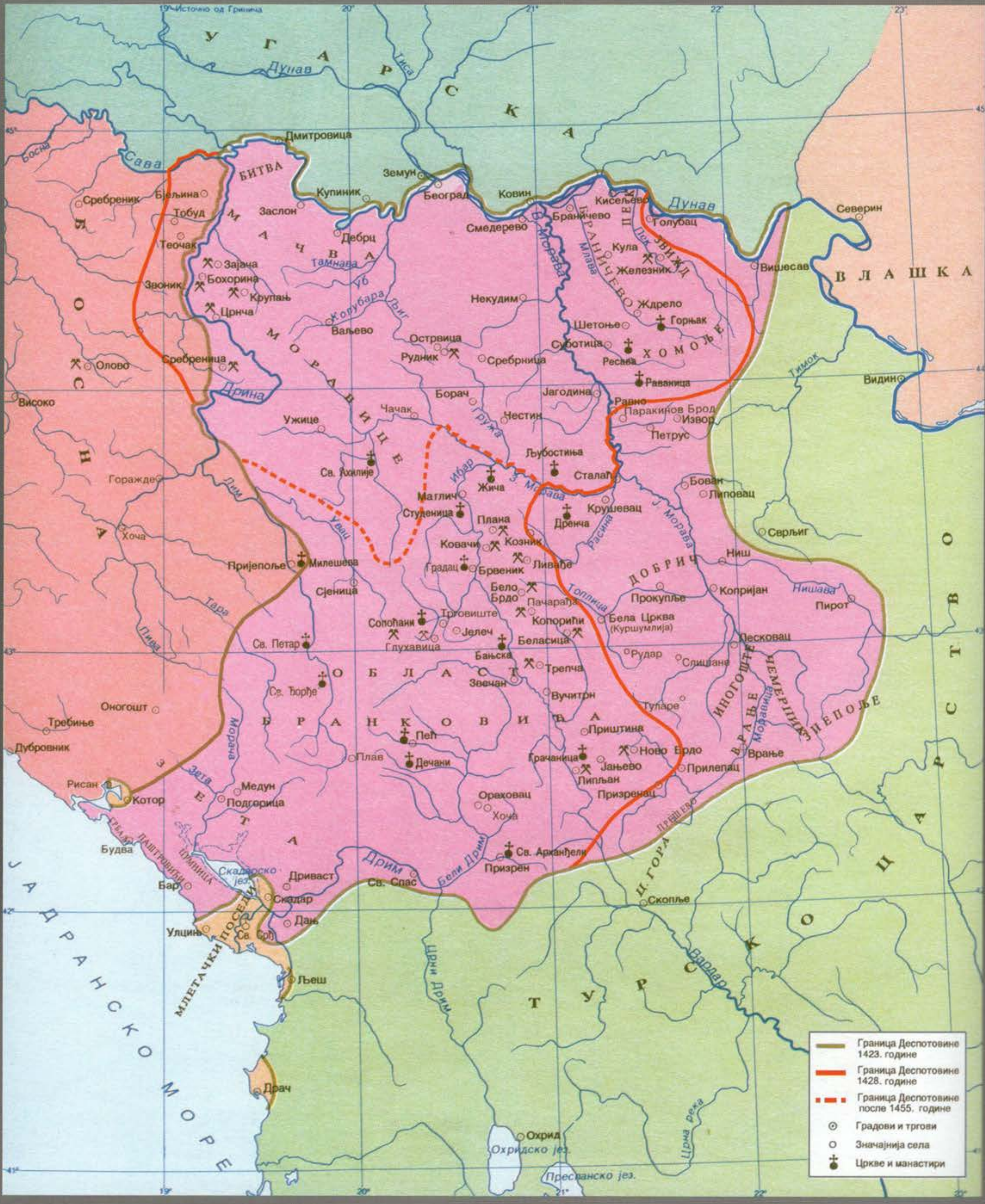
СРПСКО ЦАРСТВО 1355. ГОДИНЕ

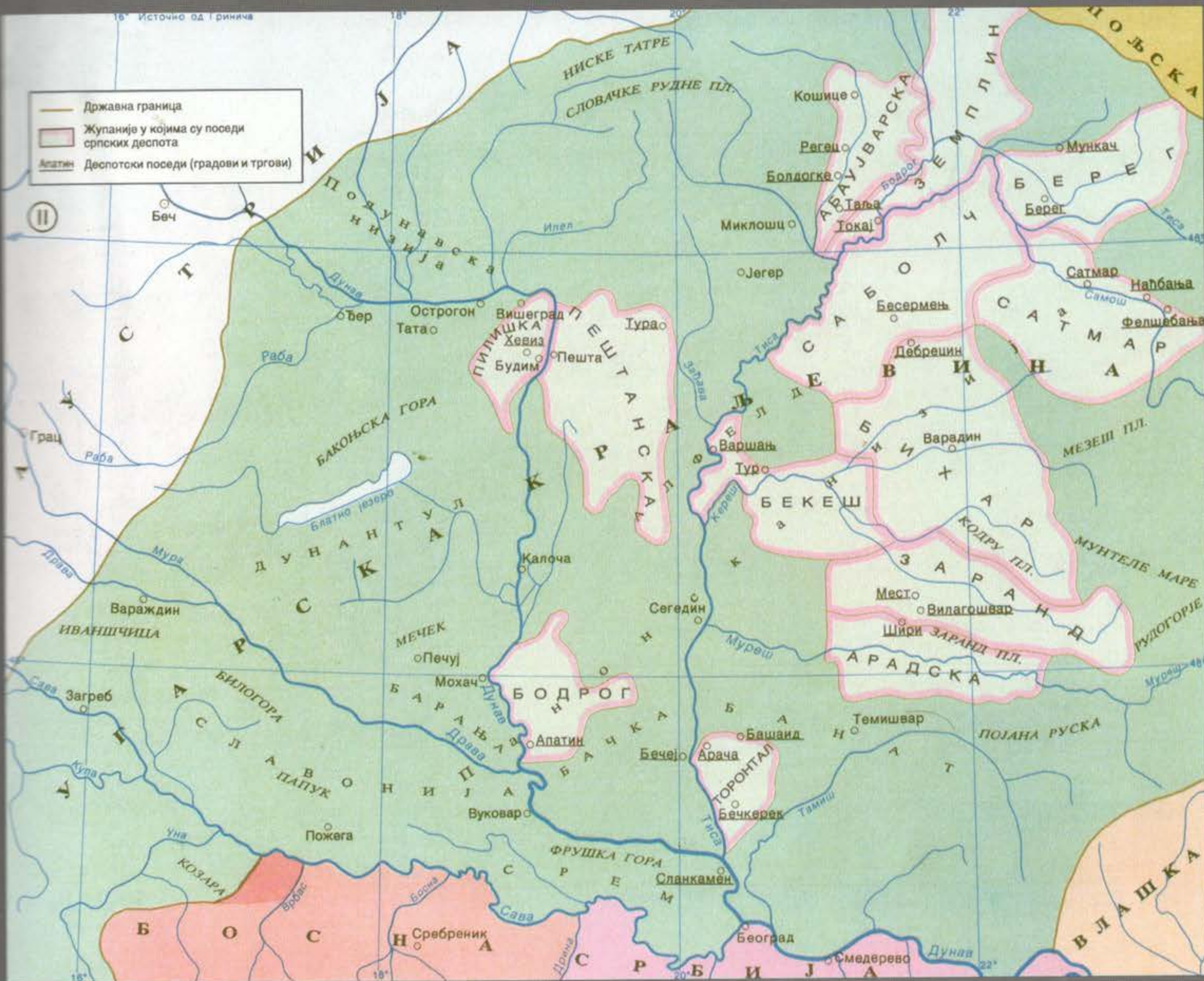
БОСНА У 14. ВЕКУ

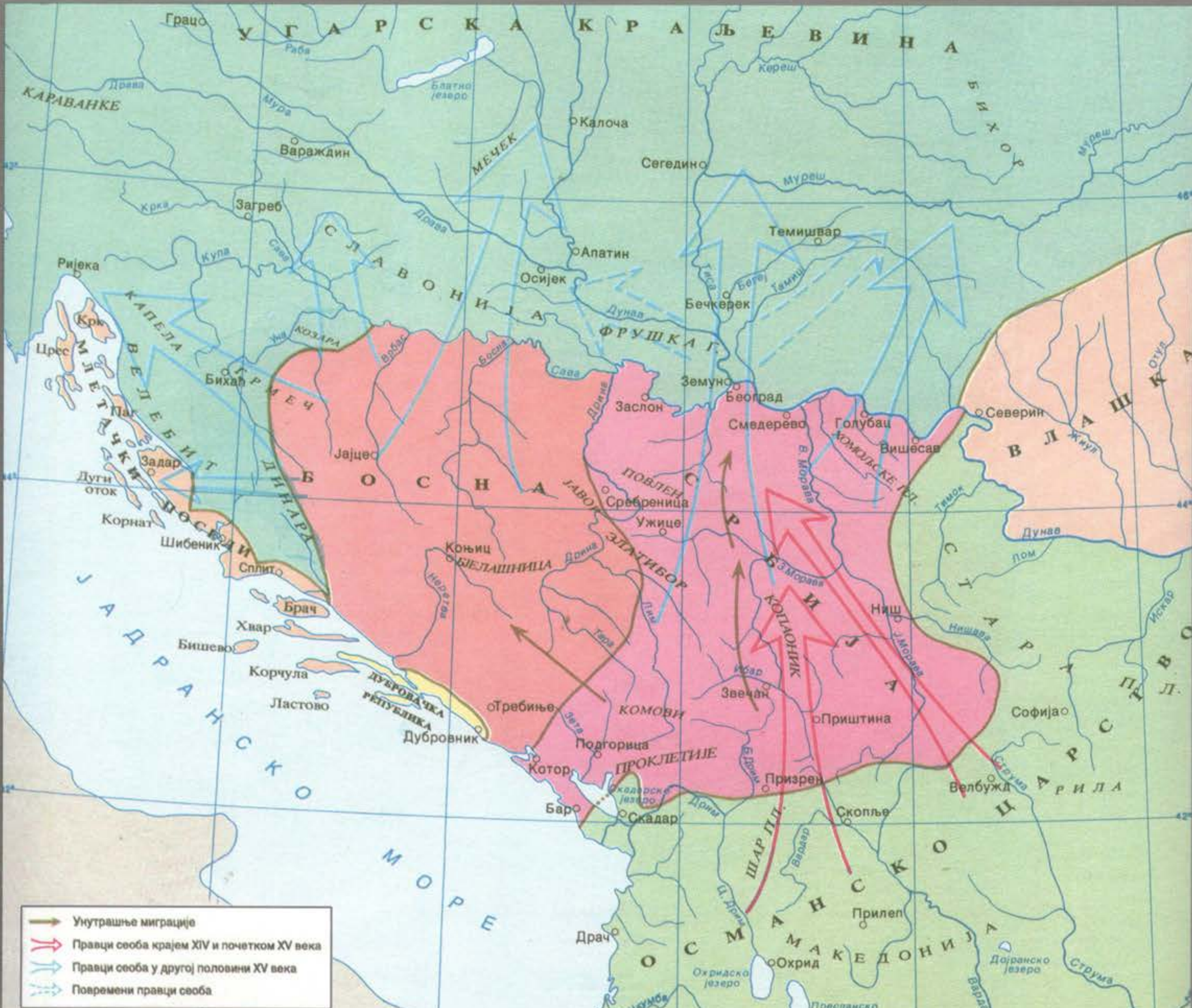
СРПСКА ДЕСПОТОВИНА (1402-1459)

ПОСЕДИ СРПСКИХ ДЕСПОТА У УГАРСКОЈ

СЕОБА СРБА У 14. И 15. ВЕКУ

ТУРСКА ПОДЕЛА ЗЕМАЉА У 16. ВЕКУ

ПУТЕВИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Синиша Мишић

ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

ОД 6. ДО ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА

МАГЕЛАН ПРЕС

Издавач
Тендуро Менаџмент доо
Станоја Главаша 15/1, 11000 Београд
Тел: 011 303 4317, Моб: 064 102 8043
www.magelanpress.rs
magelanpress@open.telekom.rs
www.knjizaramagelan.com

За издавача
Бранка Тодоровић

Уредник
Милан Тодоровић Бронгус

Рецензент
Проф. др Радивој Радић

Лектор и коректор
Милена Јаковљевић

Дизајн и припрема
Дизајн студио ClickMan

Штампа
ТУЛИ, Вршац

Тираж
500

ISBN 978-86-88873-17-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

911(497.11)"05/15"

МИШИЋ, Синиша, 1961-
Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века / Синиша Мишић. - Београд : Тендуро Менаџмент, 2013 (Вршац : Тули). - 168 стр. : илустр. ; 29 cm. - (Едиција Око ; књ. 4)

Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 129-133.

ISBN 978-86-88873-17-8

ISBN 9788688873178

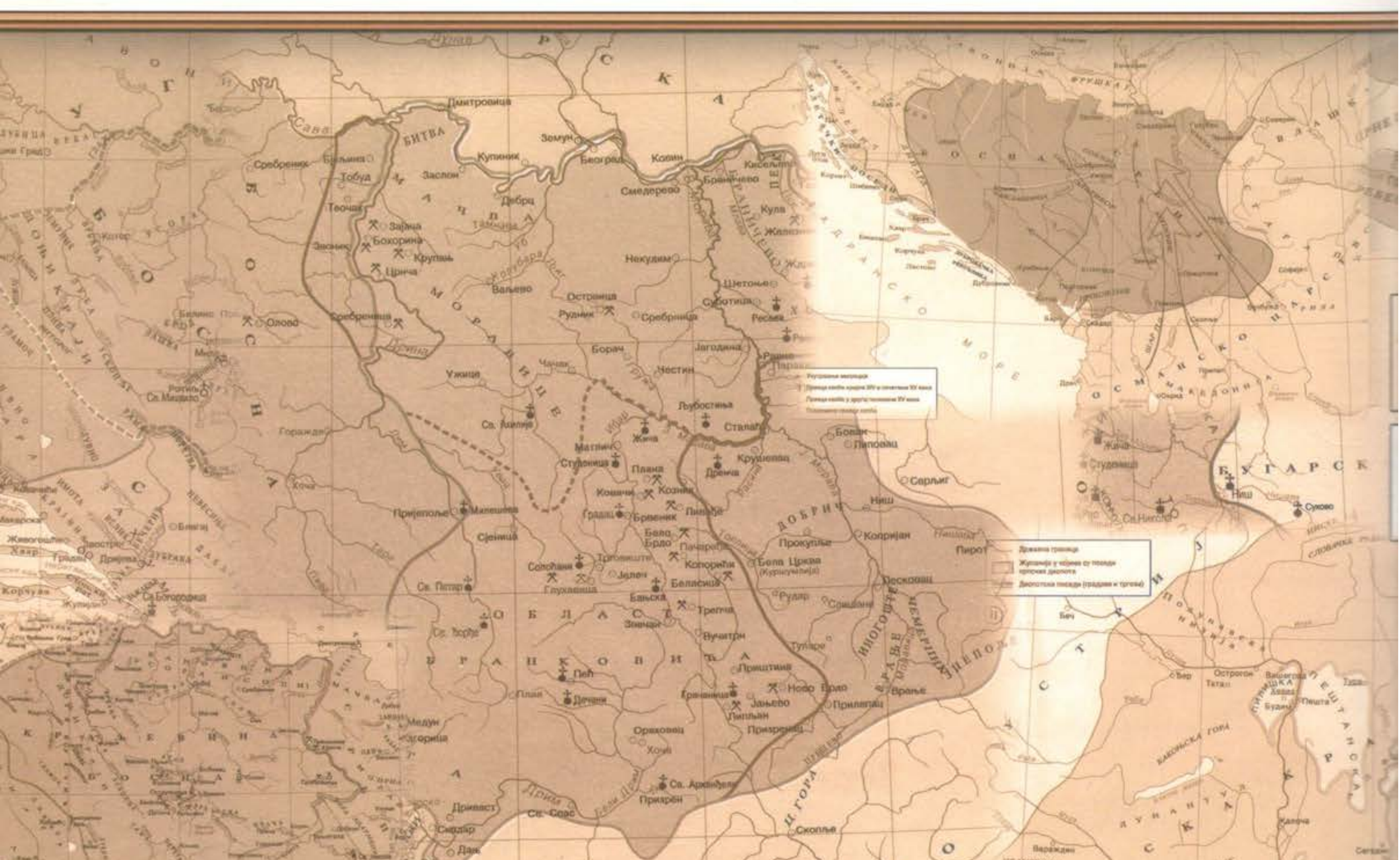
а) Србија - Историјска географија - 06в-16в
COBISS.SR-ID 203478540

Књига проф. др Синише Мишића је изузетна књига која детаљно описује историју и географију српских земаља у средњем веку, када су се границе српског царства померале и када је српска држава достизала своје најшире домете и највећи значај на Балканском полуострву.

Проф. др Мишић је наш највећи стручњак за област историјске географије и написао је неколико књига и десетине научних радова који се односе на ову тематику. ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА је обогаћена потпуним и свеобухватним прегледом српске средњевековне историје и наићи ће на велики одјек код шире читалачке публике и студената историје, где традиционално постоји велико занимање за српски средњи век и његову историју.

Проф. др Радивој Радић, Филозофски факултет

Из рецензије

ISBN 978868887317-8

МАГЕЛАН ПРЕС

MAGELLAN PRESS